

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FƏLSƏFƏ VƏ SOSİOLOGİYA İNSTİTUTU

ISSN 2219-9810 (Print)

ELMİ ƏSƏRLƏR

BEYNƏLXALQ ELMİ-NƏZƏRİ JURNAL

2023, №2/41

SCIENTIFIC WORKS

THE INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND THEORETICAL JOURNAL

Jurnalın indekslənməsi / Indexed by

Azərbaycan Respublikasının
Prezidenti yanında Ali Attestasiya
Komissiyası

Academia.edu
share research

calameo

Directory of
Research Journal
Indexing

CiteFactor
Academic Scientific Journals

SCRIBD

International index COPERNICUS

(<https://journals.indexcopernicus.com/search/detail?id=65528&lang-pl>)

ELMI ƏSƏRLƏR

Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. 2006-cı ildən nəşr edilir.

ISSN (Print) 2219-9810

Jurnal 17 fevral 2006-cı ildə Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir (№ 1704).

«Elmi əsərlər» beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal öz fəaliyyətini Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında AAK-ın qərarları, öz əsasnaməsi və beynəlxalq standartların tələblərinə əsasən təşkil edib. Jurnalın əsas məqsədi Azərbaycan elminin inkişaf etməsi üçün layiqli töhfələr vermək, fəlsəfə, politologiya, siyasi elmlər, psixologiya və sosiologiya üzrə aparılan tədqiqatları öz səhifələrində işıqlandıraraq dünya elmini onlarla tanış etmək, geniş elmi müzakirələrə səbəb ola biləcək problemlərin fənlərarası yanaşma müstəvisində araşdırılmasının nəticələrinin, alim və tədqiqatçılar arasında elmi diskussiya yaradacaq postneoklassik elmin paradimaları, yenilikləri barədə araşdırmaların geniş yayılmasına vəsilə olmaqdır.

Məqalələr Azərbaycan, rus, türk və ingilis dillərində, ildə 2 dəfə dərc olunur. Jurnalda müəlliflərin şəxsi maraqlarını əks etdirən, elmi-nəzəri, praktik nəticəsi olmayan məqalələr qəbul edilmir.

Jurnal Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının **fəlsəfə, sosiologiya və siyasi elmlər** üzrə tövsiyə etdiyi elmi nəşrlər sırasındadır.

© Elmi əsərlər, 2023

SCIENTIFIC WORKS

International scientific-theoretical journal. Published since 2006.

ISSN (Print) 2219-9810

The journal was registered at the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan on February 17, 2006 (№ 1704).

«Scientific works» international scientific-theoretical journal has organized its activity in accordance with the decisions, regulations and international standards of the Supreme Attestation Commission Under the President of the Republic of Azerbaijan. The main purpose of the journal is to make a worthy contribution to the development of Azerbaijani science, to acquaint the world science with them by publishing research on philosophy, political science, psychology and sociology on its pages, disseminating the results of the investigation of problems that will create a scientific debate between scientists and researchers, lead to broad scientific debates in the interdisciplinary approach, research into the paradigms and innovations of post- neoclassical science. Articles are published twice a year in Azerbaijani, Russian, Turkish and English. The journal does not accept articles that reflect the personal interests of the authors and do not have scientific- theoretical or practical results. The journal is among the scientific publications recommended by the Supreme Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan.

© Scientific works, 2023

Təsisçi

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI FƏLSƏFƏ VƏ SOSİOLOGİYA
İNSTITUTU**

Baş redaktor

İlham Məmmədzadə - fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Baş redaktorun müavini

Eynulla Mədətli - tarix elmləri doktoru, dosent

Məsul katib

Həbib Hüseynov - fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Zeynəddin Şabanov - fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Redaksiya heyəti

Bəxtiyar Əliyev - AMEA-nın müxbir üzvü (Azərbaycan)

Aleksandr Çumakov - fəlsəfə elmləri doktoru, professor (Rusiya)

Doğan Özləm – professor (Türkiyə)

Rəfiqə Əzimova - fəlsəfə elmləri doktoru (Azərbaycan)

Əli Abasov - fəlsəfə elmləri doktoru, professor (Azərbaycan)

Hüseyn Qaraşov – sosiologiya elmləri doktoru, professor (Azərbaycan)

Əbülhəsən Abbasov - fəlsəfə elmləri doktoru, professor (Azərbaycan)

Rəna Mirzəzadə - fəlsəfə elmləri doktoru (Azərbaycan)

Füzuli Qurbanov - fəlsəfə elmləri doktoru (Azərbaycan)

Adil Əsədov - fəlsəfə elmləri doktoru (Azərbaycan)

Arzu Hacıyeva - fəlsəfə elmləri doktoru (Azərbaycan)

Rafail Əhmədli - fəlsəfə elmləri doktoru (Azərbaycan)

Taxir Mahamatov - fəlsəfə elmləri doktoru professor (Rusiya)

Şaban Teoman Durali - professor (Türkiyə)

Nizami Məmmədov - fəlsəfə elmləri doktoru, professor (Rusiya)

Kerem Karabulut - professor (Türkiyə)

Ramiz Sevdimaliyev – siyasət elmləri doktoru, professor (Azərbaycan)

Sakit Hüseynov - fəlsəfə elmləri doktoru, professor (Azərbaycan)

Aydın Əlizadə - fəlsəfə elmləri doktoru (Azərbaycan)

Səadət Məmmədova – sosiologiya elmləri doktoru (Azərbaycan)

Lea Razo - Dr. prof. (Fransa)

Larussi Mizuri - Dr. prof. (Tunis)

Bogdana Todorova - Dr. prof. (Bolqarıstan)

Leyla Xəlifə - Dr. prof. (İordaniya)

Alessandro Fiqus - Dr. prof. (İtaliya)

Quido Amoretti - Dr. prof. (İtaliya)

Zöhrə Əliyeva - fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent (Azərbaycan)

Abdulrəhim əl Aləmi - Dr. prof. (Mərakeş)

Zaim Xənşələvi - Dr. prof. (Əlcəzair)

Mahmud Haydar - Dr. prof. (Livan)

Arif Bünyadov – fəlsəfə elmləri doktoru, professor (Azərbaycan)

Anar Qafarov - fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent (Azərbaycan)

Anar Bağirov - siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru (Azərbaycan)

Founder

**NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF AZERBAIJAN INSTITUTE OF
PHILOSOPHY AND SOCIOLOGY**

Editor-in-Chief

Ilham Mammadzade - Doctor of philosophical sciences, professor

Deputies Editor-in-Chief

Eynullah Madatli - Doctor of historical sciences, associate professor

Executive Editor

Habib Huseynov – Ph.D in Philosophy, associate professor;

Zeynaddin Shabanov – Ph.D in Philosophy, associate professor

Editorial Board

Bakhtiyar Aliyev - Associate Member of the ANAS (Azerbaijan)

Alexander Chumakov – professor (Russia)

Aleksandr Chumakov - doctor of philosophical sciences (Russia)

Doghan Ozlem – professor (Turkey)

Rafiga Azimova - doctor of philosophical sciences (Azerbaijan)

Ali Abasov – professor, doctor of philosophical sciences (Azerbaijan)

Husein Garashov - professor (Azerbaijan)

Abulhasan Abbasov- professor (Azerbaijan)

Rana Mirzazada - professor (Azerbaijan)

Fuzuli Gurbanov- doctor of philosophical sciences (Azerbaijan)

Adil Asadov - doctor of philosophical sciences (Azerbaijan)

Arzu Hajiyeva - doctor of philosophical sciences (Azerbaijan)

Rafail Ahmadli - doctor of philosophical sciences (Azerbaijan)

Takhir Makhamatov – professor (Russia)

Shaban Teoman Duralı – professor (Turkey)

Nizami Mammadov – professor (Russia)

Kerem Karabulut - professor (Turkey)

Ramiz Sevdimaliyev - doctor of political sciences (Azerbaijan)

Sakit Huseinov - doctor of philosophical sciences (Azerbaijan)

Aydin Alizadeh - doctor of philosophical sciences (Azerbaijan)

Saadet Mammadova- doctor of sociological sciences (Azerbaijan)

Lea Razo- Dr. (France)

Laroussi Mizuri– professor (Tunisia)

Bogdana Todorova – professor (Bulgaria)

Leyla Khalifa – Dr. (Jordan)

Alessandro Figus - professor (Italy)

Quido Amoretti - professor (Italy)

Zohra Aliyeva - associate professor (Azerbaijan)

Abdurrahimal-Alami- professor (Morocco)

Zaim Khanshelevi - professor (Algeria)

Mahmud Haydar - professor (Lebanon)

Arif Bunyatov - professor (Azerbaijan)

Valentina Fedotova - professor (Russia)

Ahmad Gashamoglu - associate professor (Azerbaijan)

Anar Gafarov - associate professor (Azerbaijan)

Anar Bagirov - doctor of philosophy (Azerbaijan)

İÇİNDƏKİLƏR

SÜNİ İNTELLEKT VƏ FƏLSƏFƏ

İlham Məmmədzaadə (Azərbaycan), Samirə Dadaşova (Azərbaycan) Fəlsəfə və gələcəyin surətləri.....	11
Агамали Мамедов, Ариз Гезалов (Россия) «Новая» мораль: синтез или альтернатива традициям (социально-философский анализ)	18
Şölət Zeynalov (Azərbaycan) Ulu öndər Heydər Əliyev irsi bilik cəmiyyətində sülhün təminatçısı kimi: münaqişələrə dialoq kontekstindən nəzəri yanaşma.	25
Bahar Məmmədova (Azərbaycan) Süni intellekt müasir fəlsəfi problem kimi.....	34

FƏLSƏFİ BAXIŞ VƏ YANAŞMALAR

Faiq Ələkbərli (Azərbaycan) XX əsrin birinci yarısında Güney Azərbaycanda siyasi-fəlsəfi ideyalar	38
Элина Усовская (Беларусь) Обращение к прошлому в контексте мемориального поворота постмодерна.....	53
Nicat Məmmədov (Azərbaycan) XX əsrin əvvəlləri Azərbaycanda maarifçi istiqamətin yaranmasını şərtləndirən amilər	
Rasim Məcidov (Azərbaycan) İslam mədəniyyətinin fəlsəfi-nəzəri aspektlərinə metodoloji yanaşma prinsipləri.....	69

SIYASI ELMLƏR: NƏZƏRİYYƏ VƏ REALLIQLAR

Bəhruz Quliyev (Azərbaycan) Azərbaycan siyasi jurnalistikasının ermənilərin ideoloji təcavüzünə qarşı mübarizəsi.....	78
Лала Мехтиева (Азербайджан) Понятие и содержание концепции конституционного права на охрану здоровья Азербайджанской Республики.	83
Анар Багиров(Азербайджан) Вопросы соотношения власти и идеологии итальянской политической мысли	91
Fəqan Tahirli (Azərbaycan) Azərbaycanda davamlı enerji təminatının mühüm xüsusiyyətləri	96
Lalə Cəfərova (Azərbaycan) Qlobal idarəetmədə siyasi institutların rolu	102

DAVAMLI İNKİŞAF VƏ SOSİOLOJİ ARAŞDIRMALAR

Mustafa Otrar, Mustafa Sünger (Türkiye)

Gönüllükte kullanıcı dostu sosyal sermaye ölçəsi (GSSS) Azərbaycan dilinə uyarlınması:
geçerlilik çalışması 108

Hafizə İmanova (Azərbaycan)

İqlim dəyişikliyinə cəmiyyətə təsirinin sosial nəticələrlə qarşılıqlı əlaqəsində torpağın rolu..... 123

Afaq İmanova (Azərbaycan)

Davamlı modernləşməyə və sosial rifaha xidmət edən islahatlar 129

Azadə Quliyeva (Azərbaycan)

Davamlı inkişafda dini dəyərlər 133

YUBİLEYLƏR

Sənan Həsənov, Şölət Zeynalov

Filosof ömrü: İlham Məmmədşad -70 138

Zeynəddin Şabanov

Əbülhəsən Abbasov -70. Elmi yaradıcılıq diapazonu çoxşaxəli olan görkəmli filosof..... 142

Nailə Əsədova

Adil Əsədov – 65. Azərbaycan filosofu Adil Əsədov 145

CONTENS

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND PHILOSOPHY

Ilham Mammadzadeh (Azerbaijan), Samira Dadashova (Azerbaijan) Philosophy and the images of the future	11
Agamaly Mammadov (Russia), Ariz Gozalov (Russia) «New» morality: synthesis or alternative to traditions (socio-philosophical analysis)	18
Sholat Zeynalov (Azerbaijan) Egacy of the great leader Heydar Aliyev as a guarantee of peace in an intellect society: a theoretical approach to the conflict from the context of dialogue.....	25
Bahar Mammadova (Azerbaijan) Artificial intelligence as a modern philosophical problem	34

PHILOSOPHICAL VIEW AND APPROACHES

Faig Alakbarli (Azerbaijan) Political-philosophical ideas in South Azerbaijan in the first half of the XX century.....	38
Elina Usovskaya (Belarus) Reference to the past in the context of the memorial turn of postmodernity.....	53
Nijat Mammadov (Azerbaijan) Factors that determined the emergence of the enlightening trend in the Azerbaijani of the early twentieth century.....	60
Rasim Macidov (Azerbaijan) The principles of methodological approach to the philosophical and theoretical aspects of İslamic culture.....	69

POLITICAL SCIENCES: THEORY AND REALITIES

Bahrüz Guliyev (Azerbaijan) The struggle of Azerbaijan political journalism against the ideological attack of the armenians	78
Lala Mehtiyeva (Azerbaijan) The concept and content of the constitutional right to health care in the Republic of Azerbaijan	83
Anar Baghirov (Azerbaijan) Issues of the relationship between power and ideology of the italian political thought	91
Fagan Tahirli (Azerbaijan) Important features of sustainable energy supply in Azerbaijan.....	96
Lala Jafarova (Azerbaijan) Role of political institutions in global governance	102

SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND SOCIOLOGICAL STUDIES.

Mustafa Otrar, Mustafa Sunger (Turkiye)

Adaptation of user-friendly social capital scale (SCS) in volunteering to Azerbaijan:
a validity study 108

Hafiza Imanova (Azerbaijan)

The interrelation of social consequences of climate change impact on societies: the role of soil... 123

Afaq Imanova (Azerbaijan)

Reforms for sustainable modernization and social security..... 129

Azada Qulieva (Azerbaijan)

Religious values in sustainable development..... 133

ANNIVERSARY

Senan Hasanov, Sholat Zeynalov (Azerbaijan)

The life of a philosopher -İlham Mammadzadeh 70 138

Zeynaddin Shabanov (Azerbaijan)

Abulhasan Abbasov -70. A prominent philosopher with a diversified range of
scientific creativity 142

Naile Asadova (Azerbaijan)

Azerbaijani philosopher Adil Asadov-65..... 145

SÜNİ İNTELLEKT VƏ FƏLSƏFƏ

UOT 101.1

DOI:10.30546/sw.2023.2(41).11

FƏLSƏFƏ VƏ GƏLƏCƏYİN SURƏTLƏRİ

İlham Məmmədzadə

fəlsəfə elmləri doktoru, professor

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun direktoru, **Azərbaycan**

e-mail: ilham_mamedzade@mail.ru

Samirə Dadaşova

f.f.d., AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun böyük elmi işçisi, **Azərbaycan**

e-mail: dadashovas.phil@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9100-3757>

Xülasə: Məqalə müasir fəlsəfə, onun indiki zamanda gələcəyin obrazlarını ifadə edə bilmək xüsusiyyəti barəsində mühakimələri ehtiva edir. Yazıda fəlsəfə zaman konteksti ilə sıx əlaqədə nəzərdən keçirilir, bu isə, müəlliflərin fikrincə, fəlsəfənin elm, mədəniyyət və cəmiyyətə, o cümlədən gələcək haqqındakı təsəvvürlərimizə təsirinin əhəmiyyətini dərk etməyi asanlaşdırır. Müəlliflər belə nəticəyə gəlirlər ki, gələcəyin dolğun və aydın obrazlarını formalaşdırmaq üçün fəlsəfi tədqiqatları müxtəlif elm sahələrinə aid ideya və kateqoriyaların integrasiyası və sintezi vasitəsilə fənlərarası yanaşma əsasında aparmaq lazımdır.

Açar sözlər: gələcəyin obrazları, müasir fəlsəfə, şüur fəlsəfəsi, süni intellekt, fənlərarası tədqiqat

Giriş

Fəlsəfənin mahiyyəti, icbari varlığı və aktuallığının səbəblərilə bağlı məsələlər xüsusunda düşüncələr uzun illərdir ki, bir çox filosofları dərindən narahat edir. Mahiyyət etibarilə onlar fəlsəfənin elm və cəmiyyətin inkişaf vektorunu dəyişdirməyə qadir müəyyənədicə funksiyalarını saxlayıb-saxlamayacağı məsələsi ilə üzləşiblər. Məsələn, akademik V.Styopin fəlsəfəni bugünkü sivilizasiya və mədəniyyətin dünyagörüşü strukturunun yalnız əsası deyil, həm də yeni həyatı mənə və yeni dəyərlərin gerçəkləşdirilməsi üçün imkan yaradan fenomen kimi başa düşürdü. Onun fikrincə, fəlsəfənin inkişafı mədəniyyətə daim tənzimləyici düzəlişlər edərək, onun yeni tərəqqi yollarını formalaşdırır. Mədəniyyət və şüurda bu cür dəyişikliklər “zəkalarda inqilabla, insan həyatının mühüm proqramları kimi imkanları artıq tükənmiş, əvvəllər hakim mövqə tutan dünyagörüş təmayüllərinin tənqidi ilə” [8] labüd surətdə bağlı olan dönüş dövrlərində daha qəti tərzdə baş verir.

Müasir elmi və texnoloji transformasiyalar dövrü həm də varlığın fundamental əsaslarına yenidən baxılması insanın təbiəti və onun mümkün perspektivlərinin yenidən mənalandırılması zərurəti dərk olunan zaman sivilizasiyanın bulunduğu dönüş vəziyyəti kimi təfsir edilə bilər. Yenidən mənalandırma prosesində fəlsəfə elmi araşdırmalar üçün zəruri nəzəri bazanın yaradılmasında başlıca rol oynayır. Buna müvafiq olaraq fəlsəfənin perspektivləri hazırda tədqiqatlar üçün daim dəyişən platforma olan və müxtəlif texnologiya və fənlər arasında çarpazlaşma və əməkdaşlığı da ehtiva edən müasir elmə nə dərəcədə yenilik gətirə bilməsi ilə bağlıdır. Həqiqətən də, bu gün hər hansı ayrıca problem ən azı üç fənnin – fəlsəfə, etika və problemə müvafiq elmin – qovuşuğunda yerləşir, zira, qlobal məkanda mədəniyyətlərin həddləri xüsusunda olduğu kimi, bütövlükdə elm inkişaf etdikcə elmi fənlərin zaman keçdikcə dəqiq çərçivəsi də yox olur [2]. Məsələn, bu mənada, süni intellekt (Sİ), mühəndislik və ya biologiya sahəsində tədqiqatları rəqəmsal fəlsəfə kimi nəzərdən keçirirlər [15, 18, 20]. Yeni tədqiqat metodları, yeni düşüncə üslubu və əski kateqoriya və konsepsiyalara yeni baxışın

formalaşması rəqəmsal informasiya texnologiyalarının öyrənilməsi vasitəsilə zəka və intellektin (idrakın), gerçəklik və biliyin mahiyyətinin, nəticə etibarilə, gələcəyin yeni obrazlarının formalaşmasına gətirib çıxaran araşdırmaların yenilənməsinə səbəb olub.

Gələcəyin obrazlarından danışarkən onu qeyd etmək lazımdır ki, həmin tərfi ilk dəfə verənlərdən biri danimarkalı futuroloq F.Polak olub. O, obrazların yaranmasını insan dərk və həll edilə bilən bir problem yaradarkən və bununla da biliklərini genişləndirən zaman təfəkkürdə sərhədin (indi və gələcək, gerçəklik və təxəyyül arasında həddin) çəkilməsi kimi başa düşürdü. F.Polakın fikrincə, “gələcək problemi qədər heç bir problem sərhəd çəkmək bacarığımıza bu qədər inadla meydan oxumur və heç bir problem intellektual üfüqlərimizə bu qədər güclü təzyiq göstərmir” [19, s. 4]. Lakin tarixin hər bir yeni mərhələsi, sosiomədəni və texnoloji dəyişikliklərin aramsız fərqli fəlsəfi paradigmaları çərçivəsində gələcəyin aydın obrazlarının formalaşmasında xüsusilə çətinlik yaradır.

Fəlsəfə - illüziya, yoxsa gerçəklikdir?

Sual oxucuya kifayət qədər ciddi görünməyə bilər, amma gələn ona zaman və təsir prizmasından yanaşmağa təşəbbüs edək. Aydındır ki, fəlsəfə, ilk növbədə, keçmiş (“nə olub”), indi (“nə var”) və gələcək (“nə olacaq”) haqqında düşüncələrdir, hərçənd onun daha çox tərfi vardır və onlar sübutlu, məntiqi, emosional və ya təsviri ola bilər. Bu, bir çox cəhətdən bütün düşüncələrin elmi olmaması yaxud yeni biliklər gətirməməsi ilə bağlıdır. V.Styopin üçün fəlsəfə mədəniyyətin özünüdərk, onun canlı ruhu (nəfsi) kimi, şüur və idrakın forması kimi, özü də daxil olmaqla, ruhun bütün formalarına təsir göstərən “fikirdə ifadə olunmuş dövr” kimi çıxış edir [9, s. 208] və deməli, onun insanın zahiri və batini təbiətinə təsirinin real olduğu kimi, o da realdır.

Digər tərəfdən, bu gün fəlsəfənin mahiyyəti, onun nisbətən aydın təriflərini verə bilən suallar üzərindəki bütün düşüncələr bizi labüd surətdə şüur, təbii və süni intellekt problemləri ilə üzləşdirir, çünki şüurlu subyektiv təcrübənin nə olduğu ilə bağlı suallara cavablar, gələcəyin obrazlarının dərk və ifadə edilməsində, o cümlədən dünyagörüşündə və insana, texnikaya və ətraf aləmə münasibətdə dəyişikliklərdə heç də az əhəmiyyət daşıyır. Yəni, fəlsəfi mülahizə və tədqiqatlar elm və cəmiyyətin inkişafının zəmini olaraq bizə zamanla əlaqəmizi anlamağa, nəinki bugünkü gerçəkliyi dərk etməyə, həm də sabahkı dəyər və məqsədləri müəyyənləşdirərək görüşlərimizi gələcəyə yönəltməyə kömək edir. Üstəlik, sabahın obrazları məhz şüurda yaranır – onlar bizim subyektiv təcrübəmizdən, dünya duyumumuzdan və reallığı gerçəklikdən fərqləndirə bilən qavrayışımızdan təşəkkül tapır. Və bu mənada fəlsəfə illüzordur, xəyalidir və dar mənada, bu və ya digər fəlsəfi fikrin tam başa düşülməməsi, lazımınca dərk olunmaması və ya daha geniş mənada, müəyyən müddət ərzində sosiomədəni məkanın qəbul edilməməsi və ya inkarı kimi, bir çox səbəblərdən onun təsiri təhrif edilə və ya qeyri-qənaətbəxş ola bilər. Obrazların birmənalı olmaması və külliliyi obyektiv varlığın onun subyektiv dərkində təhrif olunduğuna bilavasitə həqiqi sübutdur.

Məsələn, A.Zaslavskiyə görə, reallığı (indini) eyni vaxtda mövcud olan keyfiyyətlərin çoxluğu kimi təsəvvür edərkən, biz o an ziddiyyətlərin tələsinə düşürük, zira bu cür reallıq ya artıq, ya da hələ mövcud deyil: “indinin mahiyyətini anlamamaq zamanı lazımınca dərk etməməyimizdə bəlkə də ən üzücü məqamdır. Və bu anlamamanın səbəbi ondadır ki, biz bütün mümkün, təsəvvür edilə bilən aləmi indinin bir anına sığışdırmağa cəhd edirik” [3]. Beləliklə, şüur zaman və qavrayışla (perseptiv) bağlı təriflərə tabe olduğundan gerçəkliyi adekvat təhlil etmək iqtidarında deyil və deməli, illüziya reallığa xas olan atributdan başqa bir şey deyildir. F.Polak üçün dünyanın özü illüziyadır və əsas gerçəklik insandan gizlidir. İnsan dünyanı seçdiyi hər hansı obraza müvafiq olaraq islah edə və yenidən qura bilər [19, s. 3]. Fəqət obrazı translyasiya etmək mümkün olana qədər o, fəlsəfi zəka tərəfindən qavranmalı, zəhnə gətirilməli və dərk olunmalıdır.

Qeyd edilməlidir ki, fəlsəfənin özünün və onun evristik və proqnozlaşdırıcı funksiyalarının dərk olunmasına təfəkkür, elm fəlsəfəsi, insan təbiəti və şüurunun mahiyyəti haqqında zəngin fəlsəfi ədəbiyyata malik fəlsəfə tarixi bilavasitə təsir göstərir. Məhz fəlsəfə tarixi düşüncənin inkişafının təhlili vasitəsilə bizə müəyyən müddət ərzində gələcəyin obrazlarının necə təşəkkül tapdığını, subyektiv təcrübəmizdə keçmiş, indi və gələcəyin necə əlaqələndirilmiş olduğunu, şüur haqqında biliklərin necə dəyişdiyini, fəlsəfənin cəmiyyət, din, əxlaq və siyasətə necə təsir göstərdiyini, öz

dövründə radikal və ya utopik görünən ideyaların cəmiyyət və elm inkişaf etdikcə yeni məna və mahiyyət kəsb etdiyini və s. tədqiq etməyə imkan verir. Lakin aydındır ki, bununla məhdudlaşmaq olmaz və fəlsəfə tarixini gələcəyə istiqamətləndirmək üçün fəlsəfənin özünü dövrün yeni bilik və çağırışları kontekstində yenidən nəzərdən keçirmək, yenidən mənalandırmaq, onda elm və mədəniyyətdə transformasiyalara, dəyişikliklərə səbəb olan cəhətləri aşkar etmək lazımdır. Bu gün fəlsəfi tədqiqatları yalnız fəlsəfə tarixi sahəsində aparmaqla kifayətlənmək olmaz, zira dəqiq dissiplinar təyinatının olması səbəbindən bu fənn araşdırmalarda müəyyən məhdudiyyətlər nəzərdə tutur. Fəlsəfə tarixi özlüyündə nə qədər dəyərli olsa da, o, müasir fəlsəfəyə verdiyi ideya töhfəsinə görə əhəmiyyət kəsb edir. Fəqət müxtəlif əsrlərin filosoflarının, məsələn, şüur problemini necə nəzərdən keçirdiklərinin təfsiri zəruri surətdə şüur haqqında müasir elmin dərkindən və bu dərkətmənin şüur fəlsəfəsinin inkişafına və bütün fəlsəfi və daha geniş elmi təfəkkürün təkamülünə necə təsir göstərə bildiyinin mənalandırılmasından bilavasitə əvvəl təqdim olunmalıdır [5]. V.Styopinə görə, “dünyanın fəlsəfi dərkinin evristik və proqnozlaşdırıcı komponentlərinin inkişafı elmin inkişafı üçün zəruri şərtədir. O, elmin ideal obyektlərlə bu və ya digər tarixi dövrün praktikasında hələ mənimsənilməmiş predmet strukturlarının başa düşülməsini təmin edən nəzəri əməliyyat aparılması sahəsində hərəkəti üçün ilkin şərt kimi çıxış edir” [10]. Əlbəttə, fəlsəfənin proqnozlaşdırıcı funksiyaları heç də hər cəmiyyətdə deyil, yalnız fəlsəfənin ictimai şüurda öz yerini başqa elmlərə vermədiyi toplumda mümkün olması üçün qəbul edilə bilər.

Bələliklə, müəyyən dövrdə “var olaraq” fəlsəfə elmi təfəkkürün inkişafına təsir göstərməyə, elmdə əsas təmayülləri müəyyənləşdirməyə və onun prioritetlərini dəyişdirməyə qadirdir və məhz bu, onun aktuallığını şərtləndirir. Fəlsəfi fikir sanki zamandan “çıxaraq” mövcud tarixi dövrdən kənarda inkişaf və təkamül etdiyi dövrlərdə isə mütəfəkkirlər onun təsirinin zəiflədiyini qeyd edirlər.

Qərb fəlsəfəsində bu, XX əsrin ortalarında baş verib (J.Delöz, J. Derrida, M.Fuko və b.), postsovet məkanında isə çox güman ki, XX əsrin sonundan, sovet marksizminin süqutu ilə başlamışdır. Fikrimizcə, fəlsəfənin “burada və indi” hansı rol oynadığından asılı olmayaraq, fəlsəfi tədqiqatların lazımi dərəcədə qiymətləndirilməməsi hərtərəfli biliklərin, mövcud nəticə və ideyaların tam diapazonunun işə salınması və istifadə edilməsində çoxsaylı maneələrə səbəb ola bilər. Həmçinin müasir tədqiqatlarda ənənəvi (ciddi dissiplinar) fəlsəfi refleksiyanın təmsil olunması da kifayət etmir, çünki bu gün texnologiyaların sürətli inkişafı səbəbindən fəlsəfə daha geniş və çox vəzifəlidir, zira o, bir çox fənlərin, o cümlədən koqnitiv elmlərin problemlərinin həllinə yönəlib. Bir tərəfdən mədəniyyət, cəmiyyət və elmin, digər tərəfdən isə keçmiş əsrlərin etik konsepsiya və fəlsəfi cərəyanlarının qarşılıqlı təsirinin dərk olunması hansı təfsirlərin bu gün və sabah fəlsəfənin müəyyənləşdirilməsinə səbəb olduğu və olacağına, hansı təmayüllərin həm müasir elmdə, həm də gələcəkdə müəyyən sosiomədəni mühitdə üstünlük təşkil edə biləcəyinə aydınlıq gətirməyə kömək edir.

Müasir fəlsəfənin intellektual mühiti

Hər bir ideya xas olduğu dövrün ab-havasına, yəni intellektual mühitinə əsaslanır. Məhz bir tarixi dövr kimi zaman öz həllini tələb edən müəyyən problemləri irəli sürür. İnformasiya texnologiyalarının inkişafı ilə əlaqədar olaraq fəlsəfənin prioritet təşkil edən problemləri sırasına başlanğıcını “kartezian dualizmi”ndən götürən təbii və süni intellekt şüur və özünüdərk haqqında bilik, elmi etika və onun Sİ-nin tətbiqinin bütün mərhələlərində nəticələrinin dəyərləndirilməsində rolu kimi məsələlər yer alır.

Elmlərin, elmi fənlərin qovuşuğunda olan problemlər xüsusi mənalandırma tələb edir, zira müasir fəlsəfi tədqiqatda, o cümlədən şüur və Sİ fəlsəfəsində riyaziyyat və fizika böyük rol oynayır. Bu elmi sahələrin fəlsəfi biliklərdə daşdığı əhəmiyyət hələ Q.Qaliley, R.Dekart, İ.Nyuton və başqaları tərəfindən müəyyən edilsə də, informasiya texnologiyalarının geniş tətbiqi ilə əlaqədar həmin sahələrin fəlsəfənin predmetinin müəyyənləşdirilməsinə təsiri sürətlə artmağa başladı. Riyazi anlayış və alqoritmlərin köməyiylə süni neyron şəbəkələrin modelləşdirilməsi metodları, informasiya nəzəriyyəsi, kvant fizikası müasir alimlər tərəfindən “fəlsəfənin və o cümlədən etikanın mərkəzi mövzusu” kimi müəyyən edilən şüurun dərk sahəsində ən mühüm tərkib hissələrdir (N. Levi). Fəqət şüurun riyaziyyat və fizikanın köməyi ilə təhlili, o cümlədən onun müəyyən aspektlərinin kompüter

modelləşdirilməsi, beynin fikir və ya emosiyaları necə yarada bildiyini daha müfəssəl surətdə təhlil etməyə imkan versə də, daha ümumi suallar, məsələn, şüur nədir və o, insanın beyninə və davranışına necə təsir göstərir və ya gələcəyin insanı necə olacaq kimi suallar hələ də açıq qalır və çox vaxt ziddiyyətlidir.

Sİ və onun elmi və ictimai həyata tətbiqi ona dəlalət edir ki, şüur və beynin fəaliyyətinin mahiyyətini anlamaq üçün istifadə etdiyimiz bu biliklər və onlara əsaslanan texnoloji istiarələr bizə tam bir mənzərə təqdim etmir, hərçənd bu, heç də o demək deyil ki, elm onlarsız inkişaf edə bilər və həmin sahələrdən olan biliklərdən bu suallara cavab axtarırlarında istifadə etmək olmaz. Fizik L.Brillüenin fikrincə, bu və ya digər riyazi nəzəriyyə hər hansı sahə üçün tam məhdudiyyətsiz yararlı olan ciddi strukturdur, lakin bu nəzəriyyə fiziki model kimi istifadə olunduqda, o hələ tətbiq olunmamış səhvlərin buraxılmasını mümkün edir [1, s. 73]. Elə həmin əsərdə L.Brillüen belə bir qənaətə gəlir ki, “elm iman deyil, o, hansısa ali tanrı tərəfindən insana vəhy olunmur. Elm insan şüurunun məhsuludur və özlüyündə həmişə diskussiya və mümkün təftişə açıqdır” [1, s. 9], eynilə dövrü keçmiş obraz və metaforaları rədd etmək və köhnələrin yerinə yenilərinə yaratmaq olar. Məsələn, bəzi alimlər qeyd edirlər ki, beyin haqqında elm və texnologiyalar arasında həqiqətən zəruri olan qarşılıqlı əlaqəyə baxmayaraq, “beyin bir kompyuterdir” kimi istiarələr nevrologiyada artıq işləmir və beyin və şüur xüsusunda tədqiqatlar Sİ sahəsində araşdırmalarla əvəz oluna bilməz [12, 14, 16]. Şübhəsiz, şüur haqqında biliklərin artırılması prosesində aparıcı rol kompyuter texnologiyaları oynayır, lakin informasiyanın çoxluğu idrak üçün onun çatışmazlığı qədər çətinlik yaradır. Koqnitivist filosofların özlərinin – D. Dennet, D. Çalmers və başqalarının [11, 13] – təsdiq etdikləri kimi, alimlərin şüurun mahiyyətinin izahındakı uğursuzluğu, beyin və şüur sahəsində araşdırmalarda riyazi alqoritm və fiziki düsturların uğurlara gətirib çıxara biləcəyinə dair şübhələrin yaranmasına səbəb olur. Fəqət tədqiqatçı onlarsız qabaqcadan xəbər vermək və proqnozlaşdırmağın çətin olduğu qanunauyğunluqları (patternləri) fəal surətdə təfsir edir və axtarır. Aydındır ki, proqnozlaşdırma prosesindən əvvəl qanunauyğunluqlar müəyyən edilir. Bu çoxvəzifəli metodoloji əlaqələrdə məntiq, assosiasiya, analogiya və homologiylar öz rolunu oynayır.

Bu kontekstdə fəlsəfə, ilk növbədə, müasir metodologiyada səlis-qeyri-səlis məntiqlə həqiqətin hansı rol oynadığı, epistemologiya ilə insan haqqında biliklərin necə artması, bu biliklərin hər hansı digər biliyin əsasında necə yer aldığı və insan haqqında biliklərin artırılmasında Sİ-dən istifadə etmək yolları xüsusunda mövqeyini müəyyənləşdirməlidir. Düşünürük ki, şüur problemi cəmiyyət və insanın inqilabi-təkamüli inkişafının əsasında yer tutur və indi şüurun dərinliklərinin və insanın dərk olunmasındakı rolunun anlanması onun bundan sonra necə inkişaf edəcəyini, fəlsəfənin hansı yeni obraz və/və ya istiarələr təklif edə biləcəyini başa düşməyə kömək edəcəkdir.

Lakin öncə cari məsələlərin həllində sıçrayışa nail olmaq, bəlkə də, koqnitiv elmlərin mövcud olduğu dövrdə elmin inkişafını müəyyən etməyə qadir metafora yaratmaq üçün müasir filosofun hansı biliklərə yiyələnəli olduğunu anlamaq gərəkdir. Bizə burada iki müddəanın mümkün olduğu aydındır: birincisi - beyin şüur və şüuraltının (təhtəlşüurun) bütün aspektləri, insanın mahiyyəti dərk olunmadan başa düşülə bilməz və əksinə; ikincisi - kompyuter modelləşdirməsi və Sİ insanın yalnız hesablamalar aparmaq üçün istifadə etdiyi bir mexanizm olsa belə, rəqəmsal texnologiyalar eyni zamanda həm insan, beyin və şüurun, həm də ətraf mühitin bir hissəsinə çevrilir. Bu müddəalar zəruri surətdə etika, iradə azadlığı və determinizmin təhlilini və deməli, təkcə koqnitiv tədqiqatlara deyil, həm də fəlsəfəyə müraciəti nəzərdə tutur. Məsələn, fəlsəfə professoru T.Metsinger şüurun əxlaqi aspektləri və onun təbiəti, o cümlədən mürəkkəb süni intellektual sistemlər məsələsi ilə əlaqədar bilik sahəsi kimi, “şüur etikası”nın tətbiqini zəruri sayaraq [17], şüurun öyrənilməsində etik tədqiqatların əsas rol oynadığını etiraf edir. Şüur etikası, öz növbəsində, şüurun təbiət və sosial elmlərin nəticələri əsasında fundamental tədqiqatı nəzərdə tutur.

Etika, fəlsəfə, neyrobiologiya və neyrofiziologiya kimi müxtəlif sahələrin mütəxəssisləri ilə ciddi əməkdaşlıq ilk dəfə filosof C.Sörlün əsərlərində əksini tapmışdır. O, şüur problemi ilə bağlı mövqeyini anladaraq iddia edirdi ki, “beynin şüur problemini tədqiq etmədən öyrənilməsi genetikanın irsiyyət mexanizmini öyrənmədən araşdırılmasına bənzəyir” [7]. Yəni, şüur təkcə beynin fəaliyyəti, orqanizmin idarə olunması üçün hərəkətverici qüvvə vasitəsi deyil, burada əxlaq və iradə azadlığı, sosial və mədəni aspektlər və s. fenomenlərin də yeri vardır. Fəlsəfənin bütün məsələlərindən

biologiya və neyrofiziologiyasız, beynin təbiəti, mahiyyəti (nə olduğu), onun neyronlardan, hüceyrələrdən, şəbəkələrdəki əlaqələrdən ibarət olduğu, neyron fəaliyyətinin mürəkkəb dinamik patternlərini də ehtiva etdiyi, informasiyanı xaricdən aldığı, onu emal etdiyi və fiziki və/və ya mental proseslərlə şərtləndirilmiş fəaliyyət göstərdiyi barədə biliklərə yiyələnmədən baş çıxarmaq olmaz.

Yuxarıda ifadə olunan problemlər və hər şeydən əvvəl, fəlsəfənin, o cümlədən şüur fəlsəfəsinin və gələcəyin obrazları arasında əlaqələrin perspektivləri barəsində düşüncələr bizdən fənlərarası tədqiqatın zəruriliyi ilə elmlərin dissiplinar bölgüsündə yeni biliyin tükənmişliyi arasında sərhədi görə bilmə bacarığını tələb edir. Artıq indi aydındır ki, fənlərarası əsaslar olmadan şüur haqqında biliklər natamam fragmentlər, ayrı-ayrı izahatlardan hazırlanmış “qurama” yaxud mozaika kimi olacaq. Bununla belə, insanın təbiəti, onun şüurunun əxlaqi hədudları, cisim (bədən) və zəka (fiziki və mental) arasında əlaqələr, həqiqi və dərk edilən dünya (obyektiv aləm və subyektiv təcrübə) arasında münasibətlər, şüurun dünyanı anlamağımızı necə formalaşdırdığı, dərk edən (şüurlu) olmağın mahiyyəti və nəhayət, insan və onun şüurunun necə dəyişəcəyi barədə düşüncələr fəlsəfənin məqsədi və eyni zamanda, gələcək elmi tədqiqatlar və kəşflərin əsasını təşkil edir. Yuxarıda deyilənlərə müvafiq olaraq, belə bir qənaətə gəlmək olar ki, hər hansı bir fəlsəfi konsepsiya bilavasitə və ya bilvasitə gələcəyin obrazlarının yaradılmasında iştirak edir.

Nəticə

Beləliklə, fəlsəfə gələcəyin obrazlarını tarix və müasirlik (indi), gerçəklik və illüziya, azadlıq və determinizm arasında əlaqə və qanunauyğunluqlar axtarışında görür: burada aşkar edilmiş hər bir qanunauyğunluq gələcək cəmiyyətin mədəni və intellektual landşaftının (mənzərəsinin) qurulması üçün vasitə olan yeni ideya yaradır. İdeyalar, prinsipcə və əsasən, onlar gələcəyə aid olduqda, hadisələrin zaman üzrə hərəkəti və bütövlükdə, mədəniyyət və cəmiyyətin inkişafı üçün obyektiv şərtidir. Gələcəyin obrazları barədə düşünərkən fərd və mədəniyyət arasında qarşılıqlı əlaqələri, onların qarşılıqlı surətdə asılılığı və bir-birinə təsirinin əhəmiyyətini anlamaq lazımdır: bir tərəfdən, insan mədəniyyətdə qorunub saxlanılan standartlar, adət-ənənələr və bilikləri dərk edir və mənimsəyir və bu da onun davranış və fəaliyyətinə təsir göstərir; digər tərəfdən, insan özü fəal mədəniyyət yaratıcısıdır; o, cəmiyyətin qarşısında duran vəzifələri həll edir və öz təcrübəsini və mədəniyyətdən aldığı bilikləri yeni standartlar, adət-ənənələr və biliklər yaratmaq üçün istifadə edərək mədəniyyəti transformasiya edir və bununla da yeni fenomenlər və “mədəniyyət vəziyyətləri” doğurur [9]. Bu yeni “vəziyyətləri” mənalandırmaq, onların hansı şəraitdə arzuolunan nəticələr verə biləcəyini dərk etmək fəlsəfənin vəzifəsidir. Bununla bərabər, keçmiş əsrlərin fəlsəfəsindən fərqli olaraq, müasir fəlsəfə keçmiş, indi və gələcək barədə düşüncələrdə doğan fikirlərin, yürüdülmən mühakimələrin və alınan nəticələrin sübutluluğunu, inandırıcılığını, məntiqiliyini və yoxlanılmasını özündə ehtiva edir ki [4], bununla da digər elmlərin inkişafına imkan yaradır, obraz və metaforaların bu və ya digər elm və elmi biliklərdə oynadığı rolu dərk etməyə kömək göstərir.

Deməli, gələcəyin obrazlarının təhlili, ilk növbədə, elmin özünün taleyi, sabahkı günü məsələsinə toxunur. Aydındır ki, texnologiyaların inkişafı və həyatın praktik olaraq bütün sahələrinin rəqəmsallaşması alimin özünün şüurunun, tədqiqat metodlarının dəyişilməsinə və bunun nəticəsi kimi, dünya nizamını dərk etməyimizi genişləndirə biləcək yeni nəzəriyyə və konsepsiyaların inkişafına səbəb olur [6]. Bu yanaşmanın məğzi ümumi qanunauyğunluq və əlaqələrin müəyyənləşdirilməsi, fərqli elm sahələrinə aid ideya, məfhum və konsepsiyaların inteqrasiya və sintezi vasitəsilə elmi təcrübənin daim yenilənməsindən ibarətdir. Beləliklə, alimlərə meydan oxuyan problemlərin fənlərarası metodla tədqiq edilməsi elmi ictimaiyyəti zənginləşdirməklə yanaşı, nəinki məsələlərin müxtəlif yöndən müfəssəl surətdə araşdırılmasına imkan verir, həm də gələcək elmi tədqiqatların potensial istiqamətlərini və gələcəyin mümkün ssenarilərini formalaşdırmaq üçün daha dəqiq və kompleks nəticələrin müəyyənləşdirilməsinə kömək edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Бриллюэн Л. Научная неопределенность и информация / пер. И.Кузнецова. Изд. 2-ое. М.: КомКнига, 206. 207 с.

2. Дадашова С. О философии сегодня // AlmaMater, Вестник Высшей школы, 2022, №7. С. 15-21.
3. Заславский А. Время, сознание, пространство, 2006 // URL: http://www.chronos-msu.ru/old/RREPORTS/zaslavsky_vremya.pdf.
4. Мамедзаде И. О некоторых проблемах философии науки и искусственного интеллекта // Философия в период пандемии и нечеткая логика Л. Заде. Баку: ИФ НАНА, 2021. С. 55-69.
5. Мамедзаде И., Дадашова С. Философия сознания и ИИ: некоторые проблемы их взаимодействия / Проблемы восточной философии, ИФС НАНА, 2023, № 29, с 5-10.
6. Мамедзаде И., Дадашова С. О философии искусственного интеллекта и научной революции // Вопросы философии. 2023. Т. № 4. С. 206–215.
7. Сёрль Дж. Проблема сознания / пер. А. Шухова. М., 2003 // Электронная публикация: Центр гуманитарных технологий. 15.07.2014. URL: <https://gtmarket.ru/library/articles/6849>
8. Стёпин В. Философия и образы будущего // Вопросы философии, ИФ РАН, 1994, №6. С. 10-21.
9. Стёпин В. Цивилизация и культура. СПб.: СПбГУП, 2011, 408 с.
10. Стёпин В. Философия науки. Общие проблемы. М., 2006 // Электронная публикация: Центр гуманитарных технологий. 18.03.2012. URL: <https://gtmarket.ru/library/basis/5321/5326>
11. Хофштадтер Д., Деннет Д. Глаз разума, Самара: Бахправ-М., 2003. 432 с.
12. Buzsaki G. The Brain from Inside Out, N.Y.: Oxford University Press, 2019.
13. Chalmers D. Facing up to the problem of consciousness. Journal of Consciousness Studies, 1995, 2 (3). P. 200–219.
14. Cobb M. The Idea of the Brain: The past and future of neuroscience, N.Y., 2020.
15. Fredkin E. An Introduction to Digital Philosophy / International Journal of Theoretical Physics, 2003, Vol. 42, No. 2.
16. Frégnac Y. Big data and the industrialization of neuroscience: A safe roadmap for understanding the brain? / Science 358 (2017), p. 470–477.
17. Metzinger T. Being No One. The Self-Model Theory of Subjectivity. Cambridge, MA: MIT Press, 2003.
18. Pence Ch., Ramsey G. How to Do Digital Philosophy of Science / Philosophy of Science, 2018, Vol. 85, Issue 5, pp. 930-941.
19. Polak F. The image of the future / translated by Boulding E. Amsterdam: Elsevier, 1973, 319 p. (p.4).
20. Sadiku M., Tembely M. & Musa S. Digital Philosophy / International Journals of Advanced Research in Computer Science and Software Engineering 2018, pp. 26-28.

ФИЛОСОФИЯ И ОБРАЗЫ БУДУЩЕГО

Ильхам Мамедзаде

Самира Дадашова

Резюме: Данная статья есть рассуждение о современной философии, о ее способности сформулировать образы будущего в настоящем. В статье, философия рассматривается в тесной связи с контекстом времени, что по мнению авторов, облегчает понимание значимости влияния философии на науку, культуру и общество, в частности на наши представления о будущем. Авторы заключают, что для формирования полноценных и ясных образов будущего, философское исследование необходимо строить на основе междисциплинарного подхода через интеграцию и синтез идей и категорий из различных научных областей.

Ключевые слова: образы будущего, современная философия, философия сознания, искусственный интеллект, междисциплинарное исследование

PHILOSOPHY AND THE IMAGES OF THE FUTURE

**Ilham Mammadzadeh
Samira Dadasheva**

Abstract. The article contains judgments about modern philosophy, its ability to express images of the future in the present. In the article, philosophy is considered in close connection with the context of time, which, according to the authors, makes it easier to understand the importance of the influence of philosophy on science, culture and society, including our ideas about the future. The authors conclude that in order to form complete and clear images of the future, philosophical research should be conducted on the basis of an interdisciplinary approach through the integration and synthesis of ideas and categories from different fields of science.

Keywords: images of the future, modern philosophy, philosophy of consciousness, artificial intelligence, interdisciplinary research

Rəyçi: f.e.d.,dos. Dilarə Müslümzadə

**«НОВАЯ» МОРАЛЬ:
СИНТЕЗ ИЛИ АЛЬТЕРНАТИВА ТРАДИЦИЯМ
(социально-философский анализ)**

Агамали Мамедов

доктор социологических наук, профессор, заведующий кафедрой социологии
коммуникативных систем социологического факультета МГУ имени М.В. Ломоносова
(Россия, Москва).

e-mail: habib.huseynov@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-2607-7546>

Ариз Гезалов

кандидат философских наук, ведущий научный сотрудник Федерального научно-исследовательского социологического центра Российской академии наук (ФНИСЦ РАН), руководитель исследовательской группы «Диалог культур: философско-мировоззренческие проблемы» РФО Российской академии наук (Баку-Москва, Азербайджан-Россия)

e-mail: habib.huseynov@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5712-8465>

Резюме. Статья посвящена динамике морали и особенностям ее функционирования в различных социальных полях. Исследуется взаимозависимость культурного кода эпохи, особенности ее прочтения и трансформации моральных матриц. В статье приводятся результаты собственного социологического исследования, что делает выводы статьи обоснованными и правомерными.

Ключевые слова: мораль, нормы, постмодерн, табу, ценности, Big Data, цифровизация, этика

Введение. Четвертая технологическая революция, с которой ассоциируются цифровые тренды, обусловила радикальные трансформации общества, затронув все сферы жизнедеятельности человека. Научные технологии, системно изменив материальный и социальный контекст нашей жизни, привели не только к появлению новых сфер человеческих взаимоотношений, но и оформили качественно новые поведенческие нормы, ценностные ориентации, представления об этичности и морали в целом. Идет процесс кардинального изменения мировоззренческой парадигмы и становления системы цифровой аксиологии, а вместе с тем, новые ценностные смыслы, порожденные цифровыми практиками и отрефлексированные в новом формате человеческой деятельности, не являются автономными и трансцендентными императивами, по своей сущности. Они отражают весь спектр традиционных ценностей культуры, адаптированных к новым условиям, что предъявляет особые требования к «эстафете памяти» и передачи культурных кодов. Содержательный характер новых тенденций лежит в плоскости системной трансформации вектора, цивилизационного развития и связан как с расширением масштабов общественного производства, так и со сменой правящей промышленной элиты, в структуре которой начинают доминировать профессиональные управленцы, получающие контроль над средствами и процессами производства. «Белые воротнички» все явственнее заявляют о себе, включившись в элитогенез. Происходит не только смена правящей промышленной элиты, но и более глобальный процесс – страта менеджеров переносит свой функционал до национальных масштабов. Эти изменения приводят к глобальным последствиям, которые лежат уже не только в плоскости экономики и политики, но и в области социокультурных изменений.

Прежде всего, они привносят комплекс новых моральных установок, в котором синтезируются нормы «протестантской этики», получившие обоснование в работах М. Вебера и ориентиры гражданско-политической культуры (гражданская активность, приоритет индивидуальных мнений, неотчуждаемости и неотъемлемости прав человека в признании свободы как абсолютной ценности, лояльности, толерантности и т.п.). Главными концептами морали становятся не конструкты «должного», в сочетании с установками в зависимости от «контекста времени», а индивидуальные матрицы и матрицы свободы. Субстратом матриц новой морали становится креативный класс – новая меритократия – программисты, журналисты, политики, эксперты, деятели шоу-бизнеса и т.п., чьи взгляды и паттерны поведения отличаются от общепринятых. Их поведенческие практики адекватно и мобильно адаптируются в массовом сознании современного общества и принимаются за стандарты поведения, образа жизни и мысли практически всеми слоями населения различных стран. Объяснение мобильности и легкости новой морали лежит в плоскости изменений культурного характера и экономического развития, которые Р. Инглхарт назвал постмодернизмом, а Д. Белл – «бесшумной революцией».

Главный тезис заключается в эволюционной модернизации, в рамках которой общество, становясь благополучным в экономическом плане и в плане безопасности, трансформирует свои ценностно-мировоззренческие установки. Доминирующими ценностными приоритетами становятся не проблемы выживания и личной, и социальной безопасности, а проблемы гражданских прав, свобод и экологии – постматериальные ценности. Растет гражданская активность населения и массовое сознание разворачивается в сторону толерантности, солидарности, стремлению к социальной самореализации во всех ее проявлениях. Эти ценностные доминанты коррелируют с культурой (креативной культурой) и, по сути, выступают ее социальной реализацией.

Развитие наукоемких технологий (и, прежде всего, компьютеризация и интернетизация) обусловили становление качественно иного информационного капитала. Происходит тотальная сциентизация быта, меняются повседневные социальные практики. Гаджеты стали неотъемлемой частью жизни и привнесли в эту жизнь стремительно меняющиеся потоки информации. И средства массовой информации в этих условиях стали не только инструментом коммуникации, который тиражирует тот или иной материал, они выступают средством массового воздействия/манипулирования, формирующим определенные установки и доступные широким слоям населения. Сегодня СМИ – это латентная форма власти, глобальная информационная индустрия, базовой установкой которой является культура потребления – культура развитого общества, общества процветания и экономической стабильности, в котором все сферы жизнедеятельности коммерциализированы. Коммерциализация стала «якорной» установкой существования современного человека и содержанием качественно новых моральных установок, которые имеют искусственную природу – они создаются и тиражируются посредством индустрии досуга, ориентированной на упрощенные символические формы восприятия тех или иных смысловых маркеров. Главная цель индустрии СМИ – создавать необходимые стереотипы и поведенческие установки. Реклама и мода становятся главными трендами массовой культуры и создают новые мировоззренческие ценности и ориентации. Содержанием новых ценностных установок является продукция современного промышленного производства: кино, телевидение, книги, газеты и журналы, спорт, туризм и т.д. Массовый характер ценностных установок, сделал их серийными штампами с примитивным содержанием, ориентированным на развлекательность, натурализм и культ жизненного успеха. Эти стереотипы создают иллюзорную модель успешной и благополучной жизни, а промышленное производство предоставляет условия, которые стимулируются рекламой для интерпретации этого благополучия. Можно сказать, что массовая культура – это внешняя оболочка «молчаливой и «бесшумной» революции постмодерна, а ее содержание – оборотной стороной культуры новых элитных страт (менеджеров и «креативщиков»). Манипулятивный характер

коммуникационного взаимодействия, трансформирующий ценностные установки массового сознания, изменил смысловые характеристики и семантику традиционных понятий.

Семантические метаморфозы, происходившие со смысловым содержанием концептов морали на протяжении XX в., по сути, в условиях массового индивидуализма и цифровизации, развернули их к изначальному значению и, таким образом, мораль стала пониматься как некая установка «свой-чужой». Надо заметить, что если в условиях прошлого матрица «свой-чужой» была результатом естественного осмысления и единственным способом выживания, то в условиях массовой культуры, которую цифровые технологии вывели за рамки конкретного государства и общества, новый моральный идентификатор выступает искусственным конструктом, главным инструментом и проводником интересов конкретных социальных групп (как правило политической, экономической и финансовой элиты, ставшей единым целым). С помощью технологий, манипулирования возникают новые семантические смыслы и понятия, культурные образцы и поведенческие стереотипы, задается пресуппозиция восприятия. Мораль становится неким аттитюдом – универсальной социально-психологической установкой, обуславливающей готовность не только конкретного человека, но всей аудитории в целом к определенным/смоделированным действиям. А процессы воздействия СМИ, направленные на формирование качественно новых аттитюдов, моделирует матрицы социальной идентичности посредством искусственных конструктов восприятия и переживания «морали» с позиций феноменологии эстетических расположений. В данном конструкте в новой последовательности распределяются смысловые значения морали. Если в классическом варианте концепт морали можно представить, как систему «ядро-периферия», в которой в качестве ядра выступают социокультурные значения («вечные ценности»), а смысловые значения нравственного «должного», адаптированы под «контекст времени» (то есть моральные фильтры выступают как периферийные), то конструкт чистоты, оформившийся в XX веке, особенно во второй его половине, представляет собой искусственное образование, смоделированное под влиянием факторов социально-экономической и политической конъюнктуры, а принципиально важным условием его формирования, стал так называемый «переворот отражения», когда сознание начинает задаваться тем, что прочитано в газетах. Сознание отражает прочитанное, и изменяется под воздействием тех образов, смыслов и символов, которые несет средства массовой информации. СМИ уже не только начинает отражать жизнь, оно управляет жизнью, задает символы и мифы социального бытия. Вместо реального мира навязывается искусственно созданный виртуальный мир с новыми символами и смыслами (нормами и поведенческими установками) и сознание просто копирует телевидение. В результате изменяется система «ядро-периферия», точнее, СМИ трансформируют ее «меняя местами» знаковые компоненты этой системы. В качестве ядра позиционируются гигиеническая, хозяйственно-бытовая, и особенно социальная и экономические смысловые конструкты, которые определяют нормы сконструированные, применительно к конкретному обществу – обществу массового потребления. Формируется новый эстетический конструкт морали – искусственная модель достижения идеального образа, соответствующего нормам массовой культуры и массового потребления, главным идеалом которого выступают тренды моды. Этическая составляющая уходит в область периферии. Этот процесс можно представить следующим образом:

- моделируется некий смысл императива морали и нивелируют его, например, в рекламе и/или художественном фильме;

- смысловой конструкт оформляется жанровыми формами – рекламными слоганами, звуковым/музыкальным сопровождением, яркими образами персонажей, динамичным сюжетом (в рекламе) или насыщается глубокими концептуальными рассуждениями; мифологическими образами и символами иллюзорной реальности фильма, настолько приближенными к реальной действительности, что аудитория начинает воспринимать их как действительные;

-в результате формируется эмоциональный компонент аттитюда морали, некая социокультурная рефлексия аудитории, перенос модели в сознание, копирование теле-смыслов, которые закрепляют в сознании конкретное представление о реальности и модели поведенческих действий в конкретных ситуациях этой реальности (конативный компонент аттитюда).

Процесс сей, не единичен, а повторяется систематически, и созданные образы и смыслы становятся символами и мифами нового мировоззренческого конструкта, моральной установкой массового сознания. Критически важным поворотом здесь становятся конструкты – «разумно» – «популярно», которые отражают степень массового потребления и уровень влияния массовой культуры. При этом, необходимо отметить, что одним из ключевых условий формирования новой культуры массового рационализма становится веберовский/макиавеллиевский подход, когда старые смыслы не отрицаются и не оправдываются, а рассматриваются с позиции разума и интеллекта. В этом случае старый смысл приобретает форму периферии – внешней оболочки, изменяется ядро смысла. Это рассуждение, подается СМИ, сопровождаемое красочным и ярким полем страдания жертвы, заставляет аудиторию «примерить на себя» ситуацию. И аудитория, начиная рационально рассуждать, порой забывая и религиозные принципы, и букву закона, и мораль делает трудный, но однозначный вывод – «бывают ситуации, когда убийство – необходимо». В массовом сознании создается своеобразный культурный «Beruf» – рациональный ценностный ориентир, в котором вроде бы и нет подмены смысловых понятий, а присутствует логика действий в зависимости от конкретного события. Эти установки не результат разумности и/или рациональности как у нуворишей Т. Веблена, они – модель, навязанная массам. Уже не «Быть как все люди», а «Быть не хуже людей» становится главным постулатом. Новое понимание морали, как конструкта правильного образа жизни, является искусственно созданным эталоном, посредством рекламы и моды, практически принудительно заложенным в массовое сознание и превратившим общество в театр, на подмостках которого разыгрываются спектакли и отыгрываются роли – модели поведения. Экзальтированная театральность, индивидуальная массовость с еще более глубокими гранями репрезентируется в кинематографе, становясь темой для размышления и «концептуального», и «игрового» кино. В концептуальном кино рекламные стереотипы приобретают более глубокий смысл, они «тревожат сознание», демонстрируют «игры разума», и, оставляя зрителя в сомнении и размышлении над «смыслом жизни», вместе с тем, формируют аффирмативный характер ангажированных смысловых стереотипов. Упрощенно-рациональная мораль, ставшая эталоном, наиболее ярко проявляется в интернет-пространстве, бутафорская проекция реальности, возможность создавать настолько точную и глубокую иллюзию реалити, предоставляет участникам интернет-коммуникаций возможность имитации ключевого момента существования.

Еще более сильным, по воздействию, выступают темы «актуального жанра», актуализированные в сети, в которых упрощенная подача смыслов, репрезентация реальной действительности в ее маргинально-юмористическом контексте, утверждают лозунги: «Что естественно, то не стыдно», «Ты такой, как ты есть» и заводят пользователя в область псевдореальных событий. «Актуальные жанры», создающиеся, как правило, для масс, привносят упрощенные смыслы реальности. Перформанс смыслов упрощает их восприятие, а иллюзия, приближенная к реальности, с еще большей скоростью формирует стереотипические образы и модели поведения. Мозаичность смыслов и фрагментарность образов уже не предполагают глубоких размышлений о морали и нравственности. Они позиционируются как шаблоны, устаревшие догмы, которые «сковывают» свободу. Многочисленные псевдорациональные рассуждения, в которых практически выведены за рамки осмысления (моральные и этические смыслы), формируют причудливые «конструкты Овертона», которые пользователи из цифрового формата привносят в реальную действительность, создавая, а точнее, ломая устоявшиеся механизмы общественных взаимодействий. В результате происходит не только «разрыв шаблонов» поведения, но и начинается процесс глубинных

трансформаций как индивидуального, так и общественного сознания. В данном контексте особую актуальность приобретают те смысловые конструкты, которые обуславливают парадигмальные трансформации, связанные с цифровизацией. Сегодня идут активные дискуссии о структуре и сущности цифровой культуры, в рамках которых ряд современных авторов, определяя ее черты, рассматривают данный феномен как «третью природу» и привносят в нее черты искусственно созданного виртуального мира, в некоторой степени, отделенного от мира реального. Такой характер понимания, на наш взгляд, является в какой-то степени односторонним для сущностной характеристики этой культурной среды, так как цифровая реальность создается человеком и для человека, и, соответственно, выступая результатом и полем его деятельности несет в себе все те установки, которые мотивируют человека и определяют его мировоззренческие установки в «реальном формате». Вместе с тем, являясь искусственным конструктом, цифровая реальность модифицирует установки в ином, нивелируя в них личность индивида, а характерные черты цифровой реальности (открытость доступа, транспарентность, дистанционность, эклектичность, инновационность, технократичность), открывают и предоставляют возможность социального лифта для любого «продвинутого» пользователя, независимо от того в какой сфере он проявляет свою креативную активность. И в данном контексте именно цифровая реальность в разы актуализировала те установки морали постмодернизма, которые сформировали стереотипы общества массового потребления и массовой культуры. Маркеры индивидуальной свободы и коммерциализации творческого начала, выйдя за границы традиционных моральных установок, изменили представление о собственном социальном облике, респектабельности, личной жизни и трансформировались во вседозволенность и безнаказанность. Сегодня, любой пользователь, позиционирующий себя «блогером», может не только создать и коммерциализировать свой имидж, предпочтения и некие ценностные установки; изменить через свою цифровую активность свой статус в реальном, но и оказать мощнейшее влияние на массы пользователей, изменяя их моральные принципы и мировоззрение в целом. С другой стороны, идет идеализация цифрового пространства, как информационно-коммуникационного поля, в котором пользователи получают широкие возможности для реализации своих потребностей, деятельности, творчества – «Ты — это то, что ты пишешь о себе». Вместе с тем, именно цифровизация обусловила появление ряда проблем, как технических, технологических, правовых, так и проблем морально-этического характера. В частности, среди остро стоящих проблем, именно морально-этического характера, сегодня выделяют:

- 1) проблемы коммуникационных взаимодействий при использовании «технического» посредника;
- 2) проблемы коммуникационных взаимодействий в системе «человек-машина», «человек и искусственный интеллект», в результате которых индивид, как личность, практически полностью исключается из системы коммуникации;
- 3) проблемы «цифровой экономики», повлекшие за собой изменения на рынке труда, обусловленные проблемой «цифрового неравенства»;
- 4) проблемы использования BigData, особенно массивами социальных и персональных данных, в части ответственности за их утечку, нарушение приватности, несанкционированный доступ к БД, а также за бесконтрольное пользование;
- 5) проблема монополизации цифрового пространства также имеют морально-этический контексты и привносят социальные риски коммерческого и/или политического манипулирования, вторжения в личную жизнь и распространения систем тотального контроля;
- 6) проблема ответственности искусственного интеллекта (ИИ), которая со всей очевидностью проявляется в так называемой «морали машин» – «жанровом исследовании-тесте», основанном на неизбежности выбора роботов, ставит пользователя перед дилеммой крайне сложной (а, по сути, невозможной с позиции гуманности) морально-этической проблемы, где нет адекватных альтернатив. Также морально-этические проблемы цифровизации

связываются с психологическими факторами и не случайно исследователи акцентируют внимание на новые вызовы, в том числе на формы массовых психологических манипуляций, невиданных по охвату и глубине воздействия, напрямую определяющиеся качеством социальных связей и трансляцией информационных сетей. Современное цифровое пространство дало, практически безграничные, возможности для подобных актов. Доступные цифровые сервисы позволяют экономить время (например, за счет информации о тех или иных событиях, возможности заказать такси, продукты и т.п.) и вместе с тем, моделируют характер его использования, предоставляя досуговые информационные ресурсы, качество которых зачастую оказывает крайне негативное влияние на психику, на поведение пользователей, инициируя девиантное поведение (в первую очередь, мы говорим о таких явлениях как порносайты, интернет-игры, различные руководства террористам и т.д.). То есть, можно констатировать тот факт, что цифровое пространство можно назвать отражением реального мира, так как, и владельцы и пользователи цифровых ресурсов – реальные люди, которые привносят в цифровой мир элементы реальной культуры реального мира. В настоящее время дискуссии о возможностях, ресурсах и потенциале цифровой культуры являются прямым отражением дискурса о культуре современного общества, поскольку проблемы цифрового пространства инициированы обществом.

Природа цифровой культуры дискретна и «текуча». Это действительно искусственно созданная реальность, виртуальная среда, с присущей ей фрагментарностью, мозаичностью; доминированием визуального над смысловым, имеющая развлекательный, рекреационный, игровой характер. Современное общество, воспринимает цифровое пространство в большей степени как средство развлечения и получения информации (преимущественно общепознавательной), а цифровые сервисы государственных услуг, сферы обслуживания и т.п. воспринимаются индивидом в режиме «априори-данности». При этом, интернет-пространство и иные способы цифровизации стали онтологической основой современного существования индивида и общества, что обостряет моральные проблемы современности. Сегодня формируется принципиально иная социальная структура общества, сегментарность которого выражается не государственными и/или национальными границами, а цифровыми группами и объединениями «по интересам». Концептуальные характеристики данных групп выходят за рамки традиционных социальных групп и в большей степени аналогичны группам профессиональным. Но, основные сегменты цифрового социума объединяются именно «по интересам», которые лежат в плоскости «игровой активности», где границы моральных установок (в традиционном понимании морали) в лучшем случае размыты. Соблюдение моральных норм и этических требований обратно пропорционален росту его дохода, а рост популярности видеостриминговых сервисов позволяет говорить об отсутствии в современной среде реального социума моральной рефлексии, как внутренней свободы выбора и регуляции своего поведения внутренними моральными убеждениями – совестью, долгом, стыдом и т.п. В этой связи ключевая проблема общества массового потребления и массовой культуры, трансформировалась в цифровом формате и рефлексия безответственного поведения (в котором индивидуальная свобода и коммерциализация активности, сформированные в эпоху постмодернизма), приняла ярко выраженные формы. С другой стороны, именно реальный социум обозначил подходы к решению ключевых морально-этических проблем цифрового пространства.

Использование наукоемких и информационных технологий, повлекшее значительные изменения в жизни человека и обусловившие появление цифровой культуры, системы ценностей и форм взаимодействия людей, формирует уникальную культурную среду, в которой идет становление качественно новой культуры – культуры свободы взаимодействия. Но, вместе с тем, эта новая культура в своей содержательной сути, является отражением культуры реального мира, существующей действительности и формирует те же установки культуры, нормы морали, ценностные стандарты, формы поведения, что и в «реальном формате». Цифровая культура становится модифицированным воплощением социально-экономического, социокультурного развития и воплощением ценностных притязаний ее создателей.

Список литературы

1. Афанасенко И.Д., Борисова В.В. Цифровая экономика и социально-этические ценности // Известия Санкт-Петербургского государственного экономического университета. – 2018. – №5(113). – С.7-12.
2. Баева Л.В. Информационная эпоха: метаморфозы классических ценностей / Л.В. Баева. – Астрахань: Астраханский университет, 2008. – 217 с.
3. Белкин А.И., Запах денег: Психол. этюды / Арон Белкин. – М.: Терра-Кн. клуб: Олимп, 1999. – 394 с.
4. Гезалов А.А. Трансформация общества в эпоху глобализации (социально-философский анализ). М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2009. – С.288 с.
5. Дебор Г. Общество спектакля. Пер. с фр. / Перевод С. Офертаса и М. Якубович. М.: Издательство "Логос" 1999. – 224 с.
6. Мамедов А.К. Виртуальная личность: социальный эскапизм или новое поле креативности? // Экономика. Социология. Право, издательство ФГБОУ ВПО «Брянский государственный университет им. акад. И.Г. Петровского» (Брянск). – 2019. – № 1(13). – С. 68-76.
7. Мамедов А.К. Подросток в системе "Человек-Машина": интернет-аддикция и девиантные формы поведения / А.К. Мамедов // Миссия конфессий. – 2021. – Т. 10. – № 7(56). – С. 727-741.
8. Мамедов А.К. Эпистемология социального познания / А.К. Мамедов. – Москва: "Канон+", Региональная общественная организация инвалидов "Реабилитация", 2017. – 224 с.
9. Нариньяни А.С. НОМО – два в одном (Homo Sapiens в ближайшей перспективе) // Новое в искусственном интеллекте. Методологические и теоретические вопросы / Под ред. Д.И. Дубровского и В.А. Лекторского. М.: ИИнтелЛ, 2005. – С. 259-273.

“YENİ” ƏXLAQ: SİNTEZ VƏ YA ƏNƏNƏLƏRƏ ALTERNATİV

(sosial-fəlsəfi analiz)

Ağamalı Məmmədov

Ariz Gözəlov

Xülasə. Məqalə əxlaqın dinamikasının və onun müxtəlif sosial sahələrdə fəaliyyət xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Burada həmçinin dövrün mədəni kodunun qarşılıqlı asılılığı, onun oxunuş xüsusiyyətləri və əxlaqi matrisaların transformasiyası araşdırılır. Məqalədə fərdi sosioloji tədqiqatın nəticələri təqdim olunur ki, bu da məqalənin nəticələrini əsaslı və qanuni edir.

Açar sözlər: əxlaq, qaydalar, postmodern, tabu (qadağa), Böyük məlumat, rəqəmsallaşdırma, etika.

«NEW» MORALITY:

SYNTHESIS OR ALTERNATIVE TO TRADITIONS

(socio-philosophical analysis)

AgamalyMammadov

Ariz Gozalov

Abstract: The article is devoted to the dynamics of morality and the peculiarities of its functioning in various social fields. The interdependence of the cultural code of the era, the peculiarities of its reading and the transformation of moral matrices are investigated. The article presents the results of its own sociological research, which makes the conclusions of the article justified and legitimate.

Keywords: morality, norms, postmodernity, taboo, values, Big Data, digitalization, ethics

Rəyçi: f.f.d., dos. Həbib Hüseynov

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV İRSİ BİLİK CƏMIYYƏTİNDƏ SÜLHÜN TƏMİNATÇISI KİMİ: MÜNAQIŞƏLƏRƏ DİALOQ KONTEKSTİNDƏN NƏZƏRİ YANAŞMA

Şölət Zeynalov

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, **Azərbaycan**

sholet@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-2509-1159>

Xülasə. Məqalə müasir dünyada baş verən regional ziddiyyətlərin, münaqişə və müharibələrin, dialoq mədəniyyəti kontekstində nəzəri tədqiqinə həsr olunmuşdur. Tədqiqatda Azərbaycanın dünyaya təqdim etdiyi sülh və təhlükəsizlik paradigması – bilik cəmiyyətində ziddiyyətlərin həlli istiqamətində bir proqram olduğu vurğulanır, ölkəmizin xalqlar, dövlətlər və cəmiyyətlər arasından baş verən müxtəlif münaqişələrin həllində həyata keçirdiyi dialoq “formulunun” əvəzsizliyi diqqətə çatdırılır. İşdə nəzəri fikrə istinadən qeyd edilir ki, müasir münasibətlər sistemində baş verən ziddiyyətlərin həlli istiqamətində cəhdlər modern cəmiyyətin dialoq kontekstində strateji hədəfi olmalı, onun həlli istiqamətində tədqiqatlar intensivləşməlidir.

Məqsəd: Bilik cəmiyyətində münaqişələrin həlli və sülhün əldə olunması probleminə diqqəti çəkmək.

Metodologiya: Məqalə - elmi metod, müqayisəli təhlil, empirik təsvir, tarixi analiz metodları ilə tədqiq olunur.

Elmi yenilik: Modern cəmiyyətin ziddiyyətlər toplusuna dialoq mədəniyyəti kontekstindən yanaşma.

Açar sözlər: bilik, münaqişə, müharibə, nəzəri yanaşmalar, modern, sosial ziddiyyətlər, dialoq, sülh.

Giriş: XXI əsr ədəbiyyatda elmi-texniki inkişaf, texniki tərəqqinin yaratdığı üstünlüklər, informasiyanın inklüzivliyi, “zamanın” sürətlənməsi, “məkanın daralması”, mədəniyyətdə sərhədlərin “silinməsi”, internet əsrinin yaratdığı yeni reallıqlar, süni intellektin iqtisadiyyatda, məişətdə, sənaye və b. sahələrdə genişlənməsi kimi xarakterizə olunsada, bu əsrin spesifik xüsusiyyətləri təsdiq edir ki, “tarixi problem” kimi xarakterizə olunan sivilizasiyanın “qürubu”, “katastrofizmi”, sonsuz ziddiyyətləri daha da genişlənməkdədir. Lakin ümid həm də onadır ki, sadalanan çoxşaxəli problemləri müasir modern cəmiyyət sona kimi həll etmək iqtidarında olmasada, – “bilik və modernitənin” inkişafı kontekstində – baş verən ziddiyyətlərin qarşılıqlı anlaşma şəraitində “aydınlaşması işində” dialoq metodu kimi qədim tarixə malik bir “terapiya” üsuluna da malikdir. Fakt budur ki, tarixən bu metod vasitəsilə bəşəriyyət öz mövcudluğunu davam etdirmiş, münaqişə və müharibə edən tərəflər, qarşı-qarşıya dayanan cəmiyyətlər, xalq və identikliklər son anda ona apellyasiya etmişlər. Təsədüfi deyildir ki, münasibətlərin tənzimlənməsi və konsensusa gəlmək işində, məhz bu metodun alternativsizliyini bu gün nəzəri fikir birmənalı təsdiq etməkdədir. Yəni, söhbət ondan gedir ki, münaqişə, müharibə, konfliktlər və sair seriya ziddiyyətlər yalnız bu metodla – dialoq metoduyla öz həllini tapa bilər. Lakin təəssüf ki, indi bilik cəmiyyətində bu metod unudulmaqdadır; Sivilizasion, hərbi, siyasi, iqtisadi üstünlüklər fonunda ona biganəliklər nümayiş etdirilməkdədir.

Məqalənin əsas ideyası ondadır ki, qeyd olunan silsilə ziddiyyətlərə baxmayaraq, faktiki olaraq Azərbaycan Respublikasının siyasi rəhbərliyi uzun illər bu strategiyadan – dialoq və dialoq mədəniyyəti paradigmasından çıxış edərək, həm regional problemlərin həlli işində, həm də global miqyaslı əməkdaşlıq və təhlükəsizlik prinsiplərində daima dialoq metoduna müraciət etmiş, onun sayəsində beynəlxalq və regional əməkdaşlıqlara, iqtisadi inkişafa, sülhə və təhlükəsizliyə töhfələr

vermişdir. Bütün bu strategiyanın mehvəri məhz Ulu öndər Heydər Əliyev siyasətində təsbit olunmuş və hazırda münaqişənin həlli istiqamətində böyük Zəfər qazanmasına və regional lider olmasına baxmayaraq, İ.Əliyevin dövlətçilik fəlsəfəsində konsensusun təminatı işində əsas strategiya kimi əks olunmaqdadır. Bu onu təsdiq edir ki, müharibə və münaqişə heç zaman Azərbaycanın prioriteti olmamış və belə də qalmaqdadır. Lakin bəzi aqressiv və destruktiv təfəkkürdən çıxış edən dövlətlər, təəssüf ki, bu prinsipə əməl etmirlər və ona görə də Yer üzündə müharibə və münaqişələrin böyük sülhlə əvəz olunması problem olaraq qalır. Məqalə bu xüsusa işlənmişdir.

1. Rasional və bilk cəmiyyətində kommunikasiya problemi – nəzəri interpretasiya. Girişdə irəli sürülən problemdən çıxış edərək bu tezisi qəbul edirik ki, həqiqətən də, qeyd olunan qlobal ziddiyyətlər müasir sivilizasiya və mədəniyyətin təbiətindən gələn danılmaz substantiv faktlardır və ola bilsin ki, onların “dəf” edilməsi bəşəriyyətin, müasir tarixin ən ciddi problematikasi olaraq daima gündəlik məzmun kimi davam edəcəkdir. Məsələ ondadır ki, problemə digər bir kontekstdən yanaşdıqda filosoflar izah edir ki, hər bir mədəniyyətin, “sivilizasiyanın əsasında xüsusi bir “düşünən mövcudluq”, Dasien dayanır” [2, s. 14]. Bu, tarixdir və tarixin interpretasiyası sübut edir ki, mədəniyyətlərin, sivilizasiyaların və hətta identikliklərin də özünüreallaşdırma problematikasi daima cəmiyyətin həyati problemi kimi, onun dialektikasını təşkil etmiş və edəcəkdir. Yəni, elm sübut edir ki, sivilizasiyaların, mədəniyyətlərin iqtisadi, siyasi, ideoloji və digər hər bir substantiv identikliklərin də mövcudluq uğrunda mübarizəsini “modern cəmiyyətdə” “təbii” hesab etməliyik. Problemə kommunikativ refleksiya kontekstindən yanaşdıqda “tarix həm cəmiyyətin rasionallaşdırılması, həm məhsuldar qüvvələrin [vasitələrin və onların seçim prosedurlarının rasionallaşdırılması yolu ilə] inkişafı, həm də qarşılıqlı anlaşma və dialoqa yönəlik fəaliyyətin rasionallaşdırılması prosesi kimi təsvir edilə bilər” [7, s. 82]. Bu onu sübut edir ki, rasionallaşmaya yanaşmanın çoxvektorlu olmasına baxmayaraq, “rasionallaşma – kommunikasiyanın strukturuna hopmuş zorakılıq münasibətlərinin aradan qaldırılmasıdır” [7, s. 82]. Deməli, müasir kommunikasiyanı rasionallaşmadan kənarda təsəvvür etmək mümkün olmadığı kimi, rasionallaşmanı da kommunikasiyasız təsəvvür etmək olmaz. Əks təqdirdə, ifrat rasionallaşma cəmiyyəti ekzistensial, ontoloji, etik və mənəvi dəyərlərdən uzaqlaşdıra bilər. Ona görə də biz qəbul etməliyik ki, modern cəmiyyətin inkişaf probleminin strukturu bilavasitə idrak və biliklə bağlı olsa da, onun mənəvi hüdudları dialoqa, dialoq mədəniyyətinə, kommunikasiyaya açıqlığı ilə bağlıdır. “Modern cəmiyyətin” əsas problemi ondadır ki, o, daima inkişafda olan elmi-texniki tərəqqi ilə bağlıdır; o, daima hərəkətdə, “dialektik təkamüldədir”, bilik onun əsas meyarıdır. Lakin onun əsas spesifik xüsusiyyətləri göstərir ki, dialoji prosesə, kommunikativ təfəkkürə açıq olmayan cəmiyyətin “qürubu” qaçılmaz zərurətdir. Aydındır ki, “...modern heç zaman tamamlana bilməz, çünki kommunikasiya modelinin dəyişdirilməsi hər zaman mümkündür” [7, s. 42]. Professor İ.Məmmədzaadə qeyd edir: “Rasionallıq tiplərinin müəyyən mənada nisbiliyini etiraf edən Y.Habermans eyni zamanda idrak meyarlarının universallığını da qəbul edir. Universallıq ondadır ki, zorakılıqdan xilas arayan insanın “emansipasiya marağı yalnız “əsl interaksiya” məqamında gerçəkləşə bilər” [7, s. 82]. Bütün bunlar faktdır, lakin problem ondadır ki, indi elmi-texniki tərəqqi əsərində insanın bütövlükdə intellektual səviyyəsi, biliyi, yaratdığı texniki vasitələr elə bir həddə gəlib çatıb ki, onun “destruktivliyi” [8] sözün həqiqi mənasında biliyin, süni intellekt və elmin inkişafı kontekstində hansısa “terapevtik” vasitələrlə dəf edilməlidir.

Qeyd edilənlər nəzəri problematikaadır, lakin onun empirik mənalandırılması bilavasitə gerçəkliklə bağlıdır. Gerçəkliyin mənzərəsi isə tamamilə başqadır və hətta adi şüur da dərk edir ki, ziddiyyətlərin “dəf” edilməsi elə də asan deyildir. Fakt budur ki, istər fərdlərin, istər dövlətlər və cəmiyyətlərin həyatında baş verən proseslər sübut edir ki, *birincisi*, hər yerdə siyasi, iqtisadi, sosial və coğrafi konfliktlər genişlənir; *ikincisi*, mədəniyyətdə, identiklik və mənəvi dəyərlərdə, birgəyaşayış və hüquqi prinsiplərdə ciddi deformasiyalar; *üçüncüsü*, insanın total şəkildə ruhi və ekzistensial böhranı; *dördüncüsü*, dünya nizamının, beynəlxalq hüququn paradigmalardakı böhranlar; *beşincisi*, antropogen fəaliyyət nəticəsində insan da daxil olmaqla, yer üzündə həyatın və digər canlıların milyon illik mövcudluğuna – bəşər tarixinin yarandığı dövrdən bəri heç zaman olmayan təhlükələr pik nöqtəyə çatmaqdadır. Alman filosofu M.Haydeggerin qeyd etdiyi kimi, bu “destruktiv” fəaliyyəti önləmək və ya dayandırmaq üçün, ola bilsin ki, bizim “şüurda”, “hüquqda”, “nizamda”, “loqosda”, demokratiya və s. də daha mükəmməl və birliyi, dialoqu tətbiq edən təfəkkür

modellərimiz – vasitələrimiz mövcud deyildir, bununla bərabər, həm də dialoq aparmaq imkanlarımız da mövcuddur. Bu onu sübut edir ki, bizim demokratiya və liberal dəyərlər kimi təsbit etdiyimiz anlayışların təməlinə ciddi problemlər mövcuddur. “Modernitik” hərəkəti Qərb şüuru bir cür, Şərq təfəkkürü başqa cür, açıq və sekulyar cəmiyyətlər bir, terrorizm və mifik tarixi keçmişə inamı olan cəmiyyətlər başqa formada dərk edirlər. Demokratiya, hüquq, birgəyaşayış, beynəlxalq nizam, tolerantlıq və multikultural ənənələr və dialoq bir tərəfdən “bilik” cəmiyyətin əsas meyarı kimi çıxış etsə də, digər tərəfdən də onların “*şüuraltı*” ziddiyyətlərini də ortaya çıxarmış olur. Məsələn, vaxtilə M.Qandi bu praktik əsasdan çıxış edərək qeyd edirdi ki, “...gerçək demokratiya yalnız qeyri-aqressivliyin məhsuludur. Kürəşel birlik yalnız qeyri-aqressivlik əsasında qurula bilər. O zaman kürəşel miqyasda da aqressivliyə yol verilməməlidir” [6, s. 190]. Göründüyü kimi, yuxarıda qeyd etdiyimiz bəşəri problemləri insan həll edə bilməsə də, onun əsas hədəflərindən biri “modern cəmiyyətdə” qeyri-aqressivliyi, dialoqu, dialoq mədəniyyətini, sülhü təbliğ etmək olmalıdır. Hər halda bilik dialoq və sülhü inkar etmir, əksinə, onu – dialoqu daha da rəşional edir.

2. Dialoq və sülh problemi – dünya nizamı problematikası. Fakt burdur ki, ən adi səviyyədə müşahidə apararkən görürük ki, hazırda bütün coğrafiyalarda siyasi, iqtisadi, coğrafi, milli, ideoloji, dini, məzhəbi və s. konfliktlər günbəgün genişlənir, hər yerdə dövlətlərarası sülh və təhlükəsizlik normaları mütəmadi olaraq pozulur, texniki tərəqqinin, elmin tətbiqi ilə əlaqədar olaraq etnik, milli, dini, coğrafi çəkişmələr öz xarakterini dəyişsə də, onlar daha çoxaspektli münaqişələr şəklində daha da hibridləşərək təzahür edirlər. Bütün bunlar fəlsəfi təfəkkürün problematikası kimi qavranılsa da, qeyd etmək lazımdır ki, müasir “praktik insan” – özgələşmiş və ya “mifik keçmişə yönəlik” şüurla yaşayan “modern” insan üçün elə bil ki, əvvəlki dəyərlər öz məzmun və mahiyyətini itirmişdir. İnsan – ideologiya, dövlət, cəmiyyət daha çox “mənimsəmək”, başqalarının resurslarını, ərazilərini zəbt etmək və əmirlik xəstəliyinə tutulduğundan tendensiyanın katastrofizmi şüur tərəfindən küll halında dərk edilmir. Məsələn, sadə bir misal, 6 fevral 2023- cü ildə Türkiyənin cənub-şərq bölgələrində baş vermiş qlobal fəlakətə – zəlzələyə bəzi dövlətlərin daxilindən (Fransa və Ermənistandan) sevinc reaksiyaları gəldi. Bu onu sübut edir ki, müasir insanın müharibə, münaqişə, epidemiyalar və zəlzələlərə, bir sözlə, təbii fəlakətlərin də daxili olduğu bəşəri fəlakətlərə davranışları adekvat deyil və ola bilsin ki, məhz bu total ziddiyyətlər fonunda, həqiqətən də, sivilizasiyanın “qurubu” qaçılmaz olacaqdır.

Ədəbiyyatda böyük sabillik və siyasi nizamdan bəhs olunarkən əksər mütəxəssislər Yeni dünya nizamının təməl prinsiplərinin 1648-ci ildə bağlanmış Vestfaliya anlaşmasından başladığını qeyd edir və müasir siyasi, iqtisadi, ictimai proseslərdə əldə edilmiş tərəqqidə bu müqavilənin şəxsiz rolunu qiymətləndirərək onu – qlobal institutlaşma aktını modern cəmiyyətin ilkin təməl prinsiplərindən biri kimi qəbul edirlər. Siyasi, iqtisadi, hüquqi və s. “modernitik” təfəkkürdə o, – “Vestfaliya sülhü ilk müasir diplomatik konqresin nəticəsi hesab olunur. O, Avropada milli suverenitet konsepsiyaya əsaslanan yeni qaydaların başlanğıcı” [9] kimi qəbul olunur və bununla bu sülhün bəşəri dialoji əsaslarına söykənilərək dünya nizamında bir “modernitik” ictimai əxlaqın təməllərinin qorunmasına çalışılır. Lakin həmin dövrdən dörd əsr keçməsinə baxmayaraq və sonsuz sayda müharibələrin və etnik münaqişələrin analizi, o cümlədən qlobal deformasiyalar göstərir ki, dünyada Böyük Sülhün əldə edilməsi işi ciddi əngəl olaraq qalmaqdadır. Bu barədə istər KİV, istər siyasi xadimlər və elm adamlarının çıxışları silsilə xarakterli olsa da, nəzəri interpretasiyalar onu göstərir ki, nəticələr qətiyyəən qənaətbəxş deyildir. Məsələn, hazırda BMT-nin Baş katibi Antonio Qutereş və əksər dünya liderləri və siyasi, dini, ictimai xadimlər mütəmadi olaraq pandemiyanın nəticələrindən, Ukrayna və Rusiya Federasiyası arasında baş verən müharibə və digər qlobal böhranların artıq dünyada ciddi fəlakətlər törədə biləcəyindən, iqlim və ərzaq böhranının son dərəcə qlobal təhdidə çevriləcəyindən və s. problemlərdən demək olar ki, bütün çıxış və nitqlərində bəhs edirlər, – o cümlədən, sülhün bütün istiqamətlərdə əldə edilməsi problemindən. Lakin qısa ifadə etsək, son 50 ilin statistikasına sübut edir ki, problemlər heç də azalmır, əksinə, bir və ya bir neçə münaqişələr “postmünaqişə” termini ilə “mükafatlandırılma” da, yeni-yeni münaqişələr də gündəmi zəbt edir. Bu isə bir daha onu təsdiq edir ki, istər BMT-nin irəli sürdüyü qlobal “Davamlı İnkişaf Konsepsiyası”, istərsə də onlarla digər beynəlxalq təşkilatlar və onların problemlərin həlli istiqamətində irəli sürdükləri proqram və layihələr, Yer üzündə öz həllini tapmaq üçün perspektivdə insanlarda bir

əhəmiyyətli ümid yaratsa da, onların həyata keçirilməsi işi məhz elə praktiki və nəzəri problem olaraq qalır. Qısa şəkildə ifadə etsək, vəziyyət belədir: istər beynəlxalq təşkilatların, istərsə də elm və siyasət, dövlət və din xadimlərinin irəli sürdükləri sabitlik və birlik ideyaları nəzəri olaraq tam doğrudur, lakin onların həyata keçməsi üçün praktiki şablonlar, “terapiya üsulları”, yəni “ideal” tarixi təcrübə mövcud deyildir. Məsələ ondadır ki, müasir münasibətlər sistemində ciddi bir inamsızlıq və etimadsızlıq, müxtəlif “izm”lərlə, ideologiyalarla, siyasi maraqlar və ziddiyyətlərlə yüklənmiş bölgülər sistemi mövcuddur. “Buraya çox vaxt etnik-milləti və dini müstəvidəki problemlər də əlavə olunur”. “Ənənəvi dostluq” və “ənənəvi düşmənçilik” münasibətləri çox vaxt üçüncü ölkə ilə münasibətlərə də təsir edir. Belə ki, üçüncü ölkələrin ənənəvi dost ölkəylə konfliktə girməsi və ya ənənəvi düşmənlə dostluq münasibətləri qurması münasibətlərdə gərginlik yaradır və sülhün dayanıqlıq dərəcəsi azalır (kövrəklik dərəcəsi artır)” [5, 246]. Hal-hazırda postkonflikt dövründə belə, Fransanın, İran və Hindistanın təcavüzkar Ermənistanı verdiyi dəstək də bir daha bunları əyani şəkildə təsdiq etmiş olur. Keçmişin – tarixi təcrübənin bizə verdiyi əsaslardan çıxış edərək söyləmək mümkündür ki, məsələ ideyaların toqquşmasından, ideologiyaların qarşılıqlı mübarizəsindən gedərək dərin və çoxaspektli fəlsəfi analizlər aparılmadan qeyd olunan problemlərin həllindən danışmaq ola bilsin ki, bəzi məqamlarda heç mümkün də deyildir.

Biz bunu əyani olaraq keçmiş Qarabağ münaqişəsinin 30 illik inkişaf dinamikasında aydın şəkildə gördük. Faktiki olaraq Azərbaycan həm regionda, həm də dünyada apardığı sülh, təhlükəsizlik, qonşuluq və humanizm strategiyasından çıxış etməsinə baxmayaraq, istər beynəlxalq təşkilatlar, istərsə də ictimai təşkilatlar səviyyəsində Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həlli dinc, dialoq və qarşılıqlı etimad yoluyla deyil, erməni destruktivizmi səbəbindən müharibə yoluyla başa çatdı. Şübhəsiz, bu işdə beynəlxalq təşkilatların, xüsusilə Qərbin də ciddi məsuliyyəti mövcuddur. Vaxtilə, Ulu öndər H.Əliyev Ermənistanın təcavüzünə göz yuman beynəlxalq təşkilatlara xitabən, onların sülhün əldə edilməsi işində birtərəfli mövqelərini tənqid edərək qeyd edirdi: “Həqiqətəndən ibarətdir ki, Ermənistan Azərbaycana təcavüz edibdir, Ermənistanın silahlı qüvvələri ərazimizin 20 faizini işğal edibdir və işğal olunmuş ərazilərdən bir milyon Azərbaycan vətəndaşı qovulub, onların hüquqları tapdalanıb. Bildirdim ki, əgər siz insan hüquqlarının pozulduğuna, tapdalandığına görə bu cür qərar qəbul etməsinizsə, gəlin görün, kim kimin hüquqlarını tapdalayıb, pozub. Siz bunu araşdırın” [3, s. 123]. Ali Baş Komandan İlham Əliyev 2022-ci ilin sentyabr ayında Özbəkistanda keçirilən Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatının Zirvə görüşündə çıxışı zamanı beynəlxalq sülhün yaradılması işindəki problemlərdən bəhs edərək bildirmişdir: “Bəzi aparıcı beynəlxalq təşkilatların səmərəsizliyi narahatlıq doğurur. Bununla əlaqədar 1993-cü ildə BMT Təhlükəsizlik Şurasının Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindən çıxarılmasını tələb edən dörd qətnaməsini qeyd etmək istədim. Təhlükəsizlik Şurasının bəzi qətnamələri bir neçə gün ərzində yerinə yetirildiyi halda, bizim vəziyyətimizlə bağlı qəbul olunmuş qətnamələr 27 il ərzində icra olunmamış qaldı. Azərbaycan Qarabağ münaqişəsini özü hərbi-siyasi yolla həll edib və Təhlükəsizlik Şurasının yuxarıda qeyd olunan qətnamələrinin icrasını təmin edib” [4].

Göründüyü kimi, ölkə başçısının da qeyd etdiyi kimi, həqiqətən də, konfliktin – işğalın uzun müddət davam etməsinə baxmayaraq, problemin həlli istiqamətində beynəlxalq hüququn işləməməsi səbəbindən ümid yalnız gücün tətbiqinə qaldı və müvafiq olaraq münaqişə müharibə yoluyla həll olundu. Fakt budur ki, Azərbaycanın siyasi rəhbərliyinin iradəsi və Azərbaycan ordusunun yüksək peşəkarlığı nəticəsində münaqişə həll olundu və o, tarixin arxivinə qovuşdu münaqişə sözü isə “*postmünaqişə*” termini ilə əvəz olundu. Lakin aydındır ki, regionda yeni çağırış kimi çıxış edən “*uzunmüddətli sülh dövrü*” və münaqişə edən tərəflər arasında Böyük sülhün əldə olunması məsələsi hazırda problematik görünür. Biz bu barədə yuxarıda nəzəri mülahizələr apardığımızdan onlara toxunmur. Məsələ həm də ondadır ki, həm regionda, həm də dünyada destruktivizmi təbliğ və müdafiə edən qüvvələr vardır. Bu isə sülhü tərənnüm edən tərəflər üçün ən ciddi maneədir. Yəni, söhbət həm də ondan gedir ki, burada Ermənistan və Azərbaycan arasında münaqişənin yalnız fiziki olaraq bitməsindən bəhs etmək – bu, işin yalnız bir tərəfidir. Söhbət ondan gedir ki, məsələ, mifik tarixi keçmişə yönəlik, saxta erməni ideologiyasını dialoji tənqiddən çıxış edərək, “Azərbaycanın irəli sürdüyü dialoq platformaları kontekstində necə “müalicə” etmək olar” sualı indi qarşıımızdadır? Bu həm də müasir fəlsəfəmizin ən aktual problemi kimi qarşıımızdadır. Düzdür, beynəlxalq güclər, o

cümlədən Rusiya tərəfi açıq etiraf edir ki, Qarabağ problemi Azərbaycanın daxili işidir. Bu o anlama gəlir ki, Xankəndi və ona bitişik ərazilərdə yaşayan ermənilər Azərbaycan vətəndaşlarıdır və onların hüquqları məhz Azərbaycan Respublikasının qanunları çərçivəsində həll olunmalıdır. İlk baxışda bunun həyata keçməsinə, həll olunmasına separatçı rejim imkan vermir. Lakin əsas problem bu deyil. Azərbaycan tərəfinin istər siyasi, iqtisadi, sosial və humanitar resursları və ölkə rəhbəri İ.Əliyevin siyasi liderlik xarizması imkan verir ki, bu resurslar hesabına Azərbaycan nəinki Xankəndidə yaşayan ermənilərin, hətta Ermənistanın belə, bütün problemlərini həll etmək iqtidarında olsun. Lakin problem ondadır ki, xarici havadarların və Yerevanın müdaxiləsindən dolayı Azərbaycan Xankəndidə yaşayan öz vətəndaşlarına konstitusiyamızın imkan verdiyi yüksək şəraitə yarada bilmir və s. Əlbəttə, mütəxəssislər gözəl anlayırlar ki, biz nəyə işarə edirik. Burada söhbət dialoq mədəniyyətinin yaratdığı imkanlar, yeni çağırışlar kontekstində mifik erməni ideologiyasının dəyişdirilməsindən, zərərsizləşdirilməsindən gedir ki, bunu da fiziki anlamda həyata keçirmək elə də asan məsələ deyil. Lakin postmüharibə dövrünün reallıqları sübut edir ki, Azərbaycan bu yolda ısrarlıdır və onun ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi və sülhün bağlanması məsələsi postkonflikt dövrünün əsas strategiyasından biridir.

Rusiya Federasiyasının iştirakı ilə Azərbaycan Respublikası və Ermənistan arasında imzalanmış 10 noyabr 2020-ci il üçtərəfli Moskva Bəyannaməsi münaqişənin (fiziki anlamda) bitməsi barədə ilk sənəd kimi tarixə düşdü. Bu sənəd rəsmi olaraq 30 illik münaqişə dövründə ilk dəfə Ermənistanın həm fiziki, hərbi, həm də mənəvi, siyasi, ideoloji olaraq məğlubiyyətini təsdiq etmiş oldu. “Postmünaqişə” termininin meydana gəlməsini təsdiq edən “Moskva Bəyannaməsi”ndən sonra regionda yeni reallıqlar meydana gəldi. 2021-ci il iyunun 15- də Şuşa Bəyannaməsinin imzalanması isə bir növ Azərbaycanın siyasi rəhbərliyinin həyata keçirdiyi strateji hədəfin 2021- ci ilin strateji kulminasiya nöqtəsi kimi tarixə düşdü. Fakt odur ki, Azərbaycanın qələbəsi nəticəsində regionda sülhün əldə edilməsi işində yeni reallıqlar və onun yaratdığı siyasi, hərbi, iqtisadi, tarixi-coğrafi mənzərə indi həm nəzəri anlamda, həm də praktiki olaraq regionda marağı olan tərəfləri sülh axtarışına sövq etməkdədir. Lakin məsələ ondadır ki, Ermənistan hal-hazırda müxtəlif ritorika ilə çıxış edərək sülhün bağlanmasını hər vəchlə əngəlləyir və demək olar ki, məğlub olmasına baxmayaraq, yenə də əvvəlki spekulativ oyunlarından əl çəkmir. Ermənistan tərəfi mütəmadi olaraq sərhəd zonalarında atəşkəsi pozur, ən müxtəlif təxribatlarla çıxış edir. Azərbaycan Prezidenti cənab İ.Əliyevin Özbəkistanın paytaxtında keçirilən Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatının növbəti sammitində qeyd etdiyi kimi, “Azərbaycan Ermənistana ölkələrin bir-birinin suverenliyinin və ərazi bütövlüyünün qarşılıqlı tanınmasına əsaslanan sülh müqaviləsi üçün beş əsas prinsip təqdim edib. İndi biz ilkin şərtlər və süni ləngimələr olmadan sülh sazişi layihəsi üzərində işə başlamalıyıq” [4]. Bu, faktıdır və Azərbaycan tərəfi ən yüksək şəkildə, hal-hazırda həm Qarabağ, həm də Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu ərazisində ən yüksək keyfiyyətli kommunikasiya vasitələrini bərpa etməklə, yaxın dövrlərdə tərəflərin qarşılıqlı olaraq pozulmuş qonşuluq prinsiplərini bərpa etmək əzmini nümayiş etdirir. “Lakin, təəssüf ki, bu il (2022- ci il) sentyabrın 13-də Ermənistan Azərbaycanla dövlət sərhədində genişmiqyaslı hərbi təxribat törətmişdir. Azərbaycan silahlı qüvvələri bu təxribatın qarşısını qətiyyətlə almışdır. Ermənistanın bu təxribatı iki ölkə arasında normallaşdırma prosesinə böyük bir zərbədir. Buna görə bütün məsuliyyət Ermənistanın hərbi-siyasi rəhbərliyinin üzərinə düşür” [4].

Məsələ ondadır ki, indi hər kəsə, o cümlədən münaqişəni uzun müddət dəstəkləyən tərəflərə də məlumdur ki, Azərbaycanın Zəfəri uzunmüddətli sülhün əldə edilməsi üçün fundamental şans yaratmış və bu reallıq regional sülhün əldə edilməsi işində yeni bir postulat rolunu oynamaqdadır. Ancaq problem ondadır ki, Azərbaycanın artıq qısa bir zaman kəsində üzərinə düşən öhdəliklərin həyata keçirilməsində yüksək əzm nümayiş etdirməsinə baxmayaraq (bərpa-quruculuq, yeni yolların çəkilməsi və s.), müşahidələr göstərir ki, Ermənistanın bir tərəfdən, “sülh xatirinə” “sülh” masasından imtina etməməsi, digər tərəfdən də sülhə dolayısıya etimadsızlıq nümayiş etdirməsi və (Kəlbəcərin, Laçının, Gədəbəyin və s. Ermənistan tərəfindən atəşə tutulması) revansizmə meyillənməsi, havadarlarının dəstəyinə arxalanaraq Böyük sülhün əldə edilməsi işini ciddi şəkildə çətinləşdirir. Ən başlıca problemlərdən biri ondadır ki, uzun müddət münaqişəni alovlandıran erməni diasporunun yenidən aktivləşməsi ilə yanaşı, Avropa Birliyinin də mənasız “Minsk qurupu”nu canlandırma

cəhdləri postmünaqişə dövründə sülhün əldə edilməsi *“reseptinin”* elə də asan olunmayacağını göstərir. Hətta siyasi, hərbi və b. ekspertlərin bəzi hallarda bu münaqişənin yenidən alovlanmasına, bəzilərinə görə isə illərlə uzanmasına işarələr etməsi göstərir ki, Ermənistanın *“mifik arzuları”* səbəbindən Qafqazda Böyük sülhə nail olunması problem olaraq qalır.

Lakin məsələnin digər tərəfi də var: düşməni sülhə gətirmək mexanizmi heç vaxt tükənmir və bu inam Azərbaycan tərəfinə sülhün daha rəasional, pragmatik, pozitiv, siyasi, ideoloji, xüsusilə siyasi-fəlsəfi-humanitar anlamda işlənməsini, metodoloji olaraq axtarışının dərinləşməsini real çağırış kimi qarşısına qoyur. Yuxarıda qeyd olundu ki, indi Böyük sülhün bağlanması üçün tarixi şərait, yeni əlverişli stiusiya mövcud olsa da, ona ciddi əngəl olmaq istəyən qüvvələr də vardır və onlar nəinki sülhü dəstəkləmək görüntüsü yaradırlar, əksinə, bu görüntünü elə metodlarla *“humanistləşdirirlər”* ki, bu da münaqişənin yenidən alovlanmasına şərait yaratmış olur. Ancaq düşmən tərəf etiraf etməsə də, digər bütün tərəflərə yaxşı məlumdur ki, Azərbaycan nəinki regionda, o cümlədən dünyada yeni bir platformanın – dialoq mədəniyyətini özündə ehtiva edən platformanın həyata keçirilməsində israrlıdır və bu əsasdan çıxış edərək o, Zəngəzur dəhlizinin açılmasına nail olmaqla yanaşı, gec-tez Böyük sülhə də nail olacaqdır. Fakt odur ki, bunun üçün Azərbaycanın uzaq olmayan tarixi təcrübəsi vardır və bu təcrübə hal-hazırda öz strateji əhəmiyyətini qorumaqla yanaşı, yenidən regionda münasibətlərin yüksək şəkildə tənzimlənmə üsulu kimi postmünaqişə dövründə də tətbiq edilə bilər. Bu təcrübənin adı Azərbaycan Paradıqmasıdır. Əslində, Ermənistanda bu yeni regional konfiqurasiyanı bir çox hallarda anlayanlar mövcud olsa da, lakin destruktiv hamilər və bəzi qüvvələr Böyük sülhə və konsensusa daima mane olurlar, bu da Cənubi Qafqazda sülhü faktiki olaraq ləngidir. Yəni, əslində, bu hal həm də Rusiya - Türkiyə münasibətlərinin gələcəyi üçün ciddi təhlükə mənbəyi hesab edilə bilər. Çünki bir çox hallarda bəzi qüvvələr regionda Rusiya – Türkiyə əməkdaşlığını deyil, onların münaqişəsini istəyirlər. Biz öz çıxış və yazılarımızla dəfələrlə bunu qeyd etmişik ki, *“Rusiyanın iqtisadi maraqları Türkiyə və türkdilli dövlətlərlə münasibətlərin yaxşılaşdırılmasını tələb etsə də, Türkiyə ilə ənənəvi düşmənçilik hələ də ön plana çəkilir”* [5, s. 246]. Bu, istər strateji, istərsə də taktiki anlamda düzgün xətt deyildir. Məsələ ondadır ki, indi problemlər küll halında bilik və modern cəmiyyətin imkanları və perspektivləri kontekstindən analiz edilməlidir. Bu kontekstdə isə nəzəri mənalandırma asanlıqla sübut edir ki, dünyanın gələcəyi əməkdaşlıq və qonşuluq prinsiplərində sülh və təhlükəsizliyə apellyasiyadan başlanır. (Rusiya-Ukrayna müharibəsi də əslində regional böhranın pik nöqtələrindəndir və onun perspektiv nəticələri uzun müddət öz ağır təsirlərini göstərəcəkdir). Düzdür, Azərbaycanın Ermənistan üzərində qələbəsi bu istiqamətdə düşüncələr üzərində birmənalı xətt çəkməsə də, qeyd olunan Rusiya-Türkiyə qarşıdurmasına tərəfdar çıxanların da baxışlarında korrektlərin aparılmasını zəruri etdi. Hər halda bir şey aydındır ki, güclü və qalib olan tərəf olmasına baxmayaraq, Azərbaycan sülhü dəstəkləyir və bölgədə yeni əməkdaşlıqların reallaşması üçün ciddi təşəbbüslər irəli sürür və dünyanın nəqliyyat, enerji dəhlizlərinin stabilləşməsi işinə öz töhfəsini verməyə çalışır. Bütün bunlar sübut edir ki, Azərbaycan modern sivilizasiyanın çağırışlarını düzgün analiz edir və onun strateji istiqamətinin əsasını dialoq mədəniyyəti və onun formalaşması təşkil edir. Yaxın 30 illik təcrübə – Azərbaycanın siyasi rəhbərliyinin siyasi, iqtisadi, sosial, humanitar, hərbi sahədə həyata keçirdiyi davamlı strateji kursu sübut etdi ki, Azərbaycan tərəfəfi əsas prioritet kimi, həm regional səviyyədə, həm də beynəlxalq miqyasda sülhü tərənnüm etmək işini özünün həyati prioriteti seçmişdir. Burada tarixi təcrübə, yeni beynəlxalq reallıqlar, strateji tərəfdaşlıqlar, yalnız insan inkişafını, dialoq və həmrəyliyi, birgəyaşayış ənənələrinin yaşadılmasını nəzərdə tutan məsələlər dinlərin, mədəniyyətlərin, sivilizasiyaların qarşılıqlı ünsiyyəti prioritet kimi çıxış edir. Təsədüfi deyildir ki, *“20-ci əsrin sonunda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Böyük İpək Yolunun yenidən dirçəldilməsi ideyasını irəli sürməsi bütün dünyada, xüsusilə də Böyük İpək Yolu üstündə yerləşən ölkələrdə ciddi maraqla qarşılandı. Bu məqsədlə 1998-ci ilin sentyabrında Bakıda 33 dövlətin və Avropa Birliyinin iştirakı ilə beynəlxalq konfrans keçirildi; TRASEKA proqramı çərçivəsində nəzərdə tutulan Asiya-Qafqaz-Avropa ticarət dəhlizinin - Böyük İpək Yolunun bərpasının və onun imkanlarından hamılıqla bəhrələnməyin vacibliyi qeyd olundu”* [3, s. 392].

20 mart 2021-ci il tarixində Prezident İlham Əliyev Novruz bayramı münasibətilə işğaldan azad edilmiş Şuşa şəhərindən Azərbaycan xalqına müraciəti zamanı bildirmişdir: *“Biz Qarabağ münaqişəsi*

ilə bağlı həqiqətləri beynəlxalq müstəvidə dünya ictimaiyyətinə çatdırmalı idik və çatdırma bildik. Beynəlxalq təşkilatlarla fəal işləyirdik və bizə sərf edən, həqiqəti əks etdirən, beynəlxalq hüququ əks etdirən, ona əsaslanan vacib qərar-qətnamələri qəbul etdirə bildik. Bu qələbəmizin hüquqi əsası idi. Haqq-ədalətin bərpasının hüquqi əsası idi. Biz iqtisadi güc toplamalı idik və topladıq. Son illər ərzində Azərbaycan qədər sürətlə inkişaf edən ölkə, bəlkə də, dünyada yoxdur. Biz hərbi güc toplamalı idik və bu istiqamət birinci dərəcəli vəzifə idi. Təsadüfi deyil ki, mənim prezidentlik dövrümdə hərbi xərclər hər zaman birinci yerdə idi və bunu mən deyirdim, bəyan edirdim ki, biz hərbi xərclərimizi bundan sonra da artırmalıyıq. Biz müharibəyə hazırlaşmalıyıq, hazırlaşırıq. Ancaq deyirdim bütün dünyaya və deyirdim ki, əgər düşmən öz xoşu ilə torpaqlarımızdan çıxmasa, biz düşməni qovacağıq. Belə də oldu” [1, s. 108].

İstər 10 noyabr 2020-ci il Moskva, istərsə də 15 iyun 2021-ci il Şuşa Bəyannaməsinin məhz şüurlara verdiyi mesajlardan biri belədir: Azərbaycan həm beynəlxalq müstəvidə, həm də regionda ciddi müttəfiqlərə, tərəf-müqabillərə malik ölkədir və onun H.Əliyev tərəfindən təsbit edilmiş və hazırda Ali Baş Komandan İ.Əliyev tərəfindən həyata keçirdiyi strategiyanın əsas xəttini bəşəri ortaq dəyərlərə, tarixi ənənələrə, milli maraqlara, sülhə və birgəyaşayışa söykənməsi təşkil edir. Lakin bəla ondadır ki, erməni ideologiyası və 30 il ərzində Ermənistanın siyasi rəhbərliyi bu strategiyanı dərk edə bilmədi. Müşahidələr göstərir ki, Böyük sülh bir kənara qalsın, heç Zəngəzur dəhlizinin qlobal dünya dövlətlərinin marağında olmasını və onun Ermənistan üçün də həyat dəhlizi ola biləcəyinin fəlsəfəsini indiki Ermənistan hakimiyyəti anlamır. Hazırda revanşizmə meyillilik də məhz həmin dərkətməzlikdən irəli gəlir. Digər bir problem ondadır ki, dünyada “Azərbaycan və Türkiyəyə qarşı ənənəvi düşmənçilik mövqeyi, müntəzəm olaraq “erməni genosidi” mövzusunun müxtəlif ölkələrin parlament müzakirəsinə çıxarılması Ermənistanın qonşu dövlətlərlə münasibətini daha da gərginləşdirir və regionda sülhün sarsılmasına səbəb olur” [5, s. 246].

Nəticə: Müasir regional münafişə və qlobal tendensiyanın dinamikasından çıxış edərək yuxarıda qeyd etdik ki, hazırda “sülhə nail olma işi” asan məsələ deyildir və tarixin istər nəzəri anlamda, istərsə də praktiki formada müşahidəsi göstərir ki, düşmən tərəfi üzərində qazanılan fiziki qələbə, düşmənin məğlubıyyəti, onun hərbi, ideoloji, siyasi resurslarının məhv edilməsi heç də Böyük sülhü ortaya gətirməkdə yetərli deyil. Biz qəbul etməliyik ki, sülhün əldə edilməsi ciddi bir əxlaqi kateqoriyadır, burada etik məsələlərin həlli və tətbiqi son dərəcə zəruridir. Bu məsələ tarixən açıq olduğu kimi, “*bilik və modern*” cəmiyyətin hazırda da problematikasi olaraq qalır. Bu onu göstərir ki, həqiqətən də, Yer üzündə dayanıqlı sülhün əldə edilməsi məhz fəlsəfi problemdir. Müşahidələr göstərir ki, “insanların etik mühakimələrə etibar etməməsinin səbəbləri üzərində düşünərkən qeyd etmək lazımdır ki, fəlsəfi etika keçmişdə həmişə real praktikada, mənəvi tərbiyə sahəsində iştirak edirdi. Bu gün isə o öz mövqelərini və cəmiyyətin etibarını itirmiş durumdadır” [7, s. 82]. Bu baxımdan postmünafişə dövründə münafişə və müharibələrin nəzəri anlamda yenidən sosial, fəlsəfi, siyasi, iqtisadi, humanitar, mənəvi, əxlaqi və s. fəlsəfi interpretasiyasını aparmaq, göründüyü kimi, vacibdir və bu, mübaligəsiz desək, müasir fəlsəfi təfəkkür üçün zərurət kimi çıxış edir. Sülhə nail olmaq üçün müharibə təkrar olunmalıdır? Bu sualın cavabını dahi siyasətçi sanki uzun illər əvvəl mahiranə şəkildə hər kəs üçün açıq şəkildə vermişdir. “Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa olunması və qorunub saxlanılması bizim müqəddəs vəzifəmizdir. Biz hamımız birlikdə, siz gənclərlə, bütün Azərbaycan xalqının iradəsi ilə bu vəzifəni yerinə yetiririk və yetirəcəyik. Ancaq bunların hamısını sülh yolu ilə həll etmək istəyirik. Görülən işlər, aparılan danışıqlar, beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən irəli sürülmüş bəzi təkliflər buna ümid verir. Bunların hamısı indi həyata atılan gənclərimizin ömrünün daha da xoşbəxt olmasını təmin etmək üçün lazımdır. Qoy gənclər bundan sonra bir də qanla, müharibə ilə, döyüşlə rastlaşmasınlar” [3, s. 121]. Məqalə də məhz bu zərurətdən yazılmışdır. Postmünafişə dövründə münafişə tərəflərini ortaq dəyərlər ətrafında konsolidasiya edərək *Böyük sülhü* təmin etmək işində nəzəri mülahizələri diskursa, polemikaya, “dialog platformalarına” çevirmək və müharibənin şüurlarda yaratdığı travmaları terapiya üsulu kimi yenidən mənalandırmaqla, dialog mədəniyyəti və dialog platformalarının insani münasibətlərdə zəruriliyini diqqətə çəkmək.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Böyük qayıdış Prezident İlham Əliyevin işğaldan azad edilmiş rayonlara tarixi səfərləri. I kitab “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2021-ci il, 332 səh.
2. Dygin A. G. “Geosofiyaya giriş: sivilizasiya və onların loqosları. [tərcümə edən, H. Babayev] Elm və təhsil nəşriyyatı, Bakı, 2018, 88 səh.
3. Əliyev H. Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. B., Azərənəşr, 2004, 432 səh.
4. Əliyev İ. Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv ölkələrin Sammitində İlham Əliyevin nitqi. <https://president.az/az/articles/view/57276>
5. Xəlilov S.S. Sivilizasiyalararası dialoq. Bakı: "Adiloğlu" nəşriyyatı, 2009, 256 s.
6. Mahatma Q. “Bütün insanlar qardaşdır”, Bakı, “Sivilizasiya və Maarifçilik” İctimai Birliyi, 2011, 246, s
7. Məmmədzadə İ. Bir daha fəlsəfə haqqında. Müasir yanaşmalar. Təmayüllər. Perspektivlər. Bakı- “Elm və təhsil,”-2019, 200 səh.
8. Философия Мартина Хайдеггера и современность. Ред. колл. Мотрошилова Н. В.[ответс. ред.] Бибихин В.В. и. д. – М.: Издательство “Наука”, 1991. –253 с.
9. Vestfaliya_sülhü <https://az.wikipedia.org/wiki/>

НАСЛЕДИЕ ВЕЛИКОГО ЛИДЕРА Г.А. АЛИЕВА - КАК ЗАЛОГ МИРА В ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОМ ОБЩЕСТВЕ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ПОДХОД К КОНФЛИКТУ ИЗ КОНТЕКСТА ДИАЛОГА

Шолат Зейналов

Резюме. Статья посвящена изучению противоречий, возникающих в современном мире в контексте конфликтов и войн. Модель стабильности и безопасности Азербайджана является прогрессивной моделью, благодаря наследию великого лидера Гейдара Алиева, сильной государственной концепции и попытке разрешения противоречий, которые должны решаться в контексте диалога.

Цель: привлечь внимание к проблеме разрешения конфликтов и достижения мира в обществе знаний.

Методология: статья исследуется с использованием научного метода, сравнительного анализа, эмпирического, описательного, историко-аналитического метода.

Научная новизна: в научных исследованиях культура общения со множеством противоречий современного общества изучается с точки зрения контекста.

Ключевые слова: знание, конфликт, война, теоретические подходы, «современность», социальные противоречия, диалог, мир

LEGACY OF THE GREAT LEADER HEYDAR ALIYEV AS A GUARANTEE OF PEACE IN AN INTELLECT SOCIETY: A THEORETICAL APPROACH TO THE CONFLICT FROM THE CONTEXT OF DIALOGUE

Sholat Zeynalov

Abstract. The article is devoted to the theoretical study of regional contradictions that arise in the modern world in the context of conflicts and wars, the culture of dialogue. The study emphasizes that the paradigm of peace and security presented by Azerbaijan to the world is a program towards resolving contradictions in an intellectual society, and the immutability of the dialogue quot; formula quot; implemented by our country in resolving various conflicts between peoples, states and societies is of great value. Considering the problem from a theoretical point of view, it is noted that attempts to resolve the contradictions that arise in the system of modern relations should become the strategic goal of modern society in the context of dialogue, and research in the direction of its solution should be activated and accelerated.

Purpose: To draw attention to the problem of resolving conflicts and achieving peace in the intellect society.

Methodology: The article has been studied using the scientific method, comparative analysis, empirical, descriptive, historical and analytical methods.

Scientific novelty: In scientific research, the culture of communication with many contradictions of modern society has been studied from the point of view of the context.

Keywords: Knowledge, conflict, war, theoretical approaches, quot modernity quot; social contradictions, dialogue, peace.

Rəyçi: f.e.d., prof. İlham Məmmədzaadə

SÜNİ İNTELLEKT MÜASİR FƏLSƏFİ PROBLEM KİMİ

Bahar Məmmədova

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, **Azərbaycan**

bahar.amea@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0000-9660-7090>

Xülasə. Məqalədə bildirilir ki, son dövrlərdə fəlsəfənin müxtəlif sahələrində bir çox mürəkkəb problemlərin həlli və ya bu problemlərə müxtəlif yanaşmalar müəyyən kritik məqamlarda ağıl, şüurun daha əhatəli və dərinlən dərk edilməsini müəyyən edir. Fəlsəfədə bir çox problemlərin kökündə insan varlığının dayandığını nəzərə alaraq ağıl, şüur və zəka kimi elementlər insan varlığının həm ən fundamental, həm də həlli ən çətin komponentləri kimi, fəlsəfənin mərkəzi problemlərini formalaşdırır. Qeyd olunur ki, əvvəllər fəlsəfi araşdırmalarda daha çox fəlsəfə tarixinə üstünlük verildisə, son vaxtlar qeyri-səlis məntiqin geniş yayılması ilə bağlı olaraq süni intellektə fəlsəfi yanaşmalar artmışdır. Hazırda süni intellektlə bağlı texniki və nəzəri araşdırmalar getdikcə artır və bu araşdırmalar təkcə fəlsəfə sahəsində deyil, etika, siyasət, hüquq, iqtisadiyyat, sosiologiya, psixologiya kimi sahələrdə də ciddi problemlər yaradır. Düşüncənin əsas məqsədi süni intellektin müzakirə olunacağı platformanın vacib olduğunu göstərməkdir. Məqalədə süni intellekt, ağıl və şüur məsələlərinin qarşılıqlı münasibətinə və təhlilinə cəhd olunub.

Açar sözlər: fəlsəfə, araşdırmalar, süni intellekt, şüur, ağıl fəlsəfəsi

Fəlsəfi biliklərin daim təkamüldə olan və yeni format alan elmi biliklərlə vəhdəti dövrümüzün insanını və kainatın mahiyyətini tam dərk etməyimiz üçün zərurətə çevrilmişdir. Qədim fəlsəfi biliklərin mərkəzində dayanan insan, insan şüurunu, zəkasını təşkil edən faktlar keçmişdə olduğu kimi bu gün də kritik rol oynamaqda davam edir. Lakin bu hadisələrə uyğun gələn anlayışlar bu gün müxtəlif müzakirə sahələrində müxtəlif mənalarda istifadə olunur. Bu da ümumi psixi paradigmanın formalaşmasına içində olduğumuz konseptual qarışıqlıq mühitini təşkil edərək məna uzlaşmasını təmin etmək zərurətini ortaya qoyur.

Bu gün süni intellektin əsasını təşkil edən və bu elmlərin nevrologiya, psixologiya, antropologiya, informatika və dilçilik kimi koqnitiv elmlər və fənlər öz tədqiqatlarını praktiki sahədə əsaslandırmaq üçün nəzəri infrastrukturə ehtiyac duyurlar. Başqa sözlə, nəzəri çərçivə olmadan, məsələn, süni intellekt tədqiqatları nə səmərəli inkişaf edə, nə də uğur qazana bilər. Aydındır ki, sözügedən nəzəri infrastruktur ancaq fəlsəfi paradigma daxilində fəlsəfi anlayış və nəzəriyyələrlə qurula bilər. İnsanlara daha yaxşı həyat yaşamağa kömək edən innovativ rəqəmsal platformalar bu nəzəri fonun təqdim edilməsinə və fəlsəfə ilə bu fənlər arasında metafizik və epistemik keçid və interaktiv əlaqənin qurulmasına töhfə vermək məqsədi daşıyır.

Hələ XX əsrin ortalarında fransız filosofu Anri Berqson xəbərdarlıq edirdi: “...texnologiyanın inkişafı cəmiyyətdə yaşayan insanların mənəviyyatının avtomatik yüksəlişi demək deyildir və əgər mənəvi sahədə uyğun nailiyyətlər əldə olunmursa, bəşəriyyətin malik olduğu maddi nemətlər həttə təhlükə təşkil edə bilər. Bizim yaratdığımız maşınlar təbii orqanlarımıza öz funksiyalarını genişləndirməyə imkan verən və beləliklə, insan orqanizminin özünün imkanlarını zənginləşdirən süni orqanlardır. Əgər bədən sağlamdırsa və onun fəaliyyəti nizamlanıbsa, onda ruh da öz növbəsində kamilləşəcək, əks-təqdirdə qarşılıqlı asılılıq ciddi şəkildə pozulacaq və bu, həm sosial, həm də siyasi sferalarda təhlükəli nəticələrə gətirib çıxara bilər” [7].

Professor İ.Məmmədov yazır ki, süni intellekt müasir problem kimi bir sıra elmi araşdırmaların aktual mövzusa cəlb olunub. Filosofları hazırda süni intellektin məzmun - mahiyyəti, onun şüur və təfəkkürlə münasibəti, intellekt və süni intellekt arasındakı fərq məsələləri daha çox maraqlandırır. İndiki halda süni intellektin fəlsəfəyə təsiri, hansı problemləri

aktuallaşdırması və nəticədə fəlsəfənin necə dəyişməsinin şahidi oluruq. Süni intellekt rəqəmsal texnologiya, qeyri-səlis məntiqlə, kompüter sistemləri və proqramlarla bağlıdır və bunlar insan intellektinin funksiyalarının əvəzlənməsinə yönəlib [1, s.22].

Fəlsəfənin müxtəlif sahələrində bir çox mürəkkəb problemlərin həlli və ya bu problemlərə müxtəlif yanaşmaları müəyyən kritik məqamlarda ağıl, şüurun daha əhatəli və dərinlən dərk edilməsini müəyyən edir. Fəlsəfədə bir çox məsələlərin, bir çox problemlərin kökündə insan varlığının dayandığını nəzərə alaraq; ağıl, şüur və zəka kimi elementlər insan varlığının həm ən fundamental, həm də həlli ən çətin komponentləri kimi, fəlsəfənin mərkəzi problemlərini formalaşdırır.

Qloballaşma və informasiya inqilabı gerçəkləri həm yeni fəlsəfi dünyagörüş, həm də yeni metodologiya tələb edir. Bütövlükdə isə bunlar tarixi prosesin fəlsəfəsini yenidən nəzərdən keçirməyi aktuallaşdırır. Çünki bu inkişaf prosesi gələcək üçün açıqdır. Gələcək isə keçmiş və indinin möhkəm çərcivəsi ilə səbəblənmişdir. Yeni dünya mənzərəsində sosial nizam və sosial xaos bir-birinə qarşı durmur, əksinə, bir-birini tamamlayır. Bu iki vəziyyət sosial sistemin sabitliyini dəstəkləyən sintezə can atır [2, s.137].

Bu gün süni intellekt insanların kainatdakı imtiyazlı və üstün mövqelərinin həm nəticəsi, həm də təhlükəsi olaraq görülür. Bu motivasiya ilə süni intellektlə bağlı texniki və nəzəri araşdırmalar getdikcə artır və bu araşdırmalar təkcə fəlsəfə sahəsində deyil, etika, siyasət, hüquq, iqtisadiyyat, sosiologiya, psixologiya kimi sahələrdə də ciddi problemlər yaradır. Düşüncənin əsas məqsədi süni intellektin müzakirə olunacağı platformasının vacib olduğunu göstərməsidir.

Süni intellektə fəlsəfi yanaşma digərlərindən fərqlənir. Burada nəzəri dünyagörüş məsələlərindən tutmuş koqnitiv, aksioloji, iqtisadi, mədəni, sosial problemlərə kimi və digər aspektlər üzrə aktual sayılan problemlər analiz edilir. Alimlər vurğulayırlar ki, hazırda süni intellekt məsələsini çoxlu sayda və geniş miqyasda fənlərarası tədqiqatlarda öyrənirlər. Təbii ki, söhbət hətta süni cəmiyyətlərdən gedirsə, bu hadisənin fəlsəfi-elmi dərki də yeni yanaşmalar tələb edir. Bu kimi səbəblərdən demək olar ki, süni intellektin fəlsəfəsini formalaşdırmaq faktiki olaraq fəlsəfədə yeni yanaşma yaratmaq anlamına gəlir [5, s.239]. Süni sosial sistemlər məsələsinə diqqət yönəldən Rusiya Elmlər Akademiyası İqtisadi Riyaziyyat İnstitutunun direktoru professor L.Makarov "Süni cəmiyyətlər" adlı məruzəsində bildirir: "Süni cəmiyyətlər çoxagentli sistemlərdir. Agentlər mürəkkəb davranışa malikdirlər, onların qarşılıqlı əlaqələri müəyyən dayanıqlı strukturlar formalaşdırır ki, onları süni sosial sistemlər kimi qiymətləndirmək olar" [6].

Süni intellekt və ağıl fəlsəfəsi üzrə araşdırmalar qlobal miqyasda sürətli şəkildə əhəmiyyət qazansa da, hər sahədə özünü arzuolunan səviyyədə təkmilləşdirmədi. Düşüncənin ehtiyac duyduğu bu nəzəriyyənin formalaşmasına dəstək vermək üçün bu sahənin problematikasını müzakirə edərək müvafiq beynəlxalq ədəbiyyata yeni, orijinal və keyfiyyətli araşdırmalar gətirmək vacibdir. Son illər mövzu ilə yaxından maraqlanan tədqiqatçıların, akademiklərin və aspirantların sayının artdığını nəzərə alaraq, bu sahə ilə maraqlananlar üçün həm ədəbiyyat, həm də resurs təmin etmək, həm də nəşr olunan əsərlərin təqdim oluna biləcəyi platforma yaratmaq məqsədə uyğun olardı. Əvvəllər fəlsəfi araşdırmalarda daha çox fəlsəfə tarixinə üstünlük verildisə, son vaxtlar Lütifadənin banisi olduğu qeyri-səlis məntiqin geniş yayılması ilə bağlı olaraq süni intellektə fəlsəfi yanaşmalar artmışdır [3, c.217].

Süni intellekt və ağıl fəlsəfəsi sahəsində araşdırmaların elmi və fəlsəfi perspektivləri hər iki sahəyə keyfiyyətli töhfə verməyi fəlsəfi biliklərin daim təkamüldə olan və yeni format alan elmi biliklərlə vəhdəti dövrümüzdə insanı və kainatın mahiyyətini tam dərk etməyimiz üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. İndi süni intellekt və ağıl fəlsəfəsi sahələrində ingilis dilində irəli sürülən anlayışlarla türk ədəbiyyatındakı anlayışlar arasında uzlaşmanın təmin edilməsi zərurətə çevrilmişdir. Bu iki sahənin yeni tanınan sahələr olduğunu və bu sahələrdə, xüsusən də ingilis dilindəki fikir və biliklərin ölçüsünü nəzərə alsaq, hər iki dildə yaradılan fikir və bilik arasında konseptual körpülərin qurulmasının vacibliyi aydın görünür. O da aydındır ki, türk dili ilə digər xarici dillər arasında da eyni epistemik keçid qurulmalıdır.

Bu gün süni intellekt və bu elmlərin əsasını təşkil edən nevrologiya, psixologiya, antropologiya, informatika və dilçilik kimi koqnitiv elmlər və fənlər öz tədqiqatlarını praktiki sahədə

əsaslandırmaq üçün nəzəri infrastruktura ehtiyac duyurlar. Başqa sözlə, nəzəri çərçivə olmadan, məsələn, süni intellekt tədqiqatları nə səmərəli inkişaf edə, nə də uğur qazana bilər. Aydındır ki, sözügedən nəzəri infrastruktur ancaq fəlsəfi paradigma daxilində fəlsəfi anlayış və nəzəriyyələrlə qurula bilər. Meta Mind bu nəzəri fonun təqdim edilməsinə və fəlsəfə ilə bu fənlər arasında metodoloji və məntiqi keçid və interaktiv əlaqənin qurulmasına töhfə vermək məqsədi daşıyır. Beləliklə, yeni funksional və evristik epistemologiya formalaşır və bunu postneoklassik epistemologiya adlandırırlar. Bu epistemoloji sistemdə aparıcı elmi-koqnitiv paradigma kreativlik mənbəyi rolunda çıxış edir və məzmun mahiyyət tutumu etibarilə özündə metodoloji, qnoseoloji, ontoloji və aksioloji təfərrüatları, hədəf və vəzifələri, tələb və vasitələri, habelə, müvafiq leksika və prosedurları ehtiva edir [4, s.239].

Fəlsəfənin müxtəlif sahələrində bir çox mürəkkəb problemlərin həlli və ya bu problemlərə müxtəlif yanaşmaların istehsalı müəyyən kritik məqamlarda ağıl, şüur və şüur kimi hadisələrin daha əhatəli və dərinlən dərk edilməsini zəruri edir. Digər tərəfdən, bu gün süni intellekt insanların kainatdakı imtiyazlı və üstün mövqelərinin həm nəticəsi, həm də etik təhlükəsi olaraq görülür; Bu motivasiya ilə süni intellektlə bağlı texniki və nəzəri araşdırmalar dünyaya yaradır. Meta Zihin əsas məqsədləri sırasında süni intellektin bütün bu əkslərinin müzakirə olunacağı mühüm platforma hesab edilir.

Müasir fəlsəfədə şüurun mövcudluğundan çıxış edərək qeyri-şüurun mövcudluğunu sübut etmək istiqaməti də vardır. Belə ki, bəzi tədqiqatçılar şüurun qeyri-şüuridən törəmə olduğunu irəli sürürlər [8]. Lakin onların irəli sürdüyü fikirlərə qarşı əks argument göstərənələr də vardır.

Süni intellekt və ağıl fəlsəfəsi tədqiqatçıları qlobal miqyasda sürətlənərək əhəmiyyət qazansa da, hər sahədə özünü təkmilləşdirmək istəyən və çarəsiz şəkildə ehtiyacı olan sahədəki araşdırmaların hal-hazırda qeyri-kafi və arzuolunan səviyyədən çox geridə qaldığını qeyd etmək olar. Müvafiq beynəlxalq ədəbiyyatdakı yeni, orijinal və keyfiyyətli araşdırmalar, son illər mövzu ilə yaxından maraqlanan tədqiqatçıların və aspirantların sayının artdığını nəzərə alaraq, bu sahə ilə maraqlananlar üçün həm ədəbiyyat, həm də resurs təmin etmək, həm də istehsal olunan əsərlərin təqdim oluna biləcəyi platformanın yaradılması məqsədini daşıyır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

- 1.Məmmədzadə İ. Müasir fəlsəfə və elmi idrakin epistemologiya problemləri// Müasir fəlsəfə,süni intellekt və qeyri-səlis məntiq. Bakı, Elm və təhsil, 2022, s.22
- 2.Abasov Ə., Abbas M. Müasir epistemologiyanın məntiq-metodoloji əsasları. Bakı, Elm və təhsil, 2022, s. 137
- 3.Американская философия. Введение. М.: Идея- пресс, 2008, с.217
4. Abbasov Ə.F. Yeni dünya nizamı: siyasət və idarəetmə. Bakı, Zərdabi Nəşr,2019, s.239
5. Qurbanov F. Süni intellektin fəlsəfi dərki// Müasir fəlsəfə, süni intellekt və qeyri-səlis məntiq. Bakı, Elm və təhsil, 2022, s.239
- 6.Qurbanov F. Fəlsəfə və süni intellekt: fənlərarası yanaşma prizmasında / 25 iyun, 2021. <http://philosophy.edu.az/index.php?newsid=120>
- 7.Əliyev, E., Süni intellektin fəlsəfəsi: metaforadan gerçəkliyə doğru / 10 yanvar , 2020. URL: <https://www.muallim.edu.az/news.php?id=9279>
8. Скиба И.Р. Трудная проблема сознания и искусственный интеллект: проблема бессознательного//<https://neuronus.com/stat1414-20.10.2023>

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ КАК СОВРЕМЕННАЯ ФИЛОСОФСКАЯ ПРОБЛЕМА

Бахар Мамедова

Резюме. В статье рассматриваются решения и подходы ко многим сложным проблемам в различных областях философии, обуславливающие более полное и глубокое понимание разума и сознания в определенные критические моменты. Принимая во внимание то, что человеческое существование лежит в основе многих проблем философии - разум, сознание и интеллект, образуют центральные проблемы философии как наиболее фундаментальные и наиболее трудно решаемые компоненты человеческого существования. Отмечается, что в современной философской литературе, из-за широкого распространения нечеткой логики, усилились философские подходы к искусственному интеллекту. В настоящее время технические и теоретические исследования, связанные с искусственным интеллектом увеличиваясь, создают проблемы не только в области философии, но и в области этики, политики, права, экономики, социологии и психологии. В статье предпринята попытка проанализировать вопросы искусственного интеллекта, а также разума и сознания.

Ключевые слова: философия, исследования, искусственный, интеллект, сознание, философия разума

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AS A MODERN PHILOSOPHICAL PROBLEM

Bahar Mammadova

Abstract. It is stated in the article that the solution of many complex problems in various fields of philosophy in recent years or different approaches to these problems determine a more comprehensive and deep understanding of mind and consciousness at certain critical moments. Taking into account that human existence is at the root of many problems in philosophy, elements such as mind, consciousness and intelligence form the central problems of philosophy as both the most fundamental and the most difficult to solve components of human existence. It is noted that earlier philosophical studies gave priority to the history of philosophy, but recently, due to the wide spread of fuzzy logic, philosophical approaches to artificial intelligence have been increased. At present, technical and theoretical researches related to artificial intelligence are increasing and these researches create serious problems not only in the field of philosophy, but also in fields such as ethics, politics, law, economics, sociology, psychology. The main purpose of the reflection is to show that the platform on which artificial intelligence will be discussed is important. In the article, an attempt was made to analyze the issues of artificial intelligence, mind and consciousness.

Keywords: philosophy, research, artificial intelligence, consciousness, philosophy of mind.

Rəyçi: f.f.d., dos. Zeynəddin Şabanov

UOT 1(091)

DOI:10.30546/sw.2023.2(41).38

**XX ƏSRİN BİRİNCİ YARISINDA
GÜNEY AZƏRBAYCANDA SİYASİ-FƏLSƏFİ İDEYALAR**

Faiq Ələkbərli

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, **Azərbaycan**

e-mail: faikalekperov@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-8865-568X>

Xülasə. Məqalədə göstərilir ki, Güney Azərbaycanın Türk mütəfəkkirləri arasında müxtəlif sosial-fəlsəfi ideyaların sintezindən çıxış edənlər arasında Şeyx Məhəmməd Xiyabani, Tağı Rəfət, Seyid Cəfər Pişəvəri, Firudin İbrahimi, Məhəmməd Biriya və başqaları olmuşlar. Onların dünyagörüşlərinə görə, hazırki dövəndə ən yaxşı variant sosial-demokrat (qismən də liberal demokrat) prinsiplərindən mümkün olduğu qədər yararlanmaq, həmin ideyaları milli özünəməxsusluqlarla bütünləşdirmək idi. Bu baxımdan onlar türkçülük və islamçılıq ideyalarına çox da meyil göstərməmiş, milliliyi daha çox azərbaycançılıq (Azərbaycan milləti, Azərbaycan dili) kimi, islamçılığı da dünyəvilik prinsipləri çərçivəsində qəbul etmişlər. Daha sonra məqalədə qeyd olunur ki, milli-demokratik yöndə özünü ortaya qoymuş fəlsəfi və ictimai fikir tariximizin universallığı, özünəməxsusluğu danılmazdır. Doğrudur, milli demokratik istiqamət ilk dövrlərdə daha çox sosial-demokratizmə, müəyyən qədər də Sovet Rusiyasından qaynaqlanan marksizm-leninizmlə bağlı olmuşdur. Ancaq zaman-zaman rus bolşevizminin mahiyyətini daha dərindən anlayan azərbaycanlı-türk sosial-demokratlar mərkəzçiliyə və bir qədər də irəli gedərək sağ mərkəzçiliyə doğru yön almış və milli demokratiyanın təmsilçisi olmuşlar. Bu anlamda demokratların, ya da milli demokratların fəlsəfi, ictimai-siyasi düşüncələri yalnız sosial-demokratizm ilə məhdudlaşmamış və milli xüsusiyyətlər də ön plana çıxmışdır. Hər halda başda Şeyx Məhəmməd Xiyabani, Mirzə Tağıxan Rəfət, Tağı Ərani, Seyid Cəfər Pişəvəri, Firudin İbrahimi, Əlirza Nabdil, Məhəmməd Biriya və başqaları olmaqla, bir çox mütəfəkkirlərimizin mədəni-fəlsəfi və ictimai-siyasi irsini dar, məhdud şəkildə dəyərləndirmək doğru olmazdı. Əlbəttə, həmin dövrün şərtləri altında yazıb-yaratmış mütəfəkkirlərimiz, dövlət xadimlərimiz arasında bəziləri marksizmin təsiri altında olmuş, Sovet Rusiyasının siyasi-ideoloji təzyiqlərinə məruz qalmış və bundan dolayı ziddiyyətli tərəfləri olmuşdur. Ancaq həmin dövrün mühitinə və mənzərəsinə ümumilikdə yanaşdıqda görürük ki, sosial-demokratizm əqidəsinə bağlı olan və olmayan milli-demokratların əsas qayəsi Azərbaycan xalqının milli-mədəni və siyasi-iqtisadi varlığını ortaya qoymaq olmuşdur.

Məqsəd – Güney Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərinin milli-demokratik və sosial-fəlsəfi ideyalarının özünəməxsusluğunu ortaya qoymaq

Metodologiya – müqayisəli təhlil, varislik, ideyaların ötürülməsi, analiz.

Elmi yenilik – Güney Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərinin ideyaları ilə çağdaş dövrün ictimai-siyasi və ideoloji tələbləri arasında uzlaşdırmaların axtarılması

Açar sözlər: Milli demokratizm, Milli liberalizm, Türkçülük, Azərbaycançılıq, Şeyx Məhəmməd Xiyabani, Tağı Rəfət, Seyid Cəfər Pişəvəri, Firudin İbrahimi, Məhəmməd Biriya

Giriş/ Introduction

XX əsrin birinci yarısında yaşayıb-yaratmış Güney Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərinin fəlsəfi və sosial-siyasi dünyagörüşləri daha çox üç istiqamətdə: 1) Milli-demokratik və siyasi-fəlsəfi ideyalar; 2) Milli maarifçilik və ictimai-fəlsəfi ideyalar; 3) İslam fəlsəfəsi və islamçılıq ideyaları üzrə inkişaf etmişdir. Əlbəttə, bu, bir nisbi bölgüdür, çünki həmin ideyaların hər biri az və ya çox dərəcədə bütün

mütəfəkkirlərə öz təsirini göstərmişdir. Sadəcə, burada söhbət başlıca meyillərdən və müəyyən dərəcədə fərqli baxışlardan gedir.

Güney Azərbaycan Türk mütəfəkkirləri arasında sosial-fəlsəfi ideyaların sintezindən çıxış edənlər Şeyx Məhəmməd Xiyabani, Tağı Rəfət, Seyid Cəfər Pişəvəri, Firudin İbrahimi, Məhəmməd Biriya və başqaları olmuşlar. Onların dünyagörüşlərinə görə, hazırki dövəmdə ən yaxşı variant sosial-demokrat (qismən də liberal demokrat) prinsiplərindən mümkün olduğu qədər yararlanmaq, həmin ideyaları milli özünəməxsusluqlarla bütünləşdirmək idi. Bu baxımdan onlar türkçülük və islamçılıq ideyalarına çox da meyil göstərməmiş, milliliyi daha çox azərbaycançılıq (Azərbaycan milləti, Azərbaycan dili) kimi, islamçılığı da dünyəvilik prinsipləri çərçivəsində qəbul etmişlər.

Bir sözlə, onlar bir tərəfdən XX əsrdə dünyaca məşhur sosial-demokratiyanın, liberal demokratiyanın bir çox prinsiplərini qəbul edərək onu həyata keçirməyə çalışdıqları halda, digər tərəfdən həmin ideyalarla milli-dini ideyalar arasında oxşar tərəfləri tapmağa çalışmışlar. Bu anlamda onları əsasən sosial-demokratiya, müəyyən qədər də liberal-demokratiya cərəyanlarının tərəfdarı olmaqla yanaşı, milli-demokratlar kimi də qəbul etmək olar. Onlardan Şeyx Məhəmməd Xiyabani, Əli Müsyö Təbrizi, Heydərşan Əmioğlu, Səid Səlməsi, Tağı Rəfət, Seyid Cəfər Pişəvəri, Firudin İbrahimi, Məhəmməd Biriya və başqalarını xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Əsas hissə / Main Part

Güney Azərbaycanda milli-liberalizm cərəyanı və onun nümayəndələri

Güney Azərbaycanda milli liberalizmin təşəkkülü Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin adı ilə bağlıdır. O, gənc yaşlarından sosial-demokrat, liberal-demokrat ideyalarına meyil göstərmiş, Məşrutə hərəkatında yaxından iştirak etmişdir. Xiyabani sovet Rusiyası qurulduqdan (1917) müəyyən müddət sonra, yəni onların zaman-zaman əsl simalarını görməklə, bolşevik sosial-demokratiyasını tənqid etmiş, daha çox milli-demokratik və liberal-demokratik ideyalardan çıxış etmişdir. Bütün hallarda Xiyabani milli-mənəvi dəyərlərlə sosial-demokrat, liberal-demokrat ideyaların uzlaşdırılmasına çalışmışdır.

1917-ci ildən etibarən “Təcəddüd” (“Yeniləşmə”) qəzetində azadlıq, bərabərlik və ədalət ideyalarını təbliğ edən Xiyabani hesab edirdi ki, müsəlmanlar müasir dünyada yeni mədəniyyət yaratmaq, heç olmasa, istər-istəməz meydana gələcək bir mədəniyyətin yaranmasında fəal iştirak etməlidirlər. Onun “yeniləşmə” fəlsəfəsinə görə, yeni bir mədəniyyətin yaranmasında hər kəsin öz layiqli borcunu yerinə yetirmək üçün iki əsas işdə səy göstərməsi zəruridir: bunlardan biri - ağıl və təkəkkür, digəri isə səbat və həmrəylikdir. Əslində, buradakı “təcəddüd” (“yeniləşmə”) fəlsəfəsi Avropadakı liberalizmlə bir çox cəhətlərinə görə üst-üstə düşsə də, milli özünəməxsusluğu ilə fərqlənirdi. Bunu nəzərdə tutaraq Xiyabani yazırdı ki, İslam dünyasında “təcəddüd” məsləki siyasi dildə çox vaxt “liberalizm” kəlməsi kimi istifadə olunsa da, ancaq bu, Avropa liberalizmini təqlid etmək anlamına gəlməməlidir [1, s. 117].

Deməli, Xiyabani bir tərəfdən Avropa mədəniyyətinin, Avropa fəlsəfəsinin müsbət tərəflərini görür, onun öyrənilməsinin vacibliyini dərk edir, ancaq digər tərəfdən milli-dini mədəniyyətə əsaslanmaqla yeniləşməni vacib hesab etmişdir. Bu da o anlama gəlir ki, Xiyabani bütün hallarda yeniləşmənin milli-dini dəyərlər əsasında olmasının daha doğru olacağına inanmışdır. Hər halda Xiyabaninin dövründə yaşamış bir çox çağdaşları həddən artıq, ifrat şəkildə Avropa, ya da Qərbi mədəniyyətinə üz tutmaqla öz cəmiyyətlərinə xeyirdən daha çox zərər vermişlər. Bizcə, Xiyabaninin Avropa mədəniyyətinə bu cür yanaşması tamamilə doğru olmaqla yanaşı, eyni zamanda onun “təcəddüd” fəlsəfəsi – milli liberalizm dövrün məntiqinə də xeyli dərəcədə uyğun olmuşdur.

Bizcə, Xiyabaninin bir müdrik filosof kimi, düşüncələrində Qərbi fəlsəfəsi ilə üst-üstə düşən, gələcəyə real bir inamla yanaşı, həm də həmin inamı gerçəkləşdirə biləcək, milli-dini dəyərlərə əsaslanan məntiqli bir təkəkkür var idi. Bu baxımdan “təcəddüd” fəlsəfəsində artıq son əsrlərdə Şərqi, o cümlədən İslam Şərqi üzərinə çökmüş “qorxu” anlayışına yer yoxdur, bunun əvəzində cəsarətlik, inamlılıq ön plandadır. Başqa sözlə, bu yeniləşmə fəlsəfəsində həm bu günə, həm də gələcəyə münasibətdə qorxunu dəf edib, ancaq cəsarəti tutmaq vacibdir. Xiyabaniyə görə, qorxuya yenilmiş insanın, ya da xalqın gələcəyi və gələcəklə bağlı ümidləri də ola bilməz. Doğrudan da, son əsrlərdə

İslam Şərqi cəmiyyətlərinin əsas problemi məhz sxolastik ehkamlarla hökm sürən din qorxusu olmuşdur [1, s.131].

Bizcə də, bir millətin, ya da xalqın çöküşünün, özünə inamsızlığın əsasında qorxu instinkti dayanır. Daha doğrusu, artıq qorxu hər hansı cəmiyyətin şüuruna hökmran kəsilirsə, zamanla bu stereotip halına gələrək instinkt halına çevrilir. Artıq həmin cəmiyyətdə ən kiçik bir islahat, yeniləşmə istəyi belə, çox böyük bir təhlükə hesab edilir. Belə olduğu təqdirdə, həmin cəmiyyətlər çox asanlıqla onu idarə edənlərin, yaxud da xarici qüvvələrin istismar obyektinə çevrilirlər. Bu anlamda Xiyabani çox doğru yazırdı ki, qorxu insanlar kimi, xalqların da qul olmasının başlıca səbəblərindən biridir. Üstəlik, qorxu təkə siyasi köləliyə səbəb olmur, eyni zamanda ziyanverici və fəlakətli hadisələrin meydana gəlməsinə də kömək edir. Xiyabani yazırdı: “Beləliklə, qorxaq adam hədə, zor qarşısında özünü itirir, çasır və hüququndan belə əl çəkir, ən müqəddəs varlığından məhrum olur, habelə bu iyrənc qorxunun uğursuz təsiri nəticəsində qorxağın bədənindəki müqavimət qüvvələri də azalaraq hər cür xəstəliklərin hücumuna, yoluxmasına imkan yaranır. Mikroblar gündən-günə canlanır, güclənir və qorxağın sağlamlığının məhv, özünün isə sonda həlak olmasına səbəb olur” [1, s.131].

Deməli, ayrı-ayrı fərdlərin içini bürüyən qorxu daha sonra müyyən sosial qrupları və sonunda da bütövlükdə cəmiyyəti bürüyür. Şübhəsiz, cəmiyyətin içini bürüyən qorxu hissi fəlakət olmasa da, ancaq fəlakətin xəbərcisidir. Bu anlamda Xiyabani çox doğru yazırdı ki, ayrı-ayrı fərdləri sarıyan qorxu bilavasitə fəlakətin səbəbi olmasa da, fəlakətdən törənən nəticələrin daha da gərginləşməsində çox böyük rol oynayır [1, s.131-132]. Bu o anlama gəlir ki, qorxu insana iki: 1) mənəvi; 2) maddi tərəflərdən təsir göstərməklə, onun dirəniş gücünü də qırır. Başqa sözlə, insan həm mənəvi anlamda, həm də fiziki anlamda qorxunun əsiri olaraq yeniləşməyə meyilli olmur. Ayrı-ayrı fərdlərin içində hökm sürən qorxu bütövlükdə cəmiyyətin də yeniləşməsinin qarşısını alır. Bununla da mənəvi və maddi anlamda qorxuya əsir düşən cəmiyyət nəinki yeniləşməyə meyil edir, üstəlik də gerilik içində tənəzzülə uğramağa davam edir. Şübhəsiz, “qorxu”nu dəf etməyin əsas çarəsi isə “cəsarət”liklə bağlıdır və yalnız onun sayəsində cəmiyyət yeniləşməyə qadir olur. Xiyabani də iddia edirdi ki, qorxu inkişaf, təkamül və yeniliyin qabağını alan ən böyük maneə, bəşəriyyətin düşmənidirsə, cəsarət isə tam əksinə, insanlıq üçün var olmaq deməkdir: “Qorxu deyilən bu uğursuz hiss bəşəriyyətin şərəf, heysiyyət, mənlilik və mərdlik kimi nəcib hisslərini təhlükəyə salır. Qorxu olan yerdə insan qabiliyyət və məziyyətdən məhrum olur. İnsan adını daşımaq və insaniyyət şərəfinə malik olmaq istəyən şəxs qorxmamalıdır. Qorxmamaq – bu, bəşəriyyət aləmində mövcud olan şərəf və heysiyyəti qorumaq üçün bir vasitədir. Lakin təkə qorxmamaq kifayət etməz, bundan əlavə, cəsarətli, qoçaq və ürəkli də olmaq lazımdır. Qorxunun əksinə olaraq, cəsarət, ancaq ağıl və igidlik silahı ilə silahlanmış və uzaqgörənlik hissi ilə aşılanmış cəsarət, çoxqun və fədakar bir qoçaqlıq millətlərə nicat verə bilər” [1, s.132].

Xiyabani yazırdı ki, qorxu milliyyət, azadlıq və bəşəriyyətin əsaslarını pozduğu halda, cəsarətlilik, igidlik həmin əsasları möhkəmləndirir, sarsılmaz edir, qoruyur. Xiyabaniyə görə, qorxu kimi, cəsarətlilik, ya da igidlik də iki cürdür: maddi igidlik və mənəvi igidlik. O yazırdı: “Maddi igidlik təhlükə və xəbər qarşısında soyuqqanlılıqdan ibarətdir ki, onun ən yüksək dərəcəsi “ölümə qarşı” etinasız olmaqdır. Çünki ən böyük təhlükə ölümdür və heç kim ölümlə iki dəfə qarşı-qarşıya gəlməyəcəkdir. Maddi igidlik elə bir həqiqətdir ki, onu mənimsəmək mümkündür... Qorxaq bir əsgər müharibə meydanında on dəfə qəhrəmanlıq göstərsə, cəsarətlənə bilər. Qorxmaz əsgər isə daha cəsarətli olar. Maddi igidliyi təmrin etmək (yəni ölümə alışdırmaq) bədənimizi sükunət və mətanətə, daimi aramlığa öyrədir” [1, s.132-133]. Deməli, qorxuya qarşı ən ciddi mübarizə cəsarətlilik, igidliklə əlaqəli olub, onu dəf etməyin əsas çarəsi də bununla bağlıdır. Bunu yaxşı anlayan Xiyabani mənəvi və maddi qorxuya qarşı mənəvi və maddi cəsarətliliyi irəli sürürdü. Xiyabaniyə görə, mənəvi igidlik insanın öz ehtiraslarına hakim olmaq və onları özünə tabe edə bilməyindən ibarətdir. Başqa sözlə, ehtirasına, hissiyyətinə, ümumiyyətlə, nəfsinə qapılmayan insan cəsarətli və igid adamdır. Bu o anlama gəlir ki, mənəvi qorxunu dəf etməyin ən əsas çarəsi nəfsinə güc gəlib onu yenməkdir [1, s.133].

Xiyabanidə güclü optimizm və gələcəyə inam var idi. O, hesab edirdi ki, xalqın bu gün verdiyi şəhidlər, qurbanlar onun keçmişdəki ətəlinə, ixtiyarsızlığına son qoymaq, bunun əvəzində gələcəyinin öz əlində olmasına inamına işarədir. Onun fikrincə, bu baxımdan azadlıq uğrunda şəhid olanları ağılla deyil, əksinə, şadlıqla qarşılamaq lazımdır. Xiyabaninin nəzərində bu, “varlıq gülşəninə acizlik, nalə və miskinliklə deyil, ümid və şərəf gülüşləri ilə girmək” üçün vacibdir. Çünki bir fərdin,

ya da ayrı-ayrı fərdlərin ah-naləsi bütövlükdə cəmiyyəti pessimizmə aparır. O yazırdı: “Dəfələrlə dediyim kimi, fərd ilə cəmiyyətin əhval-ruhiyyəsində böyük fərq vardır. Cəmiyyətin əhval-ruhiyyəsi fərdlərin əhval-ruhiyyəsinin yekunudur. Lakin bu əhval-ruhiyyə həmin cüz olan əhval-ruhiyyədən tamamilə fərqlənir. Fərdin əhval-ruhiyyəsi özünə tabe olmalıdır. Çox nadir hallarda elə bir əhval-ruhiyyə tapıla bilər ki, özünü bu tabelikdən xilas edə bilsin. Dəfələrlə elə olmuşdur ki, alim və ya bilikli bir adam cəmiyyətin əhval-ruhiyyəsinin təsiri altında öz hikmət və biliyini əldən vermişdir” [2, s.411].

Deməli, fərd və cəmiyyət arasında sağlam münasibətlər qurulmayanda, hər ikisi zərər çəkmiş olur. Belə ki, pozulmuş bir cəmiyyətin təzyiqi altında əxlaqlı, sağlam düşüncəli adam da məhv olub gedə bilər. Yəni, bir cəmiyyətdə rüşvətxorluq, adam aldatmaq, yalan danışmaq kimi hallar adi hala çevrildiyi bir dövrdə, bunun doğru olmadığını bildiyi halda, eyni şeyi təkrarlayanların bu vəziyyətin səbəbkarlarından çox da fərqi yoxdur. Ancaq əgər fərd öz əxlaqında, düşüncəsində möhkəm dayanarsa, cəsarət və igidlik ortaya qoyarsa, o zaman müəyyən anlamda cəmiyyəti də yaxşılığa doğru dəyişə bilər. Başqa sözlə, bir şeyə “dur” deməyi bacararaq, vəziyyəti dəyişdirmək, yeni imkanlar ortaya qoymaq bacarığı insanın, ya da ayrı-ayrı insanların öz əlindədir. Ancaq bunun üçün həmin fərd, ya da fərdlər ağılda, cəsarətdə, bacarıqda güclü olub, elə bir sistem qurmalıdır ki, bu günə qədər mövcud olan mənfi yönlü tabuları məhv edib, onun yerində müsbət yönlü işlər ortaya qoysunlar.

Xiyabani hesab edirdi ki, indiyə qədər İran xalqı özbaşına həyat sürmüş, əlaqə otu kimi təbiətin qoynunda kor-təbii şəkildə yaşamışdır və bundan da istibdad rejimləri daim yararlanmışdır. O yazırdı: “İran xalqı möhkəm əqidə olmadan, təcrübə və imtahanlardan sayıqlıqla istifadə etmədən, təşkilat və tərtibatsız şəkildə uzun müddət özbaşına və təbii yol getmişdir. O, bugünkü günə kortəbii surətdə yaşayıb gəlmişdir. Bu özbaşına göyərmiş ağaca peyvənd vurulmalıdır. Yeni, sağlam və düzgün nəzəriyyəni bu camaata təlqin etməklə, onun mühitində bir təcəddüd-təkamül yaranmasına nail olmalıdır” [2, s.411]. Bircə, bu fikirlər çox da həqiqəti özündə əks etdirmir. Hər halda 20-ci əsrin əvvəllərinə qədər bu bölgədə hakim olmuş dövlətlərin, xüsusilə də həmin dövlətlərin əksəriyyətinin qurucusu olan türklərin “özbaşına və təbii yolla” hərəkət etməsi doğru deyildir.

Xiyabaniyə görə, “təcəddüd-təkamül” fəlsəfəsini yalnız xalqın iradəsi ilə həyata keçirmək mümkündür. Çünki xalqın iradəsi nəzəri baxımdan bütün bəşər kütləsinin fəvqındadır. Bu o anlama gəlir ki, yeniləşmə və təkamül bir yerdə götürülməli, yeniləşmə siyasəti doğru aparılmalıdır. Daha doğrusu, yeniləşmə inqilabi sıçrayışlarla deyil, təkamül əsasında həyata keçirilməlidir. O yazırdı: “Xalqın iradəsinin istədiyi şey müqəddəs və möhtərəmdir. Lakin bu iradə müstəqil yaşamaq üçün vicdana (xalq vicdanı – F.Ə.) malik olmalıdır. O (xalq vicdanı – F.Ə.), nəzərlərdə saf, səmimi və parlaq şəkildə aydın olmalı və öz varlığını sübut etməlidir. Cəmiyyəti təşkil edən fərdlərdən hər biri bir bəşşas ruh ilə, müstəqil vicdan ilə silahlanıb, bu ruhiyyənin qüvvəsini dünya qarşısında nümayiş etdirməlidir” [2, s.412].

Bircə, Xiyabaninin əsas məqsədi həm ayrı-ayrı fərdlərin, həm də bütövlükdə “xalqın vicdanı”nı oyatmaq idi ki, o, bu yolda hər bir şeyə qatlanmağa hazır idi. Bu yolda o, bir müdrik olduğu qədər də fədai idi. Özündə müdrikliyi və fədakarlığı birləşdirən Xiyabani açıq şəkildə yazırdı ki, “xalqın vicdanı”nı oyatmaq üçün onun yalnız qəhrəmanlıqlarını, igidliklərini deyil, nöqsan və eyblərini də göstərmək lazımdır: “Biz tərəqqi və təkamül yolunu ona nişan veririk. Batil təsəvvür və xəyalları onun şüurundan çıxardıb, bunların yerinə həyat bəxş edən yeni fikirləri yerləşdirməyə çalışırıq. Bu məqsədə çatmaq üçün deyirik: bu cəmiyyəti təşkil edən fərdlərdən hər biri xalqa olan böyük ruh yüksəkliyi ilə silahlanıb, öz varlığında saxladığı azadlıq və istiqlal ruhunu başqalarına da təlqin etsin” [2, s.412].

Şübhəsiz, Xiyabaninin dediklərində böyük bir həqiqət və gerçəklik var idi. Xüsusilə “xalqın vicdanı”nı oyatmaq məsələsində o, çox haqlı idi. “Xalqın vicdanı” deyilən elə bir həqiqətdir ki, fərdləri və cəmiyyəti yeni bir mübarizəyə və dəyişilməyə hazırlayır. Ancaq bu mübarizə və dəyişilmənin qurbansız olmayacağı ilə yanaşı, həmin qurbanların qanları bahasına da millətin millət olacağı fəlsəfəsi var idi. Sadəcə, bunun üçün köhnəpərəstliyə son verib, yalnız yenilikpərəst tərəfdarı olmaq, yəni öz əsrinin əleyhdarı olmaqdan vaz keçmək lazım idi. Xiyabani nitqlərinin birində deyirdi: “Biz istəyirik ki, əl və ayaqlarımızı cəhalət və nadanlıq zəncirlərindən xilas edib azad hərəkət edək, yüzillik zülmət və fəlakətdən qurtaraq. Biz irəli getmək, tənəzzül və geriliyimizin qarşısını almaq istəyirik. Biz görürük ki, zamanımız tərəqqi və təcəddüdün ən yüksək dərəcəsinə çatmış, biz isə o mərhələdən çox uzaq

düşmüşük. Biz yalnız zamanımıza müvafiqət etmək deyil, bəlkə, ondan daha çox, gələcəyi düşünərək qarşıdakı həyata hazırlaşmalıyıq” [2, s.418].

Onun fikrincə, hər bir xalq zəmanəyə uyğunlaşıb, onun şərtlərinə görə hərəkət etməli, başqa xalqlarda olan müsbət tendensiyaları mənimsəməli, ancaq bunu təqlidçilik şəklində etməməlidir. Çünki başqa xalqları olduğu kimi təqlid edənlər özü olmur və başqa xalqın içərisində assimilyasiya təhlükəsi ilə üz-üzə qalır. O, təqlidçiləri nəzərdə tutaraq deyirdi: “Belə adamlar keçmiş unudur, gələcəyin isə fikrini çəkmirlər. Bunlar yaşadıkları zamana həyatı əlaqə ilə bağlıdırlar. Onlar bugünkü paltarlarını atababalarını palatları ilə müqayisə etmir və sabah nə kimi paltar geyinəcəklərini və nə şəkllə düşəcəklərini təsəvvürə gətirə bilmirlər. Lakin bu gün əyinlərində olan paltarları canlarından əziz tutub, onları sevir. Yeni dəbdə papaq, paltar, hətta Avropa başmağını geyinmək belə, onların nəzərində mühüm problem təşkil edir. İctimai yaşayış da belədir” [2, s.419].

Xiyabani bir tərəfdən təqlidçiləri, digər tərəfdən köhnəpərəstləri tənqid edərək deyirdi ki, zəmanə ilə ayaqlaşmaq istəyən xalqın özündə də hərəkət olmalıdır. Yəni, xalqın qabaqcıl ziyalıları həm mühafizəkarlara qarşı mübarizə aparmalı, həm də yeniləşmək istərkən təqlidçilikdən uzaq durub, müəyyən qədər də olsa, özünəməxsusluğu ortaya qoymalıdırlar. Başqa sözlə, müsəlmanlar ictimai həyatda adət etdikləri köhnəpərəstlikdən və təqlidçilikdən əl çəkib, gələcəyi də nəzərə almalıdırlar. O yazırdı: “Siz bir həyat tərzinə adət etmişsiniz. Elə ki bu tərzin pis cəhətlərini başa düşdünüz, o vaxt həmin həyatı dəyişmək istəyəcəksiniz, lakin işdə islahat və təcəddüd yaratmaq istərkən köhnə adətlərlə olan əlaqəniz sizi soyudur və məyus edir. Lakin biliniz ki, sizin dövrünüz atalarınızın dövründən başqadır. Bu gün sizin qoyduğunuz papaq, dünyanın atalarınızın qoyduğu papaq deyildir. Sabah da bugünkü papağı qoymayacaqsınız. Gələcəyi nəzərə almalısınız. Övladlarınızı o zaman üçün tərbiyə etməlisiniz. Bilməlisiniz ki, yaxın gələcəkdə elə bir gün qarşınıza çıxacaqdır ki, o vaxt sizə bugünkü məramınızı təklif etdikdə, siz onu köhnəlmiş və nöqsanlı görəcək, ölümü ona tərcih edəcəksiniz” [2, s.419].

Yeni yetişən nəslə keçmişin köhnəpərəst adətlərindən uzaqlaşdırmağa çalışan Xiyabaniyə görə, gənclər üçün mükəmməl, xoşbəxt, yeni bir gələcək hazırlamaq lazımdır. Bu arzu və əzmə ilə işləyərək, vəhşilik və barbarlıq dövrünə qayıtmaq istəyən köhnəpərəstlərə, mürtəcelərə qarşı mübarizə apardıqlarını deyən Xiyabani yazırdı: “Mən bu günün ideyasını zəncir sayır və deyirəm: Ey bədbəxt və şüursuz mürtəce! Sən bu başsız xalqı hansı cəhəlin qaranlığına və fəlakət dərəsinə qaytarmaq istəyirsən?! Bizim dediklərimiz dəlillədir” [2, s.420].

Onun fikrincə, köhnəpərəst adətlər inkişaf və tərəqqinin əleyhinə olub, köhnəpərəstlərin əlində əsas silahlardan biridir. O, nitqlərinin birində deyirdi: “Sizin dünyalar qədər pis adətləriniz vardır ki, onlar sizin ictimai və siyasi cəhətdən inkişafınıza mane olur. Bu maneələrdən birisi odur ki, siz həqiqəti tanıdığınız paltarda görmədikcə onu qəbul etmirsiniz. Bir çox mühüm və əsaslı məsələlər qarşısında ləclik edirsiniz. Lakin mən istəyirəm ki, dəlil və əsaslarla bəzi məsələləri şərh edim. Mən elə güman etmirəm ki, siz ağıl və məntiq qarşısında belə mətləbi anlamaqdan boyun qaçırırsınız. Vəsvəsə və şəkki kənara atın, bir-birilə fərqli olan iki nəzəriyyə arasında öz aqlınızı işə salıb mühakimə edin və qəti qərara gəlin!” [2, s.421-422].

Xiyabani hesab edirdi ki, fəlsəfi anlamda bu iki nəzəriyyə “varlıq və yoxluq” məsələsidir. Onun fikrincə, mübahisəli olan bu məsələni dərinədən dərk etmək lazımdır. O yazırdı: “Fəlsəfə alimləri arasındakı “varlıq və yoxluq” məsələsi mübahisəlidir. Deyirlər ki: hər bir şeyin tamamilə aradan getməsi, məhv olması və ya bir şeyin öz-özündən vücuda gəlməsi mümkün deyildir. Hər bir varlıq özündən əvvəlki və keçmiş bir vücudun nəticəsidir. Bu qanun hallara və şəkillərə də aiddir. Mövcud olan heç də mümkün deyildir ki, gözlənilmədən yox olsun və aradan çıxsın və ya yerini özündən fərqli olan başqa bir hala versin. Elə bir hala ki, əvvəlcədən yox idi. Bir dəmir parçasını böyük zəhmət nəticəsində başqa şəkllə salırlar. Ondən kotan və ya digər bir alət qayırırlar; kotandan qılın, top və ya tufəng lüləsi qayırmaq mümkün olur. Lakin bu halların hər birində biz məcburuq ki, ilk şəkildə olan dəmiri öz istədiyimiz şəkllə salmaq üçün onun əvvəlki şəklini məhv etmək üçün çəkil zərbələri sərf edək. Deməli, hər bir ikinci hala keçmək birinci hala istinad edir və heç bir gözlənilməyən təhəvvül qabili-təsəvvür deyil” [2, s.421-422].

Xiyabaniyə görə, qanmaz adamın birdən-birə bilikli alim olması mümkün olmadığı kimi, uzun illər bir istibdadın zülmü altında yaşamış xalq da birdən-birə azad ola bilməz: “İnqilabların nəticəsidir

ki, siz bu gün yeni əqidələr haqqında məlumata malik olmuşsunuz. Lakin kamal dərəcəsinə çatmamısınız. Sizi özbaşına buraxmaq olmaz. Sizin şəklinizi dəyişmək, diri, düşüncəli və mütəəddüd bir millət etmək lazımdır. Alimlər demişlər ki, təməddünün əsası bundan ibarətdir ki, qədim adətlər, köhnə qaydalar tədriclə məhv olub, onların yerini yeni düsturlar tutsun. Biz bu düsturları sizə öyrədəcəyik” [2, s.422].

Ola bilsin ki, Xiyabaninin bu fəlsəfəsini o zaman özü, ya da bir neçə nəfər anlaya bilmişdir. Ancaq ən əsası odur ki, Xiyabaninin yeniləşmə və təkamül fəlsəfəsi, yəni milləti millət etmək naminə əvvəlcə ayrı-ayrı fərdlərdə vicdanı oyatmaq, daha sonra da onu bir məslək halına gətirib xalqın ümumi vicdanına çevirmək çox doğru düşüncə idi. Xiyabani deyirdi: “Azadxahlardakı vicdani əqidə onlarda vicdani əlaqəni təşkil edir və onları ittifaqa, birliyə çağırır. Biz azadxahların bir arzu, bir məram, əqidə və bir məqsədimiz vardır. Biz hamımız deyirik ki, bu məmləkətdə həqiqi məşrutıyyəti hökm sürsün. Şəxsi nüfuzlar və imtiyazlar ləğv edilsin. Həqiqi milli hakimiyyət qurulsun. Müəssisələrimiz və idarələrimiz milliləşsin. Yəni, milli hakimiyyətin əsasına arxalansın. Biz deyirik: ədalət, bərabərlik və azadlıq olsun! Bu sözlərin müxtəsər xülasəsi belədir: Biz öz əsrimizin övladları olmaq istəyirik. Biz bəşəri təkamül qafilasından uzun yollar boyu geri qala bilmərik. Zəmanəsinə ağ olana zaman cəza verəcəkdir. Məslək birliyi qardaşlıq yaradır. Bir məsləkdə olan iki nəfər iki qardaş kimidir” [2, s.413-414].

Xiyabaniyə görə, xalqın vicdanına hesablanmış məslək, xüsusilə də siyasi məslək bütün məsləklərdən üstündür. Çünki siyasi məslək vicdanları oyadır və müəyyən bir istək üzrə insanları könüllü olaraq bir araya gətirir. O deyirdi: “Siyasi məslək bütün əqidələrə hakim və üstündür. Din, məzhəb, tayfa və milliyət siyasi əqidələr qarşısında təsir və nüfuz edə bilməz. Məslək vəhdəti birlik və məhəbbət doğurur” [2, s.414]. Onun bu baxışları daha çox sosial-demokratlara yaxın idi. Çünki sosial-demokratlar da din, tayfa, milliyət məsləyini deyil, siyasi məslək, yəni azadlıq, ədalət və bərabərlik şüarlarını irəli sürürdülər. Görünür, bu baxışlarından dolayı Sovetlər Birliyi dövründə Xiyabanini az qala marksist elan etmək istəmişlər. Sadəcə olaraq, burada Xiyabaniyə görə də, bəşəriyyətin səadəti dini, milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, yalnız bu ideyalar uğrunda mübarizə aparan insanlar vasitəsilə təmin olunacaqdır: “Bu gün bütün dünyada qaldırılmış azadlıq bayrağı altında insanlar xoşbəxt həyat sürəcəklər. Yaşasın bütün dünya azad xalqları arasında dostluq və qardaşlıq rəbətini yaratmaq istəyənlər” [2, s.415].

Bu anlamda S.C.Pişəvəri ilə razılaşıyıq ki, Səttarxan silah gücü və igidliyi ilə Azərbaycanın adını ucaltdığı halda, Xiyabani alimənə, yəni müdrik nitqləri və cəsarətli yazıları ilə Azərbaycan tarixinə, Azərbaycan mədəniyyətinə öz adını yazdıra bilmişdir. Pişəvəri Təbrizdə Xiyabaninin abidəsinin açılışı münasibətilə etdiyi çıxışında deyirdi: “Şeyx böyük mütəfəkkir idi. Onun nitqlərini oxuyanda insan təzə şeylər öyrənir. Onun sözləri dərin və mənalıdır. Onun nitqlərinin içərisində artıq sözlər çox azdır. Lakin bir çox əməli təkliflər vardır” [3, s.155].

Pişəvəriyə görə, Xiyabani iman və əqidə adamı olsa da, həm mühiti müsaid olmayıb, həm də ətrafındakıların çoxu onun fəlsəfəsini başa düşməyib, o da çox məsələləri açıq deyə bilməyib. Ola bilsin ki, Pişəvəri bu məsələdə bir qədər haqlı idi. Çünki, doğrudan da, müdrik və cəsarətli bir ziyalı olan Xiyabanini ətrafındakılar tam anlaya bilmirdilər, ya da istənilən səviyyədə anlamamışlar. Pişəvəri yazırdı: “Şeyxin dedikləri bizim istədiklərimizin müqəddiməsidir... Rəşidlik nəzəri ilə baxsaq, Səttarxan qəhrəman imiş. O, düşmən qabağında təslim olmamışdır. Amma fikir, elm və məlumat nöqtəyi-nəzərindən baxsaq, Şeyxin məqamı fəvqaladə böyükdür. Sərdar rəşid imiş. Şeyx o xasiyyətlərə malik olduğu halda, bir də onun alimlik məqamı var idi” [3, s.156].

Xiyabaninin əksər tədqiqatçıları da Pişəvəri kimi hesab edirlər ki, o, siyasi fəaliyyəti, nəzəri-fəlsəfi baxışları ilə Azərbaycan xalqının milli-azadlıq və demokratiya hərəkəti tarixində dərin iz buraxmışdır [4, s.197]. Məsələn, Qafar Kəndliyə görə də, Xiyabani Azərbaycan fəlsəfi fikrinin inkişaf tarixində yeni bir dövr açmış, onun “Təəddüd” fəlsəfi məktəbində Azərbaycanın böyük inqilabi nəslə yetişmişdir: “Doğrudan da, Xiyabaninin fəlsəfi məktəbində hər şey yeni əsasla qurulmuş, hər şeyin həllində millətin, fəqareyi-kasibənin, zəhmət adamlarının, şəhər və kəndlərdə alın təri ilə çörək qazananların mənafeyi əsas götürülmüşdür. Köhnə siyasi məfhumlar alt-üst edilmişdir. Təəddüd məsləkində inqilabın əsas məsələsi olan hakimiyyət məsələsi inqilabçı nöqtəyi-nəzərindən daha radikal şəkildə qoyulurdu” [5, s.62].

Qafar Kəndlinin fikirlərindən də belə anlaşılır ki, Xiyabani ictimai-fəlsəfi baxışlarına görə, sosial-demokratlara, bir qədər də dəqiqləşdirsək, marksist sosial-demokratlara yaxın olmuşdur. Onun sayəsində xeyli dərəcədə köhnə siyasi məfhumlar alt-üst edilmiş, yeni kateqorial anlayışlar dövrüyyəyə gətirilmişdir. Eyni zamanda, o, marksist sosial-demokratlara yaxın olmaqla yanaşı, milli demokratiyaya daha çox meyil göstərmişdir.

Xiyabaninin yaxın silahdaşı hesab olunan Mirzə Tağı Rəfət bütün sahələrdə, o cümlədən mədəniyyətdə, fəlsəfədə və ədəbiyyatda yeniləşmənin tərəfdarı kimi tanınmışdır. Onun fikrincə, yenilikçilərin istədikləri, düşüncə və incəsənət dünyasında, ədəbiyyatda yeni bir era yaratmaqla bağlıdır. Rəfətə görə, bu gün vacib olan köhnəlmiş, lakin hələ də üstün olan statusu dəyişərək, yeni müasir status ilə əvəz etməkdir. Bunun üçün də ən güclü vasitə dildir. Çünki dil insanın fikir və hisslərini ifadə etmək üçün bir alətdir. O, “Modernistlərin bəyanatı”nda fikrini belə ifadə edirdi: “Əgər biz iddia edə bilərik ki, insan fikirləri və hissləri eralar ərzində heç bir dəyişikliyi qəbul etmir, onda dil dəyişikliyi də yararsız ola bilər. Aydın ki, intellektual və perspektual müasirlik ədəbi müasirliyi tələb edir” [6, s.22]. Rəfət daha sonra yazırdı: “Bu, açıq və aydın bir həqiqətdir ki, yeni fikir və yeni hisslər ədəbiyyatda da yeniləşmə tələb edir. Daha doğrusu, ədəbi yeniləşmə, yəni təfəkkür və deyim tərzində yeniləşmə fikirlərin və hisslərin yeniliyini göstərən yeganə sübutdur” [6, s.22].

Qacarlar dövlətində “yeni şeirin öncülü”, yeni ədəbi-fəlsəfi baxışların nümayəndəsi hesab olunan Rəfət Türkiyədə yaranmış “Sərvəti-finun”-nın Azərbaycandakı davamçılarından biri idi. O da “sərvəti-finun”çular kimi, ədəbiyyatı həm forma, həm də məzmun cəhətdən yeniləşdirmək, dili sadələşdirmək, ənənəvi Şərq motivlərini və poetik sistemi dəyişdirmək, Qərb mədəniyyət üsulunu təbliğ etmək yolunu tutmuşdu. “Təcəddüd”, “Azərbaycan” qəzetlərinin, “Azadistan” jurnalının əsas yazarlarından biri kimi, Rəfət bu mətbu orqanlardakı məqalələrində yeni həyatın tələblərini ifadə etməyə çalışmışdır. Onun ilk yazılarında demokratik əhval-ruhiyyə, vətənpərvərlik və xalqilik əsas yer tutmuşdur [7, s.162-163]. Bu baxımdan Rəfət çağdaş İran poeziyasının ilk şairi kimi də tanınmışdır. Eyni zamanda o, Həbib Sahir, Əhməd Xürrəm, Yəhya Mirzə Daneş və başqa şairlərin və yazıçıların ardıcılıqları olduqları “Rəfət məktəbi” adlandırılan ədəbi məktəbin yaradıcısıdır.

Cəmalə Mirzəyeva yazır ki, ədəbi aləmdə bir-birinə qarşı mübarizə aparan iki tərəf meydana gəlmişdi. Bu mübarizədə ənənə tərəfdarları klassik üslubdan uzaqlaşmağı qəbul etmir, yeni üslubda yaranmaqda olan ədəbiyyatı, xüsusilə də mənzum ədəbiyyatı tənqid edirdilər. Klassik ədəbiyyat tərəfdarlarının ən nüfuzlu təşkilatı Məliküşşüəra Baharın yaratdığı və başçılıq etdiyi “Daneşkədə” ədəbi məclisi idi. “Təcəddüd” qəzeti ədəbiyyatda da yeniləşmə tərəfdarı kimi çıxış edərək köhnəliyi qəbul etmir, ənənədən ayrılma bilməyənləri şiddətli tənqid edirdi. “Təcəddüd” qəzetində ədəbi tənqidlə bağlı əsas məqalələr Tağı Rəfətə aid idi. O, fars, türk, fransız dillərində şeirlər yazıb, İran ədəbiyyatında “yeni şeir”in əsasını qoyanlardan biri olub [7, s.162-163; 8, s.204].

Pərvanə Məmmədlinin fikrincə, “Sərvəti-fünun” ədəbi məktəbinin Qacarlar dövlətində davamçısı olan Tağıxan Rəfət poeziyanı həm forma, həm də məzmun cəhətdən yeniləşdirmək, dili sadələşdirmək, Şərq motivlərini və poetik sistemini dəyişdirmək kimi ədəbi məramı qarşısına məqsəd qoymuşdur. Çalışdığı “Təcəddüd” qəzetində özünə həmfikir və məsləkdəşlər tapmışdır... Bununla ədəbiyyatın həm forma, həm də məzmununda təəcəddüd yaratmış, sərbəst şeirin əsasını qoymuşdur. O, “Təcəddüd”də, “Azadistan” jurnalında açıq imza ilə və ya “Femina” təxəllüsü ilə dərc etdirdiyi şeirləri, eyni zamanda dərin məzmunlu məqalələri ilə milli-azadlıq hərəkatına yaxından kömək göstərmişdir [9, s.184-186].

Qeyd edək ki, bəzi fars tədqiqatçıları çağdaş ruhlu, yenilikçi ədəbiyyatın banisi kimi Əli İsfəndiyarinin adını çəkirlər. Halbuki ondan əvvəl Tağı Rəfət, Şəms Kəsməi kimi azərbaycanlı-türk ziyalıları yenilikçi ruhlu ədəbiyyatın banisidirlər [10]. Maraqlıdır ki, həmin dövrdə Berlində çıxan “Kavə” qəzeti və onun baş yazarı S.H.Tağızadə Tağıxan Rəfəti tənqid edən yazılar yazmışdır. Tağızadə ilə yanaşı Mahmud Qənizadə, Hüseyn Kazımzadə, İrəc Mirzə və başqaları da öz yazılarında Rəfəti tənqid etmiş, onun şeirlərini bəsitlikdə, mənasızlıqda ittiham etmişlər [10].

İslam Qəribli yazır ki, Rəfət Təbrizi özünü ictimai mövzular aləmində daha sərbəst hiss edirdi: “Tanış ola bildiyimiz şeirlərində biz onu, əsasən, cəmiyyətdən, onun insanı əzən qanunlarından, daha doğrusu, qanunsuzluqlarından narazı bir şəxs kimi görürük. Bu narazılıq heç də bədbinlik və pessimizm notları ilə müşahidə olunmur. Şair xalqın parlaq səhərini mübarizədə gördüyündən vətən övladlarına məyus olmamağa, öz haqqını müdafiə edərək onu qazanmağa çağırır” [11, s.152].

“Azadistan”da dərc olunan yazılarının birində Rəfət gənclərə üzünü tutaraq yazırdı: “Tam sərbəstliklə düşünün və özünüzü hiss edin. Fikir və suallarınızı yazın... Heç vaxt azadlıq hissinizi itirməyin. Başqalarını təqlid edərkən ifrata varmayın və mümkün qədər özünüz olun. Tənqid etməkdən qorxmayın, ancaq heç bir səbəb olmadan da yersiz tənqid etməyin. Ani, şiddətli bir hücum qarşısında da ilk düşüncələrinizdən heç vaxt qorxub vaz keçməyin” [10].

Güney Azərbaycanda sosial-demokratizm, milli-demokratizm və onların nümayəndələri

Güney Azərbaycanda sosial-demokratizmlə milli-dini ideyaların uzlaşmasından yana olub, bunu daha çox irəliyə aparan Seyid Cəfər Pişəvəri olmuşdur. Özünün də ifadə etdiyi kimi, əgər Xiyabani milli mübarizəni təkbəşinə və müəyyən çatışmazlıqlarla aparırdısa, Pişəvəri milli mübarizəni daha sistemli şəkildə həyata keçirməyə çalışmış, ömrünün son illərində sosial-demokratiyadan daha çox milli-demokratik mövqe tutmuşdur.

Pişəvərinin ictimai-siyasi görüşlərində istər beynəlmiləlçi sosial-demokrat, istərsə də milli sosial-demokrat kimi olsun, əsas məsələ Azərbaycan xalqının milli oyanışı, milli özünüdərk və milli azadlıq məsələləri olmuşdur. Əlbəttə, o, gənc yaşlarında sosial-demokratiya təliminə daha çox böyük ümidlər bəsləmiş, bu baxımdan Sovet Rusiyasının yaranmasına və digər xalqlara da azadlıqlar gətirəcəyinə inanmışdır. Bizcə, Pişəvəri adətən sosial-demokratizm əqidəsinin daşıyıcısı olsa da, zaman-zaman milli demokratiyaya meyil göstərmiş, xüsusilə də Milli Hökumət zamanında bunu daha çox ifadə etmişdir. Bu anlamda Pişəvərinin sosial-demokratizmlə bağlı dünyagörüşündəki iki məsələni: 1) beynəlmiləlçiliyi; 2) milliliyi; nəzərə almaq lazımdır.

Bizcə, Pişəvəri uzun müddət sosial-demokratiya təliminə daha çox beynəlmiləlçilik mövqeyindən yanaşmış, yalnız bu kontekstdə Azərbaycan xalqının da xoşbəxt olacağını düşünmüşdür. Bu baxımdan Pişəvərinin Bakıda olarkən ancaq sosial-demokratlarla əməkdaşlıq etməsini, hətta milli demokratlara qarşı əks cəbhədə dayanmasını təsadüfi hesab etmək olmaz. 1918-1920-ci illərdə Bakıdakı sosial-demokrat əqidəli “Ədalət” partiyasının əsas fəalları olan Pişəvəri “Lenin” adlı məqaləsində yazırdı ki, V.İ.Leninin başçılığı ilə Rusiyada 1917-ci ilin oktyabrında baş verən Oktyabr inqilabı Şərqi xalqlarını da imperialistlərin yürütdüyü əsarətdən, zülmədən xilas edəcəkdir [7, s.459].

O, “Ayılıbdır” (“Hürriyyət”, 1919, avqust) felyetonunda da sosial-demokrat əqidəli birisi olaraq digər firqələri qəbul etmədiyini və doğru yolun ancaq kommunizmlə bağlı olmasına inanırdı. Pişəvəri yazırdı: “... sənə nə deyirəmsə, sən şübhəsiz qəbul elə, çünki mən başqa firqəbazlar kimi, şəxsi-qərəzimi gözləmirəm. Həmişə ümumi mənfəətə söz söyləyib çalışıram. İstər daşnak, istərsə o birisi, mənim üçün təfəvvütü yoxdur. Hər kəs ki insaniyyətə müzərr əməliyyata bulundu, düşməni hesab edirəm” [12]. Pişəvəri digər bir felyetonunda da açıq-aşkar şəkildə milli hökuməti “bəy-xan hökuməti” kimi tənqid edib, özünü fəhlə-kəndli sinfinin tərəfdarı kimi qələmə vermişdir [13]. Bunun ardınca elə həmin məqaləsində Pişəvəri bəy-xan hökuməti hesab etdiyi Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin rəhbərliyinin dilindən kəndliləri satirik anlamda aşağılayan bir şeirini də vermişdir. Həmin şeirdən belə məlum olur ki, kəndli torpaq tələb etməməli, azadlıq istəməməli, bir sözlə, özünü bəy-xanla bərabər tutmamalıdır [13].

Pişəvəri Azərbaycan Cümhuriyyəti rəhbərliyini, o cümlədən Müsavat firqəsini onda ittiham edirdi ki, bərabərlikdən, demokratiyadan bəhs etdikləri halda, buna əməl etmirlər [14]. Sovet Rusiyası təhlükəsi Azərbaycana yaxınlaşdığı bir dövrdə dünənə qədər “Müsavat”a üzv olan bəzi fəhlələrin oradan uzaqlaşmasını Pişəvəri sosial-demokratcasına şərh edirdi [15]. Pişəvəriyə görə, Azərbaycandakı “ittihad”çılar, “müsavat”çılar kimi, Gürcüstandakı menşeviklər də bərabərlik, beynəlmiləlçilik məsələsində ikili yol tutublar. Ona görə də yalnız sosial-demokratlar bu məsələdə ən doğru yoldadırlar: “Məhz sosializm gərək elə olsun ki, Nikolay özü də həsəd aparsın. Beynəlmilliyət deyilən şey bundan ibarətdir. Kim deyə bilər ki, menşeviklər burjuazianın xeyrinə çalışırlar? Bu heç vaxt ola bilməz və qətiyyənlə yalandır! Menşeviklər mömün, müqəddəs, sülhçu, fəqət pambıq ilə baş kəsən insanlardır. Deyəsən, çox uzunçuluq etdim. Eybi yoxdur, sosialist yoldaşları yaddan çıxarmaq olmaz. Onlar indi də millətçilikdən əl götürsələr, sosializm tez vücuda gələr. Onlar da layiqincə işləyə bilməzlər. Onlar üçün gərək millətçilik və başqa adlar ilə dünya inqilabını təxirə salıb, mücahidət göstərsinlər” [15].

Seyid Cəfər Pişəvəri «Müsavat» haqqında bu fikirləri də irəli sürmüşdür: «Müsavat firqəsi Mərkəzi Komitəsi və bütün təşkilatlarında üç ayrı fraksiya hakim olmuşdu: 1) Kiçik burjuva ünsürləri

ilə birlikdə mərkəzdə mövqə tutan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə qrupu; 2) İnqilabi hərəkatın təsiri altında qalan və sol təmayül göstərən Mirzə Bala Məhəmmədzadə qrupu; 3) Sağ cinaha mənsub olan Nəsim bəy Yusifbəylinin mülkədar qrupu» [16,s.402].

Doğrudur, Pişəvəri bir sosial-demokrat kimi ancaq “Müsavət”i deyil, eyni zamanda gürcü menşeviklərini və erməni daşnaklarını da tənqid etmişdir. Xüsusilə də, Pişəvəri öz xatirələrində yazdığı kimi, erməni daşnaklarının Bakıda türk-müsəlman əhaliyə törətdiyi qırğınlardan dəhşətə gəlmişdir: «Mən 1918-ci il mart ayında daşnakların vəhşiliklərini, saysız günahsız adamların, xüsusilə bitərəf Cənubi azərbaycanlıların öldürülüb karvansaralarda meyitlərinin yandırılmasını öz gözümlə görmüşəm. Bu, çox faciəli və nifrətləyici bir hərəkat idi» [16,s.398]. Ancaq o bu oyunların mərkəzində məhz rus bolşeviklərinin dayanmasını, özəlliklə də onların erməni daşnaklarına hər cür dəstək verməsini çox gec anlamışdır.

Bizcə, 1930-cu illərdə Pəhləvilər rejiminin zindanında məhbus olarkən Pişəvəri müəyyən dərəcədə marksist sosial-demokratiyadan uzaqlaşaraq milli-demokratiyaya doğru yönəlmişdir. Belə ki, o, həbsxanadan çıxdıqdan sonra sosial-demokratizm əqidəsində qalmağa davam etməklə yanaşı, milli məsələlərə daha həssaslıqla yanaşmış, xüsusilə də Səttarxan və Xiyabani hərəkatlarında baş verən hadisələri daha çox milli yöndən izah etmişdir [17,s.244].

Pişəvəri hesab edirdi ki, Azərbaycan xalqı XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq milli-azadlıq hərəkatının yeni bir mərhələsini yaşamaqdadır. O, zərrə qədər də olsun şübhə etmirdi ki, Səttarxanın başçılıq etdiyi Məşrutə hərəkatı milli-azadlıq yolunda çox mühüm bir mərhələ olmuşdur. 1945-ci ilin avqustunda Səttarxanın qəbri üstə təşkil olunmuş mitinqdəki nitqində Pişəvəri deyirdi: “Azərbaycanlı hiss edirdi ki, onun vətəni, mədəniyyəti və milli şəxsiyyəti vardır. Bunları qoruyub saxlamalıdır. O anlayırdı ki, özbaşnalıq üsul-idarəsi, zorakılıq, quldurluq rejimi həmin böyük arzu qarşısında maneə təşkil etmişdir” [16,s.16].

Pişəvəriyə görə, bu gün də Azərbaycan adını, onun muxtariyyətini eşitmək istəməyən fars sovinistləri qədər, irançılıq ideologiyasına qapanmış azərbaycanlılar da vardır. Həmin irançı azərbaycanlılar bu məsələdə qanuna hörmətdən və ona əməl etməkdən bəhs edirlər. Pişəvəri yazırdı: “Mənim vətənsəvər tanıdığım şəxslərdən biri deyirdi ki, sən nitqlərinin birində qanuna ehtiram edib, ona tabe olmaqdan bəhs etmişdin. Mən bunu inkar etmirəm, qanun möhtərəmdir. Qanunsuz bir ölkədə ədalət, əminlik, insaniyyət ola bilməz. Amma qanun hər iki tərəfdən möhtərəm tutulmalıdır. Fransa inqilabının böyük mütəfəkkiri Jan-Jak Russo özünün məşhur əsərlərindən birində belə deyir: “Razılıq ikitərəfli olmalıdır. Əgər o, bir tərəfdən pozulsa, ikinci tərəf ona tabe olmağa məcburi deyildir”. Russonun nəzərində qanunlar xalq ilə dövlət arasında qarşılıqlı razılaşmadan, qərardan başqa şey deyil. İndi bizim hökumətimizin (Tehran hökuməti - F.Ə.) başında duranlar məclisimizin əksəriyyətini təşkil edənlər özlərinin çıxarıqları və yazdıqları qərarları pozub ayaq altına salmışlar. Ona görə də biz o qanunları ləğv edilmiş hesab etməyə məcburuq” [16,s.68-69].

Pişəvəri yazırdı ki, Azərbaycan xalqı qanunların əsasını və kökünü böyük qurbanlar bahasına almışdır: “Mərkəzi Hökuməti özlərinin ata-babadan qalma irsi hesab edən xainlər onu əməldə silib-süpürüb gizlətmişlər. Bizim haqq və ixtiyarımızı təmin edən Əyalət və Vilayət Əncümənləri haqda qanundan illərdir ki, əsər-əlamət yoxdur. Bizə qanundan danışan ağadan tələbimizə cavab istəyirik. Onların boşboğazlıqdan başqa bir işləri yoxdur. Biz həqiqəti açıq-aydın xalqa çatdırırıq. Bizim xalqa müraciətimizdə meydana atdığımız şüarların əsasını da qanun təşkil edir” [16,s.69].

Pişəvəri yazırdı ki, xalqın maariflənməsi çox vacibdir, çünki savadlı və sağlam cəmiyyət heç vaxt zülmün, təzyiqin altında yaşamaz. Onun fikrincə, insanlar ilə heyvanlar arasında olan böyük fərq də bundan ibarətdir: “İnsan ictimai bir varlıqdır. O, tək özbaşına yaşamır və onun məqsədi fəqət şəxsi həyatını təmin etmək deyil. İnsan cəmiyyət üçün yaşayır. Ona görə hər bir kəs ictimai mənafeyi şəxsi mənafedən üstün tutmalıdır. Hər kəs öz başını saxlamaqdan ötrü yaşasaydı, onda dünyada böyük simalar, fədakar qəhrəmanlar, öz canlarını vətən və millət yolunda fəda edən rəşid insanlar tapılmazdı. Bu fədakarlıq fəqət bilik, maarif, təşkilat və əxlaq nəticəsində mümkündür. Biz gərək camaatın mənafeyini öz şəxsi mənfəətlərimizdən üstün tutmağa adət edək. Yalnız bu vasitə ilə xalqımızı fəlakətdən xilas edə bilərik” [16,s.75].

Ona görə Azərbaycan xalqının əsas mənafeyi milli-azadlıq mübarizəsindən bir addım da olsun geri çəkilməməkdir. O yazırdı: “Azad və demokrat vətənimizin şanlı bayrağı altında xalqımız

müqəddəs vəzifəsini – azadlıq mübarizəsini davam etdirəcəkdir. Azərbaycan Tehran ilə bir yerdə əsir Hindistan olmaqdan, özü üçün azad İrlandiya olmağı üstün tutur. Tehran hərəkəti və sürüşkən gözəllər kimi hər gün bir lotunun qucağına atıla bilər. Azərbaycan isə namus və heysiyyətinə əlaqəmənddir. O, biganələrin alçaq nökrü olan Rza xanların boyunduruğu altına bir daha girməz və gündə bir lotuya təslim olmaz. Biz hər qiymətə olur-olsun, dünya hadisələrinin verdiyi imkandan istifadə edib, azadlığımızı təmin edəcəyik. Boşboğaz və xain çıxmaqların cəfəngiyyatları bizi tutduğumuz yoldan geri qaytara bilməz” [16,s.119]. Beləliklə, bizcə, Pişəvərinin düşüncələrində, siyasi fəaliyyətində xeyli dərəcədə sosial-demokratiya (xüsusilə də marksizm-leninizm) ideyasının, həmin ideyanın aparıcı qüvvəsi olan Sovet Rusiyasının ciddi təsiri və təzyiqi olmuşdur. Müəyyən mənada o, siyasi fəaliyyətdə və dünyagörüş məsələlərində N.Nərimanovun, Xiyabaninin yolunu təkrar etmişdir. Hər halda Pişəvəri də Xiyabani və Nərimanov kimi, sosial-demokrat ideyasına, o cümlədən həmin ideyanın aparıcı qüvvəsi hesab etdiyi Sovet Rusiyasına böyük ümidlər bələmişdir. Ancaq bu ümidlər özünü doğrultmayanda daha çox milli-demokrat mövqeyinə yaxınlaşsa da, tamamilə ondan qopa da bilməmişdir. (N.Nərimanovla Xiyabani də eyni aqibəti yaşayıb). Yəni, inandığı əsas məsələ o olub ki, Azərbaycan, Azərbaycan xalqı tarixən “İran şahlığı”nın istilasından olmuş, hazırkı dövrdə sosial-demokratiya ideyasının (Komintern) və Sovet Rusiyasının yardımı ilə tamamilə olmasa da, ən azı muxtar formada milli azadlıqlarına qovuşa bilərlər. Bizcə, sovet ideoloqları Pişəvərini də inandırılar ki, Azərbaycan xalqı üçün milli istiqlal qovuşmaq şəraiti yetişmədiyi üçün öncə, milli muxtariyyəti əldə etmək vacibdir. Milli istiqlal şəraiti yetişənə qədər isə Azərbaycan və Azərbaycan xalqı “İran istiqlalçılığı” və “iranlı” kimliyindən imtina etməməli idi.

Üstəlik, o da Sovet Rusiyasının ideoloqlarının tarix, mədəniyyət, fəlsəfə kimi mühüm sahələrdə təsiri altına düşərək milli-dini (türkçülük, islamçılıq) məsələlərdə yanlışlığa yol verib. O, Quzey Azərbaycanda sosial-demokrat əqidəyə bağlı soydaşları kimi (N.Nərimanov, S.M.Əfəndiyev və b.), milli kimliyinin və ana dilinin türk dili olduğunu bildiyi halda, marksizm-leninizm təliminin təsiri, Sovet Rusiyası ideologiyasının təzyiqi altında bunu arxa plana keçirərək, sadəcə, milli-azadlıq idealını ön plana çıxarıb. Bu baxımdan Pişəvərinin yazılarında və çıxışlarında “Türk dili”, “Türk milləti”, “Azərbaycan türk milləti” deyil, əsasən “Azərbaycan dili”, “Azərbaycan milləti”, “Azərbaycan xalqı”, “azərbaycanlılar” kimi ifadələrdən istifadə etməsi təsadüfi olmamışdır. Sovet Rusiyasının ideoloqları Azərbaycan milli hərəkətini mümkün olduğu qədər türklük ruhundan uzaq tutmağa çalışırdılar. Buna əsas səbəb də Sovet Rusiyasının İkinci Dünya müharibəsi ərzində Türkiyə ilə münasibətlərinin kəskinləşməsi, buna uyğun olaraq da bütün imperiya ərazisində, o cümlədən Şimali Azərbaycanda antitürk siyasət yürütməsi idi. Ona görə də Sovet Rusiyası Azərbaycan milli hərəkətinin türklük üzərində qurulmasının tamamilə əleyhdarı olub, əsas diqqəti sosial-demokratizmə və türklük ruhundan uzaq azərbaycançılığa kökləməyə çalışırdı. Bütün bunlar Pişəvərinin dünyagörüşünə təsirsiz ötüşməmişdir.

Təbriz şəhərində anadan olan Əli Müsyö Təbrizi/Kərbəlayi (1886-1910) həyat yolunu müəyyənləşdirmək üçün çox gənc yaşlarında Rusiyanı, Avropanın bir sıra ölkələrini gəzib dolandı, Fransa inqilabları tarixini öyrəndi. Fransız xalqının demokratiya uğrunda mübarizəsi, axıdılan qanlar və əldə edilən nəticə onu cəlb etdi. Odur ki, vətəninə də monarxiyadan xilas olub demokratik respublikaya çevrilməsi üçün yollar axtarmağa başladı. Bir müddət İstanbulda yaşayan və oradakı monarxiya əleyhdarları ilə uzun-uzadı söhbətlər edən Kərbəlayi Əli Təbrizə qayıtdıqdan sonra az zamanda Müsyö Əli kimi tanındı. Bu da səbəbsiz deyildi. Çünki o, söhbətlərində fransız xalqının respublika quruluşuna keçmək üçün apardığı mübarizəsindən tez-tez misallar çəkirdi [18].

O, Qacarlar dövlətində 1906-cı ildə “İctimaiyyun-e ammiyyun” (Sosial-Demokrat) təşkilatının qurucularından biri, “Mərkəzi-Qeybi”-nə əsas aparıcısı olmuşdur. O, “Əncümən” qəzetinin nəşrində də yaxından iştirak etmişdir. Əli Müsyö Məşrutə hərəkətinin ən fəalları arasında biri olmuş, 1908-1909-cu illərdəki Azərbaycanda Məşrutə inqilabı zamanı Səttarxanla birlikdə hərəkət etmişdir. 1909-cu ildə Təbriz bələdiyyəsinə rəhbərlik edən Əli Müsyönün 1910-cu ildə Rusiyanın Təbrizdəki konsulluğunun əməkdaşları tərəfindən zəhərlənərək öldürüldüyü iddia olunur.

Güney Azərbaycanın Dilməqan şəhərində doğulan Səid Səlməsi (1887/89-1909) mütləqiyyəti, Şərqi cəhalətini tənqidlə yanaşı, şeirlərinin bir qisminə ədalətli gələcəyə, bəşəri azadlığa ümidini də ifadə etmişdir [19]. O, “Ləyaliyi-iztirar” şeirində bu xüsusda yazırdı ki, gec-tez hürriyyətpərəstlər

istibdadpərəstlərin kökünü kəsmək, "zülm ağacını yıxmaq üçün" nə lazımdır edəcək, bir gün bəşəriyyətdə azadlıq hökm sürəcəkdir [19].

Ancaq dövründəki bir çox gerçəkliklər, yəni istibdadın əsasən güclü olub hürr tərəfdarlarını bir çox hallarda əzməsi bəzən Səlməsini də bədbinliyə sövq etmişdir. Səlməsi “Xəyali-mənfur” şeirindən də gördüyümüz kimi, bu kimi mənfur, bədbin xəyallardan qurtulub gerçək azad bir həyata qovuşmağa can atmışdır [7,s.161].

“Təhəssür” şeirində də istibdadan gileyini və narazılığını ifadə edən Səlməsi bütün hallarda zülmə qalib gəlib azadlığa qovuşmağın mümkünliyünü də ifadə etmişdir. Səlməsi “Amali-Vətən” şeirində isə inqilabi duyğularla vətənə sevgisini bu formada ifadə etmişdir. O bu şeirində daha çox Vətən və Millət amalını ön plana çəkmişdir [7, s.161].

Səlməsi dövlətçilik anlamında o dövrdə şüurlara hakim kəsilmiş “iranlı” kimliyi baxımından Vətən amalını ifadə etmişdir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Qacarların hakimiyyətinin son dövründə meydana çıxmış və geniş yayılmış “iranlı” kimliyi daha çox dövlət, vətən və millət qavramlarının ortaq bir nöqtəsi olmuş, bu zaman türk, fars, ərəb, kürd, bəluc və başqalarını özündə birləşdirmişdir. Ancaq zamanla məlum olmuşdur ki, “İran” və “iranlı” kimliyini ortaya atanların əsas məqsədi ərənçiliği-farsçılığı burada hakim vəziyyətə gətirmək olmuşdur. Bu baxımdan həmin dövrdə istər Səlməsi, istərsə də başqa Azərbaycan-türk aydınlarının “İran”, “iranlı” kimliyinə döğmə yanaşmasını təbii qarşılamaq lazımdır.

Təbriz şəhərində ruhani ailəsində dünyaya gələn Mirzəli Siqqətül-islam Musa oğlu (1860-1911) “Lallar kitabçası”nda bəşəriyyətin gələcəyinə ümidlə baxır və bir gün dünyada zülmün sona çatacağına inanırdı. Onun fikrincə, həmin günə qədər isə hər bir xalq ayrı-ayrılıqda istibdadda qarşı mübarizə aparıb öz ölkələrində əmin-amanlıq, qayda-qanun yaratmalıdır. O yazırdı: “Doğrudur, elə bir gün gələcək ki, dünyada bir qanun və bir nəfər hökumətlik edəcəkdir. Zamanın gedişi belə bir günü yetişdirməyə zamandır, - amma hələlik, o günə çatana qədər gərək hər bir ölkənin qanunu olsun və özünü idarə etsin” [7, s.126].

O, hesab edirdi ki, təqribən 80 il ərzində Qacarlarda ancaq durğunluq olmuş, ədalət ortadan qalxmış, onun yerini istibdad tutmuşdur. O yazırdı: “Həştad il bizi dovşan yuxusuna verdilər, biz geri qaldıq, başqaları inkişaf etdilər. Məşrutə bir yana dursun, şəriət və millət soruşmadı: “nə üçün belə?!” Məşrutəçilər qələm azadlığı və dil azadlığı istəyirlər ki, “əmr be məruf və nəhy əz münkər” hüququ əldə etsinlər. Bunları ondan ötəri istəməirlər ki, istibdad sifətini müstəbidlərdən alıb, özləri ona yiyələsinlər” [7, s.126].

Siqqətül-islama görə, müstəbidləri hakimiyyətdən uzaqlaşdırıb özləri müstəbidə çevrilənlər məşrutəçi ola bilməzlər. Onun fikrincə, bu cür məşrutəçilərin məqsədi 80 illik istibdada son vermək deyil, hakimiyyətə gələrək onu davam etdirməkdir. Bu baxımdan Təbriz məşrutəçilərinin heç bir istibdadla razılaşmayacağını yazan Siqqətül-islama görə, Azərbaycanın milli hüququ olmalıdır. O yazırdı: “Deyirlər ki, şəhər təslim olmayınca Təbrizi öz hökmlərindən müstəsna edəcəklər. Təbriz əhalisi milli hüquq tələb edirdilər və edirlər. Milli hüquq tələb etmək istibdaddan savayı heç bir məntiqdə “şərərət” adlandırılmır” [7, s.126-127].

Siqqətül-islam onu da bəyan edirdi ki, hər şey xalq ilə dövlət arasındakı səmimi birlikdən asılıdır. Bu səmimi birliyin əsasında Müzəffərəddin şah Qacar dövründə verilmiş Məşrutəyə sahib çıxılmasıdır. O yazırdı: “Əgər dövlət məşrutəni verməsə, xalq ilə dövlət arasında birlik və əmin-amanlıq olmasa, tərəflər bir-birlərindən arxayın olmasalar, get-gedə fəsad genişlənər, bütün ölkədə əmniyyət olmaz, çapavulluq yayılar, beləliklə nə baş qalar, nə papaq... Əgər biz təbrizlilər də öz təkliflərimizə əməl etməsək, özümüzü hər şeydən azad və məsuliyyətsiz hesab etsək, düşmən saqinin əlindən köməksizlik bədəsini ilk içən biz olacağıq, - vəssalam!” [7, s.127].

Siqqətül-islam haqlı olaraq Türk olduğu halda, türklükdən, Türk ədalətindən uzaq düşən Məhəmmədəli şah Qacarı, eyni zamanda məşrutə qılığındakı ərənçi-irançi deputatları tənqid etmişdir.

XX əsrin əvvəllərində yaşamış Mirzəzadə Eşqi, ya da əsl adı ilə Seyid Məhəmmədrza (1893-1924) “Eşqinin ideali” əsərində yaşadığı cəmiyyətin gerçək təsvirini ortaya qoymuşdur. Belə ki, o, Müzəffərəddin şah Qacarın Məşrutə elan etməsi, ancaq oğlunun həmin Məşrutəni ləğv etməsi dövründə bir kəndlinin başına gələnlərdən bəhs etmişdir. Məlum olur ki, iki oğlunu Məşrutəyə qurban verən ata, sonda ümidini Məhəmmədəli şahın məğlubiyyəti ilə ölkədə haqq-ədalətin bərqərar olmasına bağlayır.

Ancaq Məhəmmədəli şahı taxtdan salan məşrutəçilər heç də “inqilab” ümidlərini doğrultmurlar [7, s.180]. Eşqiyyə görə, bu “inqilab”a sipəhidarilər kəfil olduğu üçün o, nəticəsiz qaldı, bundan qazanan ikiüzlü məşrutəçilər oldu. O, hesab edirdi ki, bütün bunların bir daha təkrarlanması üçün sosial-demokratiya cərəyanına bel bağlamaq lazımdır [7, s.183]. Eşqi də inanırdı ki, ancaq “Lenin inqilabı” yoluyla Qacarlar dövlətində inqilab edib, milləti yeni bir xoşbəxt aləmə, ağ günə çıxarmaq mümkündür. O, ümid edirdi ki, yalnız “Lenin inqilabı”ndan sonra hamı bərabər yaşayacaq, zülm sona çatacaq və xoşbəxtlik hökm sürəcəkdir [7, s.184].

Mirzəzadənin dünyagörüşündə ilk növbədə, sosial-demokrat cərəyanı əsasında insanlığın və bəşəriyyətin xilas məsələsi öz əksini tapmışdır. O, ümid edirdi ki, elə bir zaman gələcək, dünyada insanlar arasında heç bir bərabərsizlik qalmayacaqdır. Eyni zamanda o, dünya gerçəkliyində bir-birinə zidd olan məsələlərə (ədalət və zülm, sevgi və nifrət, doğru və yalan və s.) də toxunmuş, lakin bu zaman bir növ Yaradanın işlərinə qarışmışdır.

Sərab mahalının Dünni kəndində əkinçi ailəsində anadan olan Bayraməli Abbaszadə-Hammal (1859-1926) ictimai-siyasi görüşlərində “Molla nəsrəddinçilər”ın yolunu izləmişdir. Ömrünün son illərini Quzey Azərbaycanda yaşayan Hammal marksizmin sol qanadına (rus bolşevizminə) meyil göstərmişdir [7, s.99]. Hammal, Məhəmmədəli şah Qacar devrilib onun yerinə oğlu Əhməd şah Qacarın gəlməsindən sonrakı vəziyyətin daha da acınacaqlı olması qənaətində idi [7, s.100]. Hammal da sosial-demokratiyanın təsiri altında olmuş, insan və bəşəriyyətin gələcəyini sosialist ideyaların qalib gəlməsində görmüşdür. O da ümid edirdi ki, məhz dünyada yeganə doğru yolu tutanlar sosial-demokratlardır..

Güney Azərbaycanın Astara şəhərində dünyaya gələn, ictimai-siyasi baxışlarına görə sosial-demokrat (əvvəlcə sol yönü İran Xalq Partiyasının, yəni Tudənin, daha sonra da sol-mərkəzçi yönü ADF-nin üzvü olub) olan Firudin İbrahiminin nisbətən geniş həcmli əsərləri 1946-cı ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan danışır... İftixarlı tariximizdən bir neçə parlaq səhifə” [20, s.110] silsilə məqalələri və “Sülh uğrunda (Paris Sülh konfransı barədə qeydlər. 1946)” hesabat xarakterli əsərləridir.

O, “Sülh uğrunda (Paris Sülh konfransı barədə qeydlər. 1946)” hesabat xarakterli məktublarında Böyük Britaniyanın, ABŞ-ın və digər Qərb dövlətlərinin Paris Sülh konfransındakı siyasətini, ideyalarını tənqid etdiyi halda, Sovet Ruisyasının siyasətini isə müdafiə etmişdir. O yazırdı ki, yalnız Sovet Rusiyası millətlərin haqq və hüquqlarının qorunmasında, davamlı sülhün bərqərar olmasında maraqlıdır [20, s.110]. F.İbrahimi dünyagörüşünə görə sosial-demokrat təliminə yaxın olsa da, ancaq daha çox milli-demokrat mövqeyi ilə seçilmişdir. Eyni zamanda o, “Azərbaycan dili”, “Azərbaycan milləti” adı altında azərbaycançılıq ideyasını təbliğ etmişdir.

20-ci əsrin birinci yarısında inqilabçı ruhlu şeirləri ilə diqqət çəkən türk qadınları da olmuşdur. Məsələn, Nəmtac xanım Səlməsi 1917-1918-ci illərdə aysori-kürd qüvvələrinin Səlməsda, Urmiyada və digər Azərbaycan şəhərlərində törətdiyi soyqırım aktlarına öz şeirlərində kəskin şəkildə cavab vermişdir [7, s.47]. Səlməsi “Tehrana xitab” şeirində də ictimai-siyasi motivdən çıxış edərək, dövlət rəhbərlərinin idarəetmədəki bacarıqsızlıqlarını, nöqsanlarını tənqid atəsinə tutmuşdur [7, s.47]. Nəmtac xanımın şeirlərinin ruhundakı üsyankarlığı ilə yanaşı, milli dəyərlərə bağlılığı görməmək mümkün deyildir. O, Azərbaycan türkünün yenidən dirilişini görmək istədiyi üçün onları milli oyanışa səsləmişdir.

Azərbaycan türklərinin qadın ziyalılarından olan Şəms Kəsməi Təbrizdə çarşabsız gəzən ilk xanımlardan biri hesab olunur. Onun şeirlərində də inqilabçılıq, yenilikçilik ön planda olmuş və insanları sosial bərabərliyə səsləmişdir [7, s.72-73]. XX əsrin ilk yarısında yaşamış Pərvin Etisami (1906-1941) də qadın ziyalılarımız arasında mühüm yer tutur. Etisami də digər xanım ziyalılarımız kimi, inqilabçı ruhu, yenilikçiliyi ilə fərqlənmişdir. Məsələn, o, “Deyil” şeirində bir sərxoşun dili ilə valini, hakimi, polis rəisini, mollaçı çox ustalıqla tənqid etmişdir [7, s.271].

Etisami “Ey rəncbər” şeirində isə diqqəti kəndlilərin dözülməz həyatına və bunda əsas günahkar olan hakimlər, məmurlar və mollalar tərəfindən istismar olunmasına çəkmişdir. Ona görə də bir para çörək üçün tər axıdan kəndlilin əməkhaqqı sonda yalnız əzabdır, çünki əsas güc hakimlərin, mollaların əlindədir [7, s.272]. Onun “Azadlıq nişanı” şeirində Pəhləvi rejiminin əsarətinə, zülmünə, assimilyasiya siyasətinə qarşı bir üsyan var idi [7, s.279].

Nəticə / Conclusion

XX əsrin birinci yarısında yaşamış Güney Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərinin fəlsəfi və ictimai fikir tarixində yeri çox əhəmiyyətlidir. Bizcə, üç istiqamətdə, yəni milli-demokratik, milli maarifçilik və islamçılıq yönlərində özünü ortaya qoymuş fəlsəfi və ictimai fikir tariximizin universallığı, özünəməxsusluğu danılmazdır. Doğrudur, milli-demokratik istiqamət ilk dövrlərdə daha çox sosial-demokratizmə, müəyyən qədər də Sovet Rusiyasından qaynaqlanan marksizm-leninizmlə bağlı olmuşdur. Ancaq zaman-zaman rus bolşevizminin mahiyyətini daha dərinlən anlayan azərbaycanlı-türk sosial-demokratlar mərkəzçiliyə və bir qədər də irəli gedərək sağ mərkəzçiliyə doğru yön almış və milli demokratiyanın təmsilçisi olmuşlar. Bu anlamda demokratların, ya da milli demokratların fəlsəfi, ictimai-siyasi düşüncələri yalnız sosial-demokratizm ilə məhdudlaşmamış və milli xüsusiyyətlər də ön plana çıxmışdır.

Hər halda başda Şeyx Məhəmməd Xiyabani, Mirzə Tağıxan Rəfət, Tağı Ərani, Seyid Cəfər Pişəvəri, Firudin İbrahimi, Əlirza Nabdil, Məhəmməd Biriya və başqaları olmaqla, bir çox mütəfəkkirlərimizin mədəni-fəlsəfi və ictimai-siyasi irsini dar, məhdud şəkildə dəyərləndirmək doğru deyildir. Əlbəttə, həmin dövrün şərtləri altında yazıb-yaratmış mütəfəkkirlərimiz, dövlət xadimlərimiz arasında bəziləri marksizmin təsiri altında olmuş, Sovet Rusiyasının siyasi-ideoloji təzyiqlərinə məruz qalmış və bundan dolayı ziddiyyətli tərəfləri olmuşdur. Ancaq həmin dövrün mühitinə və mənzərəsinə ümumilikdə yanaşdıqda görürük ki, sosial-demokratizm əqidəsinə bağlı olan və olmayan milli-demokratların əsas qayəsi Azərbaycan xalqının milli-mədəni və siyasi-iqtisadi varlığını ortaya qoymaq olmuşdur.

Xüsusilə də Xiyabani və Pişəvərinin başçılıq etdiyi milli hərəkatların təməlinə müstəqil Azərbaycanın varlığı ilə yanaşı, ümumiyyətlə, bölgə xalqlarının ədalətli, demokratik və bərabər şəkildə yaşamasının idealları ifadə olunmuşdur. Məsələn, Pişəvərinin dünyagörüşünün əsasında məhz milli xüsusiyyətlərə əsaslanan, ancaq məsuliyyətli azad bir cəmiyyətin təşəkkülü ideyası dururdu. Artıq bu cəmiyyət yalnız marksizm təliminin prinsiplərini deyil, digər demokratik ideyaları da özündə əks etdirməli idi. Əslində, Pişəvəri Xiyabaninin başlatdığı milli və azad Azərbaycan ideyasını bir qədər də irəli aparmaq istəmiş, bunu ayrı-ayrı fərdlərin mübarizəsindən bir toplumun mübarizəsi olaraq genişləndirməyə çalışmışdır. Ancaq bütün hallarda Xiyabaninin fəlsəfəçiliyi Pişəvəridən bir addım öndə olmuş, dərinliyi ilə seçilmişdi. Hər halda Xiyabani bir cəmiyyətin və onun fərdlərinin hansı səbəblərə görə azad yaşaması qədər, bu azadlığın sərhədlərini və məsuliyyətini də fəlsəfi cəhətdən daha dərinlən əsaslandırma bilirdi. Bu məsələni özü də etiraf edən Pişəvəri bildirmişdir ki, sadəcə, Xiyabaninin dövründə onu anlayan kifayət qədər tərəfdarları olmamışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. Xiyabani Şeyx Məhəmməd. Azərbaycan və Azərbaycan demokratik qüvvələri. Bakı, “Müəllim”, 2010, s.117
2. Xiyabani Ş.M. Nitqləri/Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 4 cildə, 2-ci cild. Bakı, “Elm”, 1983, s.411
3. Pişəvəri S.C. Məqalələri. Bakı: Azərənşr, 2016, s.155
4. Tağıyeva Ş., Rəhimli Ə., Bayramzadə S., Cənubi Azərbaycan. “Xiyabani” oçerki. Bakı, “Orxan”, 2000, s.197
5. Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkatı-90. Bakı, “Bakı çap evi”, 2011, s.62
6. Məmmədli Pərvanə. Cənubi Azərbaycan: ədəbi şəxsiyyətlər, portretlər (I Hissə). Bakı, Sabah, 2015, s.22
7. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 4 cildə, 2-ci cild. Bakı, “Elm”, 1983, s.162-163
8. Mirzəyeva Cəmalə. Təcəddüd qəzeti Xiyabani hərəkatının ideoloji silahı kimi, Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkatı-90. Bakı, “Bakı Çap Evi”, 2011, s.204
9. Məmmədli Pərvanə. Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin publisistikası, Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkatı-90. Bakı, “Bakı Çap Evi”, 2011 s.186, 184
10. <http://www.tabrizinfo.com/tabriz/mashahir/rafaat.htm>

11. Qəribli İslam. Ş.M.Xiyabani hərəkəti dövründə Cənubi Azərbaycanda ədəbi mühit. Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkəti-90. Bakı, “Bakı Çap Evi”, 2011 s.152
12. Pişəvəri S.C. Ayılıbdır. “Hürriyyət” qəzeti, 14 avqust 1919 -cu il, sayı 14
13. Pişəvəri S.C. O yan bu yandan. “Hürriyyət” qəzeti, 17 dekabr 1919 -cu il, sayı 38
14. Pişəvəri S.C. O yan bu yandan. “Məşəl” jurnalı, 30 dekabr 1919 -cu il, sayı 4
15. Pişəvəri S.C. O yan bu yandan. “Hürriyyət” qəzeti, 9 fevral 1920 -ci il, sayı 49
16. Pişəvəri Mir Cəfər. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Azərnəşr, 1984, s.402
17. Saray Mehmet. Kuzey ve Güney Azerbaycan türklerinin tarihi. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2010, s.344
18. <https://ali-shamil.tr.gg/%26%23399%3Bli-M.oe.sy.oe.-T%26%23601%3Bbri.htm>
19. https://az.wikipedia.org/wiki/S%C9%99id_S%C9%99lmasi#Yarad%C4%B1c%C4%B1%C4%B1%C4%9F%C4%B1
20. İbrahimi Firudin. “Azərbaycan danışır... İftixarlı tariximizdən bir neçə parlaq səhifə”. Bakı, Elm və təhsil, 2018

ПОЛИТИКО-ФИЛОСОФСКИЕ ИДЕИ В ЮЖНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА

Фаиг Алекперли

Резюме. В статье говорится о тюркских мыслителях Южного Азербайджана, таких как: шейх Мохаммад Хиябани, Мирза Тагихан Рафет Табризи, Сейед Джафар Пишавари, Фирудин Ибрагими, Мухаммад Бирия и др. Согласно их мировоззрению, наилучшим вариантом являлось — максимальное использование социал-демократических (частично либерально-демократических) принципов, интегрируя данные идеи с национальными особенностями. С этой точки зрения, не проявляя большой склонности к идеям тюркизма и исламизма, они принимали национальность больше как азербайджанство (азербайджанская нация, азербайджанский язык) и исламизм - в рамках принципов светскости. Далее в статье упоминается об универсальности и своеобразии нашей истории, философской и общественной мысли, проявившиеся в национально-демократическом направлении. Национально-демократическое направление, в первые дни, было связано главным образом с социал-демократизмом и отчасти с марксизмом-ленинизмом, зародившимся в Советской России, однако азербайджано-турецкие социал-демократы, поняв со временем сущность русского большевизма, повернулись к центризму и отойдя в сторону правотендентизма, стали представителями национал-демократии. В этом смысле философские и общественно-политические мысли демократов/национал-демократов не ограничивались социал-демократизмом. Общественное и политическое наследие мыслителей тех времен недооценивать нельзя, однако и среди них были те, кто находился под влиянием марксизма, подвергался политико-идеологическому давлению Советской России.

Цель: раскрыть своеобразие национально-демократических и социально-философских идей тюркских мыслителей Южного Азербайджана.

Методология: сравнительный анализ, наследование, передача идей, анализ.

Результаты исследования: поиски примирения идей южно-азербайджанских тюркских мыслителей с общественно-политическими и идеологическими требованиями современной эпохи.

Ключевые слова: национал-демократия, национал-либерализм, тюркизм, азербайджанизм, Шейх Мухаммад Хиябани, Тагихан Рафет, Сейед Джафар Пишавари, Фирудин Ибрагими, Мухаммад Бирия

POLITICAL-PHILOSOPHICAL IDEAS IN SOUTH AZERBAIJAN IN THE FIRST HALF OF THE XX CENTURY

Faig Alakbarli

Abstract. The article shows that Sheikh Mohammad Khiyabani, Taghi Rufat, Seyyed Jafar Peshavari, Firudin Ibrahim, Muhammad Biriya and others were among the South Azerbaijani Turkish thinkers who spoke about the synthesis of various socio-philosophical ideas. According to their worldviews, the best option at the present time was to take advantage of the social-democratic (partially liberal-democratic) principles as much as possible, to integrate those ideas with national characteristics. From this point of view, they did not show much inclination to the ideas of Turkism and Islamism, they accepted the nationality more like Azerbaijanism (Azerbaijani nation, Azerbaijani language) and Islamism within the principles of secularism. Later, the article mentions that the universality and uniqueness of our history of philosophical and social thought, which has revealed itself in the national democratic direction, is undeniable. It is true that, in the early days, the national democratic direction was mostly related to social-democratism, and to some extent to Marxism-Leninism originating from Soviet Russia. However, the Azerbaijani-Turkish social-democrats, who understood the essence of Russian Bolshevism more deeply from time to time, turned towards centrism and went a little further towards right-centrism and became representatives of national democracy. In this sense, the philosophical and social-political thoughts of democrats or national democrats were not limited to social-democratism and national characteristics were also prominent. It is not correct to value the cultural-philosophical and socio-political heritage of many of our thinkers like Peshavari, Firudin Ibrahim, Alirza Nabdil, Muhammad Biriya and others in a narrow and limited way. Of course, among our thinkers and statesmen who wrote and created under the conditions of that period, some were under the influence of Marxism, were exposed to the political-ideological pressures of Soviet Russia, and therefore had conflicting sides. However, when we look at the environment and landscape of that period in general, we see that the main goal of the national-democrats, who were attached to the social-democratic beliefs or not, was to reveal the national-cultural and political-economic existence of the Azerbaijani people.

Purpose - To reveal the uniqueness of the national-democratic and social-philosophical ideas of South Azerbaijani Turkish thinkers.

Methodology - comparative analysis, inheritance, transmission of ideas, analysis.

The results of the study - Searching for reconciliations between the ideas of South Azerbaijani Turkish thinkers and the socio-political and ideological requirements of the contemporary era

Keywords: National democracy, National liberalism, Turkism, Azerbaijanism, Sheikh Mohammad Khiyabani, Taghi Rufat, Seyyed Jafar Peshavari, Firudin Ibrahim, Muhammad Biriya

Rəyçi: f.f.d., dos. Zeynəddin Şabanov

ОБРАЩЕНИЕ К ПРОШЛОМУ В КОНТЕКСТЕ МЕМОРИАЛЬНОГО ПОВОРОТА ПОСТМОДЕРНА

Элина Усовская

Кандидат культурологии,

Доцент кафедры культурологии

Белорусского государственного университета (Беларусь)

usouskaelina@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-7828-9380>

Резюме. Прошлое как объект повседневной реальности и научного осмысления стало одним из ключевых во второй половине XX в. и настоящего времени. Об этом свидетельствует мемориальный поворот постмодерна и оформление в отдельную отрасль исследований, касающихся проблематики культурной, коллективной памяти, философии и истории. В статье выявляются причины и формы обращения к прошлому, рассматриваются философско-культурные аспекты феномена памятования.

Цель: эксплицировать культурно-философские детерминанты обращения к прошлому в контексте мемориального поворота постмодерна.

Методология: в статье были использованы системный, функциональный, историко-культурный, визуально-семиотический и компаративный методы.

Научная новизна состоит в комплексном анализе мемориального поворота как феномена культуры постмодерна.

Ключевые слова: философско-культурный дискурс, прошлое, мемориальный поворот, постмодерн, культура XXI в., темпоральность, визуальный поворот, образность, дигитализация, память, война.

Введение. Постмодерн как парадигма и период развития цивилизации и культуры 1960–90-х гг. открыл ряд так называемых культурных поворотов, среди которых одним из парадоксальных стал коммеморативный, или мемориальный, относящийся к памяти, а значит, к представлениям о прошлом, настоящем и будущем, а также о том, что и как помнить. Он был подготовлен технологическими, научными и интеллектуальными достижениями рубежа XIX–XX вв., которые существенно меняли представления о времени, о чем свидетельствует теория памяти Анри Бергсона («Материя и память», 1896 г.), сыгравшая впоследствии для Жюль Делёза важную роль в формировании концептов события и длительности. Кроме того, новое оценивание прошлого пришло с ценностно-философской рефлексией потерянного поколения, для которого Первая мировая война, в частности, как и межвоенный период, были лишены традиционного налета величия сражений и побед: культурным кодом становились скорбь, смерть, горе и память о бесчеловечности войны, которая была возведена в абсолют. Соответственно большое значение имели исследования Мориса Хальбвакса, который вдохновленный идеями Эмиля Дюркгейма, в 1925 г., издал книгу «Социальные рамки памяти», введя в научный оборот термин «коллективная память», таким образом показав социальность феномена памяти.

Парадоксальность же поворота памяти в постмодерне заключается в сочетании одновременного обращения к будущему при пересмотре прошлого и, скорее, его восприятия, отношения и осознания. Сложился даже некоторого рода стереотип, что 1960 и 1970 гг. были устремлены в будущее, а идея формирования справедливого общества еще казалась реальной и осуществимой. Однако последующие два десятилетия внесли свои коррективы, сделав прошлое все более и более притягательным для исследований, массового сознания и культуры.

Истоки философии мемориального поворота. Нам представляется, что интерес в разных его вариациях к прошлому пронизывает всю вторую половину XX в. и настоящее время. Скорее всего, каждое десятилетие объясняет эту потребность по-своему, выдвигая на первый план собственные аргументы. Для представителей Франкфуртской школы, как и для сторонников постструктурализма и постмодернизма, центром притяжения стали война и власть, критика Модерна, Просвещения в целом. Постоянная рефлексия над культурными кодами войны, попытка ответить на вопрос, как стали возможны Великая Отечественная война и Вторая мировая, Освенцим, геноцид и т. д. возвращали Т. Адорно, М. Фуко, Ж. Деррида к причинам этого зла. Постмарксизм в лице Дж. Агамбена более чем рельефно продолжил эту линию.

Вопрос о сути и последствиях Модерна оказался на некоторое время одним из ключевых. Так, Дэвид Уэст, рассматривая походы к обозначению постмодернизма, в качестве одной из его предметных областей и причин появления отметил колониализм, Холокост, геноцид, войны – «Совокупное воздействие этих катастрофических событий недавней европейской истории, от империалистической бойни до нацистского геноцида, оказалось, таким образом, двойным вызовом модерну как самосознанию Запада. Является ли модерн достижением, которого Запад добился? И является ли модерн вообще достижением?» [10, с. 327]. Добавим, что далеко не только Запад несет ответственность за катастрофы недавнего прошлого человеческой цивилизации. Любые формы насилия (дискриминации и геноцид, будь они западными или восточными, северными или южными) недопустимы.

Однако не только реальные войны и их концепты, состояние травматичности стали причиной внимания к прошлому и рождению «Memory studies» как специального направления культурных исследований. Это было обусловлено, как нам представляется и зонтичностью, и трансферностью постмодерна, который включал, очевидно, слишком много вариантов будущего вследствие нового витка технологической революции и эпистемологических трансформаций.

Вторая половина 1980–90-х гг. была более чем насыщенной радикальными изменениями в Европе и мире, самыми значимыми из которых стали распад социалистической системы и появление независимых государств. Постколониальный период сопровождался поиском основ для их строительства и выработки цивилизационной стратегии развития. Поэтому прошлое, национальные традиции были структурообразующими, обладали духовно-ценностными смыслами в выстраивании будущего. Для Беларуси, в частности, это была волна Национально-культурного возрождения, на протяжении которой велась активная работа по ревитализации культурного наследия, возвращению забытых имен, языка и национальной памяти.

Научный дискурс о прошлом. Основа, заложенная постмодернистскими поисками, позволила оформить к концу XX в. – началу 2000-х гг. предметное поле исследований памяти. Возникли целые научные направления, представленные именами Мориса Хальбвакса, Марка Оже, Яна и Алейды Ассман, Пьера Нора, Джея Уинтера и многими другими авторами. Разнообразие подходов к экспликации памяти как к культурному, социальному, национальному и транснациональному объекту нашло воплощение в журналах «History and Memory», «Memory Studies», а также деятельности научных центров университетов Старого и Нового Света. Одним из ключевых достижений исследований и дискуссий стало осознание обусловленности памяти паттернами и темпоральными представлениями национальной культуры, наднациональными дискурсами, глобальной и локальной эпистемами. Особую роль в формировании и развитии нарративов памяти играет, как в частности, показали М. Эспань и М. Вернер, культурный трансфер¹. Фактически в его качестве выступают преподаватели, переводчики, туристы, тексты искусства и, конечно, медиа, постепенно сращиваемые с художественной и иными формами культуры.

Обращение к прошлому в конце XX в. и начале третьего тысячелетия, видимо, в условиях неопределенности и «текучести» еще больше усилила необходимость рефлексии над прошлым. Говоря словами Алейды Ассман, «...надежды на будущее стали скромнее. Будущее утратило для нас притягательную силу, оно перестало быть той перспективной точкой схода, к которой

¹ См. Эспань М. История цивилизаций как культурный трансфер. М.: Новое литературное обозрение, 2018. 811 с.

устремлены наши чаяния, цели и планы» [2, с. 10]. По-видимому, подобная ситуация вызвана рядом факторов и требует «исторического и феноменологического осмысления» [12, с. 21].

Уже названная неопределенность оказалась своего рода триггером для поиска точек опоры, которыми стали для многих культур фундаментальные и часто традиционные ценностные и поведенческие паттерны; идеализация событий прошлого, особенно такого, в котором было «всем хорошо жить» или того, что наступило после победоносных событий. Как правило, подобные постмодерну «плотные» с точки зрения информационно-коммуникативного, мировоззренческого контекста эпохи сменяются консервативным временем, которое предлагает ощущение стабильности. В данном случае действует механизм компенсации, в котором прошлое рассматривается в качестве механизма и ресурса компенсации, позволяющей справиться с последствиями модернизации, способствующей сохранению чувства [6], точнее, постоянно возрастающей роли инноваций разных видов и форм. Однако такое объяснение внимания к прошлому было бы слишком простым. Скорее, к началу XXI в. изменился сам темпоральный дискурс. В принципе, ничего сверхнового и вызывающего в этом тезисе нет, если бы это не касалось так называемой западной культуры, которая для большинства носителей не только массового сознания, но и академической культуры ассоциируется с ориентацией на будущее. На наш взгляд, экспликация данного типа культуры, как и сам термин, весьма неопределенны и расплывчаты. Данный культурный тип многообразен и в темпоральной ориентации применительно к различным национальным культурным формам, на что указывали многие исследователи, в частности, Ф. Тромпенаарс и Ч. Хэмпден-Тёрнер¹, в аспекте временных, исторических эпох. Поэтому не вполне целесообразно и огульно утверждать его изначальную нацеленность на будущее. Это, впрочем, не исключает трансформацию эпистемологических предпочтений и темпоральных ориентаций в конце XX и начале XXI вв., среди которых не только внимание к прошлому, но и изменение представлений собственно о времени и его протекании. Феномен симультанности и события (прошлого, настоящего и будущего) хорошо известен постмодерну и постмодернизму, эксплицирован в концептах ризомы, ацентрации, дифференса, архива.

Сетевой, ризоматичный принцип движения-развития Делёза нашел воплощение в технологии и мышлении дигитализации, охватившей конец XX в. и настоящее время. Пожалуй, именно цифровизация стала основополагающей реальностью для осознания темпоральности. Она изменила содержание и характер и коллективной, и индивидуальной памяти. Развитие интернета, возникновение смартфонов и социальных сетей, индустрии видеоигр, культурных индустрий в целом привели «к появлению таких важных концептов, как «коннективный поворот», «мобильная» и «глобальная память», «цифровой архив» «геймификация прошлого», без которых цифровую память невозможно рассматривать до сих пор» [8, с. 15].

Концепт архива, как и сам принцип архивирования, также видоизменились. Высказывание Мишеля Фуко относительно сути архива, как поля дискурсов власти, не утратило своего значения: «Мы не можем описать наш собственный архив, поскольку мы говорим только внутри него, подчиняясь его правилам; поскольку только он дает тому, что мы можем сказать... свои способы появления, свои формы существования и сосуществования» [11, с. 250]. Это значит, что заархивированное прошлое, делающее прозрачной границу между настоящим и будущим, продуцирует и инициирует кажущиеся нашими собственными потребности и знания. Это - с одной стороны. С другой – прошлое может быть исправлено («война правок») и зависеть от представлений и его понимания разными идеологическими, а значит, ценностно-культурными сторонами, точками зрения.

Проблема объективности прошлого. Утрачивает ли прошлое, как и настоящее, статус объективности в таком случае? Возможно, высказывание Жака Деррида о тотальности текста и архива по-прежнему сохраняет актуальность.² Если сама темпоральность, как и объекты памяти, становятся архивом и далеко не с точки зрения «архэ» как первоисточника, истины, то прошлое

¹ См. Тромпенаарс Ф., Хэмпден-Тернер Ч. 4 типа корпоративной культуры. Минск: Попурри, 2012. 528 с.

²См. Derrida J. Archive Fever: A Freudian Impression. Chicago, L.: The University of Chicago Press, 1995. 113 p.

в виде определенных событий, дат, мест, традиции может отменяться и изменяться, предаваться забвению или вытесняться. Поэтому весьма существенным выглядит вопрос «что и как помнить». Так, с точки зрения презентизма, культура памятования исходит из того, что в настоящее из будущего берется лишь то, что соответствует текущей ценностной системе.¹ Вполне очевидно, что такой подход вряд ли будет способствовать сохранению исторической фактологичности (да и возможно ли она?). Однако сама история и методология ее изучения, в том числе в контексте памяти, трансформировались. Как указывает Л.П. Репина, «фактически в современной культурно-интеллектуальной истории реализуется комплексная программа обновленной методологии истории, которую наметил еще в 1991 г. выдающийся французский историк Ж. Ле Гофф» [9, с. 5]. Понимание истории как интеллектуальной жизни, ментальности и ценностных ориентиров означал и поворот в системе памятования. Однако проясняет ли это проблематику объективности памяти и истории или зависит от представлений социальных групп, власти, научной методологии, царящих в культуре стереотипов и мифологем, сказать сложно.

В этой связи уместной будет отсылка к идеям Пьера Нора, который неоднократно подчеркивал важность воспоминаний: память и места памяти не существуют вне процесса воспоминания о них и сопричастности с ними, то есть «заселения» их смыслами, образами и эмоциями: «Даже место, внешне совершенно материальное, как, например, архивное хранилище, не является местом памяти, если воображение не наделит его символической аурой. Даже чисто функциональное место, такое как школьный учебник, завещание или ассоциация ветеранов, становится членом этой категории только на основании того, что оно является объектом ритуала. Минута молчания, кажущаяся крайним примером символического значения, есть как бы материальное разделение временного единства, и она же периодически служит концентрированным призывом воспоминания. Три аспекта всегда сосуществуют» [7, с. 39]. Поэтому действительно важным является то, что и какое прошлое мы будем вспоминать, какими материальными, идеологическими, символическими и функциональными коннотациями наполняться наши личностные, коллективные, национальные, транснациональные воспоминания.

Сосуществование и размывание границ между формами темпоральности стали очевидными и в силу визуального поворота, неотъемлемого от развития медиа, цифровизации культуры, образа жизни личности и сообществ, а также от стремления выйти за пределы социально-властных контекстов языка, глобальных метанарративов, критика которых была столь значимой для постмодернистского дискурса. В этом контексте объяснимым является обращение Ролана Барта к фотографии: «Ничто, написанное, не в силах сравниться по достоверности с фото. Несчастье языка, а возможно, и присущее ему сладострастие, связано с тем, что он неспособен проверить собственную аутентичность. Ноэмой языка и является, вероятно, это бессилие или, выражаясь более определенно язык по природе своей основан на вымысле...» [3, с. 128], также Жиля Делёза к роли образности кинематографа, его связи с параметрами времени. Выделение им образов-движения (пространство-в-становлении), образов-действия (время-в-становлении) и образов-эмоции (переживания) есть отсылка к проблематике восприятия пространства и времени, смыкания пространства и времени и их эмоционального переживания, из чего следует актуальность проживания времени, которое становится образом [4].

Визуальный тип культуры, пришедший на смену оральному и вербальному, не исключаяющий их важность, фактически изменил характер восприятия окружающего мира, которое все более и более становится опосредованным образами. Как пишет Петр Штомпка, «...визуальная восприимчивость заменяет или дополняет восприимчивость текстовую. Массовость изображения в нашем окружении приводит к тому, что мы наблюдаем окружающую действительность через призму образных стереотипов» [13, с. 8]. Итак, дигитализация и визуализация сделали возможность сосуществования, simultaneity, перетекания форм

¹ См. Hartog F. *Regimes of historicity. Presentism and experiences of time*. NY.: Columbia University Press, 2015. 288 p.

темпоральности друг в друга более зримой. Однако это не отменило, а инициировало в определенной степени интерес к прошлому.

Внимание к нему усилилось и вследствие феномена тахогенности, как его назвал Одо Марквард, последствия которого приводят к тому, что «люди больше не взрослеют, потому что мы живем в век чуждости миру» [5]. Подобная чуждость формирует потребность в негативном, вернее, в освобождении от него. Механизмом компенсации-освобождения видится возвращение к прошлому, поэтому XX век (надо полагать и постсовременность, в общем, первая четверть XXI в. тоже) нуждается в прошлом: «Никакой век не уничтожил больше прошлого, чем наш, и никакой век в то же время не удержал больше прошлого: оно хранится в музеях, исполняется в консерваториях, охраняется экологией, собирается в архивах, реконструируется с помощью археологии, запоминается историей» [5]. Интересно, что в поле зрения политиков, ученых, представителей субкультур, в том числе создаваемых в цифровой виртуальной среде, входит проблематика коммеморации событий, которые определяются как травматические для национальной и транснациональной памяти в контекстах страдания, несправедливости, насилия, требующих «символического отмщения или хотя бы ее сохранения и видимости» [8, с. 23].

Память и травма. Возвращение к прошлому, маркируемому как травма, нередко выступает как явление коллективной идентичности. Однако, как показал Джеффри Александер, для того чтобы пережитая сообществом трагедия или социальный кризис стали травмой, необходимо их осознание как культурного фактора [1, с. 275]. Для нас это будет означать превращение пережитого в ценность, то есть объект, имеющий эмоционально и экзистенциально окрашенные смыслы, разделяемые большинством. Она (ценность) обладает интегративным характером, является местом, событием, вокруг которого возможно объединение разных социальных групп, испытывающих приблизительно одни и те же чувства – от горечи до гордости за сохранение памяти («мы помним»), общности и единства («мы народ») и т. д. Постепенно трансформируясь в традицию, культурная коллективная память заполняется выработанными и пополняющимися языками скорби в виде церемониала, памятников, мемориалов, художественных визуальных кодов в целом, научных исследований, книг, образовательных программ, официальной государственной идеологии. Для Беларуси, несомненно, таким событием является Великая Отечественная война, которая заняла в последнее время центрообразующее место в формировании культурной национальной идентичности. Так, день освобождения Минска стал Днем Независимости Республики Беларусь, подчеркнув тем самым факт физического и исторического выживания народа, очевидно, продолжая выполнять функцию скрепы разных поколений и социально-культурных групп.

За время суверенитета (с 1990-го г.) в Беларуси открылись новые места скорби – мемориальные комплексы, музеи, памятники, посвященные жертвам войны – «Красный берег» (на месте детского донорского концлагеря, Гомельская область), «Тростенец» (на месте четвертого после Освенцима, Майданека и Треблинки лагеря смерти, Минск), «Яма» (Минское гетто), Мемориальный комплекс памяти жертв фашизма «Урочище Пески» (на месте концентрационных лагерей для военнопленных и мирных жителей, Полоцк), Мемориал жертвам Городейского гетто (Городея, Несвижский район Минской области), новое здание музея Великой Отечественной войны (Минск), реконструкция мемориального комплекса «Хатынь» (Логойский район Минской области). Их визуальный язык, образность отражают общую ценностно-смысловую установку – недопущение войны как таковой, вечное напоминание о том, к чему она приводит – смерти, горю, разорению.

Апелляция к прошлому как к травме продуцирует способность переживать его снова и снова, а это, возможно, не только способствует сохранению памятования, как ценности идентичности и сплочения, но и вынесения за скобки самой боли от травмы. Однако не является ли непрекращаемый процесс переживания войн и других трагедий, например, колониализма симптомом застревания в прошлом? Положительный ответ на этот вопрос означает фактическую невозможность видеть перспективы будущего, основанного на диалоге и понимании, а также провоцирует конфликт не только между формами темпоральности, но и культурами, народами, испытывавшими насилие и подвергшихся насилию.

Мы полагаем, что потребность в апелляции к травматичному прошлому вызвана не столько негативностью образов и смыслов памяти и потребностью в них (хотя не без этого), сколько тем, что негативное таковым больше не является – оно замещено либо положительными коннотациями («победа»), или становится просто фактом, о котором нужно помнить, потому, что необходимо это делать для культурной, исторической, межпоколенческой преемственности, сохранения чувства единства. Либо эта потребность в апелляции служит напоминанием о том, чтобы событие никогда не повторялось (и не повторять) и поэтому еще одной мемориальной проблемой является то «для чего помнить».

Она охватывает разные аспекты социально-культурного и исторического существования личности и сообществ, слабо исследована и тесно связана с концептом «что и как помнить». Следует отметить, что коллективная память устроена сложно и неотъемлема от, как было сказано выше, этоса культуры стран и сообществ. Например, пандемия COVID-19, видимо еще не стала фактом культурной памяти для Беларуси, хотя ее последствия более чем серьезны с разных точек зрения. В то же время события и образность, активно визуализируемая в настоящее время представлена наглядно и ассоциируются опять-таки со Второй мировой войной, объединением белорусов, преодолением трудностей 1990-х гг. Очевидно, эти темы атрибутируются в качестве культурно значимых и служат теми самыми образцами, которые способствуют развитию конфигурации будущего.

Заключение. Прошрое, таким образом, продолжает оставаться ресурсом для настоящего и будущего, но меняет характер и содержание не только под воздействием технологий, дигитальности, визуальности, но и в силу отношения к нему носителей разных культур и их паттернов, транснациональных связей, наполнения самой памяти смыслами, функциями и символами, зависящими от того, «что, как и для чего помнить». Оно выступает и как маркер идентичности, может обладать способностью объединять и быть частью процесса культурного и социального наследования.

Использованная литература

1. Александер Дж. Смыслы социальной жизни: Культурсоциология / пер. с англ. Г.К. Ольховикова; под ред. Д.Ю. Куракина. М.: Изд. и консалтинговая группа «Праксис», 2013. 640 с.
2. Ассман А. Распалась связь времен? Взлет и падение темпорального режима Модерна / пер. с англ. Б. Хлебникова, Д. Тимофеева. М.: Новое литературное обозрение, 2017. 267 с.
3. Барт Р. Camera lucida. Комментарий к фотографии / пер. с фр., послесл. и коммент. М. Рыклина. М.: Ad Marginem, 1997. 222 с.
4. Делёз Ж. Кино / пер. с фр. Б. Скуратова. М.: Ад Маргинем, 2004. 624 с.
5. Марквард О. Эпоха чуждости миру? // Отечественные записки. 2003. № 6. / <https://www.magazines.gorky.media/oz/2003/6/epoha-chuzhdosti-miru.html>
6. Marquard O. Zukunft braucht Herkunft. Philosophische Betrachtungen über Modernität und Menschlichkeit // Marquard Odo Zukunft braucht Herkunft: Philosophische Essays. Stuttgart: Reclam, 2003. S. 234–246.
7. Нора П. Проблематика мест памяти // П. Нора, М. Озуф. Франция-память. СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 1999. С. 17–50.
8. Павловский А.Ф. Введение. Цифровые рамки коллективной памяти: куда ведет цифровой поворот в memory studies // Память в сети: цифровой поворот в memory studies. Сборник статей под ред. А.Ф. Павловского, А.И. Миллера. СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2023. С. 7–48.
9. Репина Л.П. Культурная память и проблемы историописания (историографические заметки). М.: ГУ ВШЭ, 2003. 44 с.
10. Уэст Д. Континентальная философия. Введение / пер. с англ. Д.Ю. Калечкина. М.: Дело РПНХиС, 2015. 446 с.

11. Фуко М. Археология знания. СПб.: ИЦ «Гуманитарная Академия»; Университетская книга, 2004. 416 с.
12. Huyssen A. Presents pasts: Media, politics, Amnesia // Public culture. 2000. № 12 (1). P. 21–38.
13. Штомпка П. Визуальная социология. Фотография как метод исследования. М.: Логос, 2007. 168 с.

REFERENCE TO THE PAST IN THE CONTEXT OF THE MEMORIAL TURN OF POSTMODERNITY

Elina Usovskaya

Abstract: The past as an object of everyday reality and scientific understanding became one of the key ones in the second half of the twentieth century. and the present time. This is evidenced by the memorial turn of postmodernity and the formation of a separate branch of research relating to the problems of cultural, collective memory, philosophy and history. The article identifies the reasons and forms of turning to the past, and examines the philosophical and cultural aspects of the phenomenon of remembrance.

Purpose: to explicate the cultural and philosophical determinants of turning to the past in the context of the memorial turn of postmodernity.

Methodology: the article used systemic, functional, historical-cultural, visual-semiotic and comparative methods.

The scientific novelty lies in the comprehensive analysis of the memorial turn as a phenomenon of postmodern culture.

Keywords: philosophical and cultural discourse, past, memorial turn, postmodernity, culture of the 21st century, temporality, visual turn, imagery, digitalization, memory, war.

KEÇMİŞƏ BAXIŞ POSTMODERNİN TARİXİ DÖNÜŞÜ KONTEKSTİNDƏ

Elina Usovskaya

Xülasə. Keçmiş, gündəlik reallığın və elmi düşüncənin obyektı kimi, yalnız XX əsrin II yarısında və müasir dövrümüzdə açar rolunu oynamağa başladı. Bunu postmodernin tarixi dönüşü və mədəni kollektiv yaddaş, fəlsəfə və tarix problemləri ilə bağlı ayrıca tədqiqat sahəsinin formalaşması sübut edir. Məqalədə keçmişə baxışın səbəb və formaları tədqiq olunur, yaddaş fenomeninin fəlsəfi-mədəni aspektləri araşdırılır.

Məqsəd: Keçmişə baxışın fəlsəfi-mədəni determinantlarının postmodernə tarixi dönüş kontekstində aşkara çıxarılması.

Metodologiya: Məqalədə sistemli, funksional, tarixi-mədəni, vizual-semiotik və komparativ metodlardan istifadə olunmuşdur.

Məqalənin **elmi yanılıy**ı ondan ibarətdir ki, burada tarixi dönüş mədəni postmodern fenomeni kimi, kompleks şəkildə analiz edilir.

Açar sözlər: fəlsəfi-mədəni diskurs, keçmiş, tarixi dönüş, postmodern, XXI əsrin mədəniyyəti, müvəqqətilik (temporallıq), vizual dönüş, obrazlılıq, rəqəmsallaşdırma, yaddaş, müharibə.

Rəyçi: f.e.d., prof. İlham Məmmədzadə

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ AZƏRBAYCAN BƏDİİ ƏDƏBİYYATINDA MAARİFÇİ-REALİST İSTİQAMƏTİN YARANMASINI ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏR

Nicat Məmmədov

Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, **Azərbaycan**

nicatmk@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0007-0452-4759>

Xülasə. Təqdim olunmuş məqalədə Azərbaycanın fəlsəfi, ictimai-siyasi və ədəbi fikrinin zəngin, həm də mürəkkəb dövrlərindən biri olan XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda sənayenin inkişafı, sinfi ziddiyyətlərin kəskinləşməsi və milli azadlıq uğrunda mübarizələrin geniş vüsət alması ilə səciyyələnməsi gündəmə gətirilir. Həmçinin bu mərhələnin Azərbaycanın ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni həyatında öz mürəkkəbliyi ilə seçilməsi, o cümlədən Azərbaycanın ictimai fikri və mədəni həyatında önəmli rol oynamış maarifçi-realist istiqamətin spesifik xüsusiyyətləri tədqiq olunur.

Məqsəd: XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan bədii ədəbiyyatında maarifçi-realist istiqamətin yaranmasını şərtləndirən ictimai-siyasi, tarixi və mədəni amilləri araşdırmaq.

Metodologiya: Müqayisəli - sistemli yanaşma, tarixilik metodu.

Elmi yenilik: Azərbaycanın ictimai-siyasi və mədəni həyatında öz spesifik xüsusiyyətləri ilə önəmli rola malik maarifçi-realist istiqamətin XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimai-fəlsəfi fikrinin inkişafına təsirinin tədqiqi.

Acar sözlər: Maarifçi-realist, ictimai-siyasi, düşüncə, milli-mənəvi, özünüdərk, demokratik, təşəkkül.

Giriş / Introduction

Azərbaycan fəlsəfi və ictimai-siyasi fikir tarixində XIX əsrin axırları, XX əsrin əvvəlləri xüsusi mərhələ təşkil edir. XIX əsrin sonu ədəbiyyat tariximizdə tədqiqatçılar tərəfindən maarifçi realizmin inkişafı, tənqidi realizm və romantizmin təşəkkül dövrü və yeni janrların yaranması (dram, povest), təzə istiqamətlərin formalaşması kimi dəyərləndirilir. 70-90-cı illərdə isə maarifçi realizmin aparıcı metoda çevrilməsi yeni ədəbiyyatın və yeni qəhrəmanların zəngin qalereyasını yaratdı. Azərbaycan dramaturgiyasının banisi Mirzə Fətəli Axundov ilə bədii ədəbiyyatda inkişaf edən müasirləşmə hərəkəti ədəbi-bədii düşüncədə sabit təməllər formalaşdırdı. M.F.Axundovla C.Məmmədquluzadə, “Təmsilat” və “Əkinçi” ilə “Molla Nəsrəddin” arasındakı dövr özündən əvvəlki və sonrakı fəlsəfi, ədəbi-tarixi mərhələlərlə əlaqələri baxımından çox aktualdır.

Vahid məqsədə - Vəhdəti-vücuda, Kamil insan tərbiyəsinə doğru gedən yolun rəmzi normativlərindən uzaqlaşmaq, real həyata - onun həqiqətlərinə daha çox yaxınlaşmaq dövrün bədii yaradıcılıq nümunələrində maarifçi realizmin əsas xəttini təşkil edirdi. Ağıldan, rəşional düşüncədən kənar olan hər şeyə tənqidi yanaşmaq, yeni insan tərbiyəsində öyüd-nəsihətə deyil, tənqiddə üstünlük vermək maarifçi realizmin başlıca estetik funksiyası kimi diqqəti cəlb edir. Azərbaycan bədii ədəbiyyatında bu dövrdə maarifçi realizmin yaranmasını şərtləndirən amillər feodalizm ideologiyası və idarəçiliyinə qarşı formalaşmaqda olan yeni dünyagörüşü idi. Ağlına və şəxsi keyfiyyətlərinə görə fərqlənən insanın ön plana çıxması insan və cəmiyyət münasibətlərinə yeni baxış formalaşdırırdı. Bu isə öz növbəsində Yeni dünya ilə Köhnə dünya arasındakı mövcud konfliktin qələizləşməsinə səbəb olurdu. Avropada XVIII əsrdən, Azərbaycan bədii ədəbiyyatında isə XIX əsrin başlanğıcından yaranmağa başlayan, əsrin ikinci yarısında artıq öz təsdiqini tapan maarifçi realizmin irəli sürdüyü problemlər ədəbiyyatımızda XX əsrin başlanğıcının da aktual problemləri kimi diqqət mərkəzində idi.

Əsas hissə / Main Part

XX əsrin əsrin əvvəllərində Azərbaycanda fəlsəfi, ictimai-siyasi, ədəbi-bədii, nəzəri-estetik düşüncə tərzini öz fərqli çalarları ilə diqqət çəkir. Lakin ictimai-siyasi, iqtisadi sahələrdə olduğu kimi, mədəni həyatda da yaranan canlanmanı yalnız XX əsrə aid etmək doğru olmazdı. XIX əsr Azərbaycan tarixində mütləq yeniliklərə meyillərin meydana çıxması və genişlənməsi ilə izlər qoymuşdu. Bu, Azərbaycanda yaranan bir çox ədəbi-bədii əsərlərdə öz əksini tapmaqda idi.

XIX əsrin sonu ədəbiyyat tariximizdə maarifçi realizmin inkişafı, tənqidi realizm və romantizmin təşəkkül dövrü və yeni janrların yaranması (dram, povest), təzə istiqamətlərin formalaşması kimi dəyərləndirilir. 70-90-cı illərdə maarifçi realizmin aparıcı metoda çevrilməsi yeni ədəbiyyatın və yeni qəhrəmanların zəngin qalereyasını yaratdı. Azərbaycan dramaturgiyasının banisi Mirzə Fətəli Axundov ədəbiyyatda vüsət götürən müasirləşmə hərəkatı ilə ədəbi-bədii düşüncədə sabit təməllər formalaşdırdı. M.F.Axundovla C.Məmmədquluzadə, "Təmsilat" və "Əkinçi" ilə "Molla Nəsrəddin" arasındakı dövr özündən əvvəlki və sonrakı ədəbi-tarixi mərhələlərlə əlaqəsi baxımından müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən öyrənilmişdir. "Mütəxəssislər iki əsrin parçaladığı, paraladığı bu epoxanı tam halda, bütövlükdə səciyyələndirməyə təşəbbüs göstərmiş, bəzən ona passivlik, sakitlik, hətta "yetimlik" (M.K.Ələkbərli) dövrü kimi birtərəfli qiymətlər versələr də, həmin illərin "ara mərhələ", "keçid və hazırlıq dövrü" olması həqiqəti, demək olar ki, heç kəsdə ciddi şübhə doğurmamışdır" [1, s. 146-147]. Belə bir növbələşmə bədii ədəbiyyatımızda yeni üfqlər açdı. Xüsusən Şərq ədəbiyyatının tərkib hissəsi olan Azərbaycan ədəbiyyatının romantik poeziyadan realist nəsrə doğru istiqamət götürməsi ilə yaranan yeni ədəbiyyat məişət məsələlərini və ya cəmiyyətdə baş verən ictimai-siyasi prosesləri yeni ustalıqla təsvir edirdi. Əsrlərin kəsişməsində yaranan nəsr nümunələrinin qəhrəmanları yeni dünyaya açılan, xarici ölkələrdə təhsil alıb məmləkətinə işıq gətirmək niyyəti ilə dönmə və keçmişin ciddi təkanları ilə qarşılaşan ziyalı obrazları və ya xalqın "öz yağında qovrulmuş" sadə, avam nümayəndələri idi. Bu mənəzə M.F.Axundovun "Əgər xalq tərbiyə edilməzsə və bütün camaat savadlı olmazsa, çəkdiyimiz bütün zəhmətlər heçə-puçə çıxacaqdır" [2, s. 353] düşüncəsini yada salsaq da, XIX əsrin son onilliklərində Azərbaycanda teatrın yaranması, "Əkinçi"-nin çapı, yeni tipli məktəblərin fəaliyyətə başlaması, dünya ədəbiyyatı ilə inteqrasiyanın güclənməsi və s. kimi mühüm hadisələr realist nəsrin təşəkkül və təkamülünə geniş imkan yaradırdı. Cəmiyyətdə gedən dəyişilmə prosesləri insanların dünyagörüşünə əsaslı təsir bağışlayır və yeni münasibətin formalaşması istiqamətində Maarifçilik aparıcı dünyagörüş kimi diqqəti cəlb edir.

Vahid məqsədə - vəhdəti-vücudə, kamil insan tərbiyəsinə doğru gedən yolun rəmzi normativlərindən uzaqlaşmaq, real həyata - onun həqiqətlərinə isə daha çox yaxınlaşmaq bədii ədəbiyyatda maarifçi realizmin əsas xəttini təşkil edirdi. Ağıldan, rəşadət düşüncədən kənar olan hər şeyə tənqidi yanaşmaq, yeni insan tərbiyəsinə öyüd- nəsihət deyil, tənqiddə üstünlük vermək maarifçi realizmin başlıca estetik funksiyası kimi diqqəti cəlb edir. Əslində, maarifçi realizmin yaranmasını şərtləndirən amillər feodalizmin ideologiyası və idarəçiliyinə qarşı formalaşmaqda olan yeni dünyagörüş idi. Əqlinə və şəxsi keyfiyyətlərinə görə fərqlənən insanın ön plana çıxması insan və cəmiyyət münasibətlərinə yeni baxış formalaşdırırdı. Bu isə öz növbəsində Yeni dünya ilə Köhnə dünya arasındakı mövcud konfliktin qələizləşməsinə səbəb olurdu. Avropada XVIII əsrdən, Azərbaycanda isə XIX əsrin başlanğıcından yaranmağa başlayan, ikinci yarısında isə öz təsdiqini tapan maarifçi realizmin irəli sürdüyü problemlər ədəbiyyatımızda XX əsrin başlanğıcının da aktual problemləri kimi diqqət mərkəzində idi.

Maarifçi ədəbiyyat çoxjanrlılığını ilə diqqəti cəlb edir. O, yeni dünyagörüşü həm də təzə janrların ədəbiyyata gətirilməsi ilə nümayiş etdirir. Bu istiqamətin təmsilçiləri oxucuların dünyanı, aid olduqları cəmiyyəti anlamağa, dərk etməyə yönəlir, ədəbi qəhrəmanlarını da daha çox insanlara tanış gələ biləcək xüsusiyyətlərlə təqdim edirdilər. Maarifçi realizmin nümayəndələri hekayələrində qəhrəmanı real həyatdan kənar axtarmırdılar.

"XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan realist yazıçılarının bir hissəsi mətbuat, nəşriyyat ətrafında toplanmışdı, bir hissəsi də daha çox səhnə, teatr sahəsində (N. Vəzirov, Ə. Haqverdiyev, U. Hacıbəyli və b.). Üçüncü qisim yazıçılar isə maarif, təlim-tərbiyə mövzuları üzrə, uşaq ədəbiyyatı sahəsində çalışırdılar. Bu müəllim-yazıçıların bütün yaradıcılıq fəaliyyəti məktəb, maarif tələblərinə uyğunlaşdırılmışdı. Həmin yazıçılar qələmləri ilə məktəbdəki əməli müəllimlik fəaliyyətlərini

tamamlayırdılar. Ədiblərimiz maarifin, müəllimin, məktəbin həlledici işini intibah yolunda ən böyük vasitə olduğunu düşündükləri üçün məktəb işinə böyük əhəmiyyət verir və bu yolda var qüvvələri ilə çalışırdılar. Buna görə də həmin yazıçıların yaradıcılığında maarif uğrunda, məktəb, tərbiyə uğrunda mübarizə başlıca yer tutur” [3, s. 427].

Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçi realizm nəsrin kiçik janrlarından olan hekayənin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Maarifçi realist hekayə ustaları kimi N.Nərimanov, N.Vəzirov, Ə.Haqqverdiyev, S.S.Axundov, A.Şaiq, A.Səhhət hekayə janrında qələmə aldıkları əsərləri vasitəsilə sosial, siyasi və mənəviyyatla bağlı problemləri işıqlandırır və onların həlli yolunda savadsızlığa qarşı çıxırdılar. “Azərbaycanda milli Maarifçiliyin tarixi funksiyası... realizmin təşəkkülündə iştirakı və xidməti ilə müəyyənləşir” [4, s. 196]. Cəmiyyətin və insanların cəhalət və nadanlığının əsasında dayanan cahilliyə qarşı çıxanlar maarifləndirmə yolunda ilk addımlarında insanları xurafata sürükləyən etiqad və inanları ilə - “pirlərlə”, “nadanlıqla” üz-üzə gəlirdilər. Bu qarşılaşma N.Nərimanovun “Pir”, A.Şaiqın “Pirin kəraməti”, Ə.Haqqverdiyevin “Pir”, “Seyidlər ocağı” hekayələrində də təsvir edilir. N.Nərimanovun “Pir” hekayəsi ilk dəfə 1917-ci ildə “Açıq söz” qəzetində nəşr olunmuşdur. Hekayənin məzmunu ilk baxışda Məşədi Allahverən və onun ailəsi ətrafında cərəyan etsə də, müəllifin əsas hədəfi Molla Cəfərqulunun çirkin niyyətini həyata keçirə bilmədiyi yerdə yaratdığı saxta pır və ona pənah gətirənlər idi. “Z” və “Ə” kəndlərinin ortasında yerləşən, yayın istisindən və günəş şüalarından insanları qoruyan böyük qoz ağacının “müqəddəslik” qazanması Molla Cəfərqulunun mollalığı və mərsiyəxanlığına yeni bir status - pır sahibi olmağı da əlavə etdi. Müəllif cəhalətə qarşı oxumuş, ziyalı birindən deyil, Gülbadamın anası Nənəcan obrazından istifadə edir. Nənəcan xalq müdrikliyinin timsalı kimi, hekayədə müsbət xarakteri ilə seçilir, “özünə görə fəlsəfəsi var”dır, qızını da bu ruhda böyüdür. Gülbadamın tarixçəsini bildiyi pirdən daha çox, həkimlərdə nicat axtarmasının bir səbəbi də anası idi. Hekayədə bu iki qadın və Molla Cəfərqulu kimilər ayrılırdı: “Zatən bu mahalın kişiləri, arvadları bir-birinə oxşayırdılar: surətdə yox, ruh cəhətcə bunlar bir-birindən uzaq getməmişdilər” [5, s. 205]. Nənəcanın qızına verdiyi nəsihət Molla Cəfərqulu kimilərin öyüdündən çox-çox üstün idi. N.Nərimanov hekayənin sonluğunu da Gülbadamın cəsarətli çıxışı ilə verir: “Mən indi bu hində bir Allahdan başqa kimsəni böyük bilməyirəm. Haman Allahdır mənə indi danışdıran. Kimsə mənim ağzımı yuma bilməz” [5, s. 229]. Gülbadamın bütün cəsarətini toplayıb cəmiyyətə, ya pırə qarşı üsyanı və doğruları söyləməsi maarifçi realizmin tənqidlə tərbiyə etmək ideyası ilə üst-üstə düşür. Nənəcanın və sonrakı məqamlarda Gülbadamın köhnə dünyaya qarşı çıxması İ.Kantın “öz ağılından istifadə etmə cəsarəti göstər” prinsipi tarixin düzəni dəyişdikcə yeni dərkətmə və davranma şəraitini formalaşdırdı. Maarifçi-realizmin təmsilçiləri əsərlərində gənc nəslin nümayəndələrini yeni həyata, yeni dünya düzəninə hazırlayırdı. Bu istiqamət savadsızlığın aradan qaldırılması və mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərin qorunması hesabına yarana bilərdi. Maarifçi realistlər iqtisadi məqamları, sinfi ayrı-seçkiliyi, zümrə və təbəqə fərqlərini gündəmə gətirməkdən daha çox, cəmiyyəti maarif işığı ilə inkişafa aparacaqlarına inanırdılar. N.Nərimanovun “Pir” hekayəsində də “Z” və “Ə” kəndlərinin kəsişdiyi yerdə qurulan Pır cəhalətin və cahilliyin simvolu kimi təqdim edilir. Gülbadamın “...bir Allahdan başqa kimsəni böyük bilməyirəm” fikri maarifçi-realizmin dinə münasibətini də izah edir. Yaşar Qarayev bu məntiqi belə davam etdirir: “XIX əsrin son rübünün maarifçiləri ağılla yanaşı, həm də Allahı qəbul edir, köməyə çağırır, dini fanatizmə qarşı mübarizədə dinin özünün ən müqəddəs silahı ilə - Quranla da silahlanırlar... XX əsrin maarifçiliyi də dini tərbiyəni, ümumiyyətlə, tərbiyənin tərkib hissəsi kimi qəbul və təsdiq edir” [4, s. 186].

N.Nərimanovun diqqət çəkən hekayələrindən biri də 1915-ci ildə “Açıq söz” qəzetində dərc olunan “Bir kəndin sərgüzəşti”dir. Hadisələrin baş verdiyi məkan olaraq iki məhəlləli Qafqaz kəndlərindən biri seçilir. Müəllifin Namləsüm (Müsəlman) və İnəmre (Erməni) adlandırdığı məhəllələrin əhalisi bir-birindən fərqlənirdi: “Bu iki məhəllə bir-birinə oxşamadığı kimi, bunların camaatı da bir- birinə oxşamırdı, yəni hər məhəllənin xalqı xüsusi bir yolla dövrən sürürdii. Namləsüm məhəlləsinin camaatı ata-babadan yerli-tavanlı olub, günlərini müttəsil kefdə, eyş və işrətdə keçirən bir xalq idi... biləks İnəmre məhəlləsinin camaatı zəhmətkeş bir camaat idi. Bura adamları vaxtında yerlərini əkər və vaxtında biçər, tez-tez şəhərə gedər, alver edər və şəhərdə bir çox şeylər öyrənib daima tərəqqidə bulunardılar.

Namləsüm camaatı da şəhərə gedərdi, fəqət bu camaata məxsus olanlar şəhərdən gələndə ancaq çayxanalarda, qəhvəxanalarda görüb-eşitdiklərindən dəm vurardılar" [5, s. 230].

Təbii ki, burada müəllifi düşündürən bu iki məhəlləni bir-birindən fərqlənməsi deyil, alt qatda yatan əsas məğzin incə detallarla verilməsidir. Şəhərlərdə məktəbin az tapıldığı vaxt İnamre məhəlləsinin camaatı məktəb açmaqla maraqlanırdılar, amma Namləsüm camaatı bu məsələyə müsbət yanaşmırdı. Hər hansı bir məsələnin müzakirəsinə İnamre məhəlləsi vəkili gəndərəndə, Namləsüm camaatı Əmini gəndərərdi ki, elə əsaslı fərq də burada üzə çıxırdı. Gerçək naqisliyə qarşı etiraz etmək, insanları düşündürmək üçün başqalarının onlardan daha qabaqda olduğunu vurğulayıb rəqabət yaratmaq maarifçi-realizmin aparıcı cizgilərindəndir. Burada gerçək olan yeniləşən dünyanın gətirdiyi elmə və təhsilə doğru üz tutmaq olduğu halda, Namləsüm camaatı keçmişə bağlı qalması seçirdi, yəni gerçəkliyə etiraz edirdi. Namləsüm camaatını haqqı və hüququ uğrunda mübariz görmək istərkən, bu camaat taleyini 70-80 yaşlarında savadı, təhsili olmayan Əmiyə tapşırırdı. Hamıdan yaşlı olan Əmi folklor mədəniyyətində rast gəldiyimiz müdrik qoca, nurani ağsaqqal funksiyasını yerinə yetirmirdi, o, gündən-günə artan nüfuzunu camaata sələmə pul verməsi, starşına, pristavla çənə-boğaz etməsi ilə qazanırdı. Əks tərəfin – İnamre məhəlləsinin də Əmiyə münasibəti yaxşı idi: "İnamre məhəlləsinin camaatı da Əmidən çəkinirdi və özü də bunu guya sevirlər, buna hörmət edirlərdi. Fəqət ürəklərində buna gülür və çox şad olurdular ki, Namləsüm camaatının arasında Əminin nüfuzu gündən-günə artır. Şad olmaqlarına da səbəb var idi. İnamre məhəlləsinin camaatı gözüaçıq camaat idi. Fikir edirdi ki, bir camaatın işini ancaq dünyadan xəbərdar, elmlə bir adam yaxşı apara bilər. Əmi isə öz kəndindən başqa özgə aləm görməmiş, bir şeydən baş çıxarmazdı" [5, s. 232]. Bu məqamda "Bir kəndin sərgüzəşti" hekayəsində ironiya önə çıxır. Müəllif bu ironik yanaşma hesabına ciddi sosial problemlərə diqqət çəkir. Cahilliyin yaratdığı patologiya mütləq şəkildə "karlığa" və "korluğa" gətirib çıxarmalıydı. İnamre camaatının da Əmiyə qarşı "isti münasibəti" və ya "ikiüzlülüğü"nü və ya Namləsüm camaatının bütün taleyini Əmiyə bağlamasına ironiya edən müəllif oxucuya mənəvi təsir edir, mövcud situasiyaya qarşı tənqidi münasibətini göstərir. Ironiya mətnin alt qatında, daxili modusla əlaqəli olur. N.Nərimanovun "Bir kəndin sərgüzəşti" hekayəsinin qəhrəmanları nə Əmi, nə dəyişən kəndxudalar deyil, burada aparıcı xətt iki məhəllə arasında gedən səsli və səssiz (gizlicə) qarşıdurmadır ki, müəllif Namləsüm və İnamre camaatını bütünlükdə vahid bir obraz kimi təqdim edir. Müəllif hər iki məhəllənin adında da poetik fiqurdan istifadə edir, incə detallarla kiminin dədə-baba torpağından, kimininsə tədbirindən və hiyləsindən söz açır. Hekayənin finalında kəndxudanın "doğrudan da, bilmədi bu camaat (Namləsüm camaatı), nəyə qulluq edir, hansı allaha səcdə edir, hansı ağlın sahibidir" fikirləri təhkiyəni açıq finala yekunlaşdırır və oxucunu qoyulan suallar ətrafında düşünməyə vadar edir. Burada qəhrəmanların (məhəllənin) və hadisələrin gələcəyi ilə bağlı heç bir məlumat, ipucu verilmir. Bədii mətnin struktur komponentlərindən olan final yazıçı təxəyyülündə əsərin əxz olunmasında, dəyərləndirilməsində əsaslı rol oynayır. İ.P.Qalperin yazırdı: "Mətni o zaman tamamlanmış hesab etmək olar ki, müəllif niyyəti baş tutur [6, s. 131]. "Bir kəndin sərgüzəşti" hekayəsində müəllif niyyətini açıq bəyan etmir və finalda problemin həll olunmaması deyil, bu "xəminin hələ çox su aparacağı" gerçəyi ilə maarifçi realizmə aid yaradıcılıq nümunələrinin əksəriyyətində nümayiş olunan açıq finalı qaçınılmaz edir. N.Nərimanov kimi ictimai-siyasi liderin və ədibin belə bir mövzuda açıq finaldan istifadə etməsini XX əsrin sonlarında yaşadığımız acı itkilərimizə onun uzaqgörənliklə işarə verməsi kimi izah edə bilərik.

Azərbaycan ədəbiyyatında faciə janrında ilk nümunənin "Müsibəti- Fəxrəddin"-in müəllifi Nəcəf bəy Vəzirovun XIX əsrin sonlarında qələmə aldığı "Ağçı" (1875), "Mənim vəqim" (1876), "Pəh?" (1884) hekayələri ilə müasiri olduğu zamanın və cəmiyyətin real cizgilərini yaradır. Cəhalət və nadanlığa qarşı hələ qurucusu olduğu "İmdadiyyə" cəmiyyətindən başlayan N.Vəzirov istər dramaturgiyada, istərsə də nəsrə də maarifçi-realist dünyagörüşü davam etdirir. Bu baxımdan ədibin "Ağçı" hekayəsinin qəhrəmanı yalnız Bədircəhan deyildi, kor Ümmi, piçalaqlı Anaxanım, Göhər və bilmədiyimiz neçə-neçə qadının cəmiyyətdəki mövqeyi ağçı kimi müəyyən olmuşdu. "Ağçı"dan fərqli olaraq, "Mənim vəqim"də yazıcının tənqid hədəfi şişpapaq hacılar, sövdəgərlər, xan, bəylər, mollalardır. " - Ay ağa, Allaha bax! A bəy, Allaha bax! A sövdəgər, Allaha bax! Molla, amandır!" - deyən obrazın yuxuda Ş. şəhərini gəzərkən aldığı təəssürlə cəmiyyətin ümumi mənzərəsini yaradırdı. Maarifçi-realist olaraq N.Vəzirov gənc nəsle "elm və ağıl dalınca getməyi" tövsiyə edir,

çünki “zəmanə ağıl və elm zamanıdır” [7, s. 337]. Bu hekayədə diqqətçəkən məqamlardan biri də səyahət motividir ki, yeni dünyanın “dəyişən sərhədləri”ndə səyahətin anlamı fərqlilik qazanır. Həyat hadisələrini ideallaşdırmadan, real dünyanın insanlarını yaşadıkları bütün problemləri ilə bir bütöv halında təsvir etmək “Mənim vəqim”də də öz əksini tapır. Xanın balalarını “məzlum balalar” adlandıran təhkiyəçi bunun səbəbini onların “elmsiz, ədəbsiz, tərbiyəsiz” olmasında görür. N.Vəzirovun məsələyə yanaşma texnikası bir qədər fərqli alınır, hekayədə xanın yanlış tərbiyəsi birbaşa ittiham edilmir, amma nəticələri sadalanır. Ş şəhərinin sövdəgərləri, əla şişpapaq hacıları və mollaları da bir-birinə bənzəyir. Köhnə dünyaya meydan oxuyan qəhrəmanın “Millət dərdi və təəssübü çəkən, qəm yemə! Nə qədər yaramız artsa, o qədər bərkişərik. Namərd də əgər milləti satsa, yenə biz birləşərik... Atıl kənara, hacı, oğlundan, qızından... Əgər xoruldamaq istəyirsən, əgər rahat olmaq istəyirsən, buyur qəbrə, çoxdan köhnəlmisən, bizi bağışla...” [7, s. 338] bu fikirləri həm yeniliyə doğru mübarizəyə çağırır, köhnənin, dünyanın isə məhv olacağına işarə edirdi. Hekayədə molla Mirzə Əlif haqqında verilən məlumat onu Y.V.Çəmənzəminlinin “Cənnətin qəbz”indəki usta Ağabalanı cənnətə aparacağına söz vermiş Əliəsgər ağa ilə eyniləşdirir: “Tamam şəhər əhli bilir ki, mərhum Mirzə Əlif dua zoruna ona qulaq asan müsəlmanları (ancaq onları) cənnətə aparmağa söz verərdi” [7, s. 339]. Dövrünün ictimai-siyasi düşüncə tərzinin geriliyinin bir nümunəsi kimi, Nəcəf bəy Vəzirovun iç üzünü açıb göstərmək istədiyi “qəhrəmanlarından” biri də “Paho?” hekayəsindəki Kərbəlayıdır. Müəllif müqəddəs sayılan Kərbəlanı ziyarət edib el arasında mömin kimi tanınan birinin oğurluqla məşğul olmasını fələyin çərxi ilə bağlayır. “Paho?” hekayəsi həcmcə kiçik, amma informasiya daşıyıcılığı ilə fərqlənən nəsr əsəridir. Dindar müsəlmanların hər cür nəfsdən uzaq durmaları vacib olan bir ayda - Ramazan ayında da oğurluq etməyə maraqlı olan obraz öz dili ilə özünü ifşa edir: neçə vaxtdan bəri heç bir şey oğurlaya bilməmişəm, çünki bu təzə naçalnik gələndən bəri əlimiz-ayağımız kəsilibdir, bir parça ətə həsrət qalmışım” [7, s. 340]. Yeni hakimiyyətdən şikayəti yalnızca əl-qolunun bağlanması və oğurluq edə bilməməsini faciə kimi təsvir edənlərin Vətən, millət anlayışı, təbii ki, olmayacaqdı. Açıq çağırışlar şəklində olmasa da, maarifçi realistlərin qələmə aldığı hekayələrdə bütün diqqət Vətən və məmləkət anlayışlarından uzaq qalmırdı. Bu baxımdan professor Tahirə Məmmədin “XX əsr Azərbaycan maarifçiliyinin aparıcı xüsusiyyəti onun milliyyətçiliyidir. Eyni zamanda, XIX əsr Osmanlı ədəbiyyatının maarifçilik (aydınlatma) ilə xarakterizə olunan romantizmi də millət, vətən, ümmət şüurunu aşılması ilə fərqlənirdi. XX əsrin başlanğıcının maarifçi realizmi XIX əsrin 70-90-cı illərinin Azərbaycan maarifçi realizminin təkamülü nəticəsində formalaşmışdı” [8, s. 43] qənaəti bizim üçün də məqbul hesab edilir. XX əsrin əvvəlində “Füyuzat” jurnalında və “Yeni Füyuzat” dərgisində türk müəlliflər ardıcıl çıxış edirdilər. “Nicat” cəmiyyətinin dəstəyi ilə Osmanlı dramaturqlarının əsərlərinin tamaşaya qoyulması, Azərbaycan ziyalılarının İstanbul mühiti ilə sıx əlaqəsi eyni mədəniyyət və dil ənənələrinin daşıyıcısı olan iki bölgə arasında yaxınlığı xeyli artırmışdı. İstər Osmanlı, istərsə də Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçilik milli dünyagörüşdən və real həyat şərtlərindən qidalanırdı. “Füyuzat” məcmuəsində “Ədəbiyyat məsələləri” monoqrafiyasının müəllifi V.Ağazadə Həsən Səbri Ayvazovun “Əsarət qurbanları: Əbəveynlərə ibrət” hekayəsi haqqında yazır ki: “Hekayənin mükəmməl nümunəsi olan əsərin mövzusu XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində İslam və türk dünyası üçün xarakterik olan real həyat hadisələrindən götürülmüşdür” [9, s. 109].

Ədəbi nümunələrdə sözügedən dövrün fəlsəfi və ictimai-siyasi fikrinin əksi məsələləri göstərir ki, istər maarifçi, istərsə də tənqidi realizm heç də keçmiş həyatla bağlı olmayıb, müasir həyatın özündən doğur. Bu ədəbiyyat milli gerçəkləri təsvir və təhlil edir. Maarifçi və tənqidi realist ədəbiyyat təsvir predmeti etibarilə eyni mövzulara müraciət etsə də, janr-üslub xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Maarif və cəhalət, gerilik və mədəni həyat, qaranlıq keçmiş və işıqlı gələcək qütblərini qarşı-qarşıya qoyan maarifçilərin əsərləri daha çox faciəvi və dramatik çalar kəsb edir. Həyatdan alınma süjetlərə müraciət edən yazıçılar ən çox hekayə və dram janrlarına üz tuturdular. Abdulla Şaiq “Vəzifə”, “Özü bilsin, mənə nə”, “Əsəbi adam”, Süleyman Sani Axundov “Qatil uşaq”, “Qan bulağı”, “Ümid çırağı”, “Cəhalət qurbanı” və s. hekayələrdə zamanla geridə qalmış cəmiyyətin təzadına diqqət çəkir, dramatik və faciəvi hadisələrin səbəbini savadsızlıqla bağlayırlar. Məhz yeni dünyagörüşün yaranması maarif çırağını alovlandırır, müsbət ideali təsdiq edir.

Yaradıcılığa XIX əsrin son illərində başlayan Abdulla Şaiqin əsərlərində həm romantizm, həm

də realizm ənənəsini müşahidə etmək mümkündür, A.Şaiqin inqilabdan əvvəl qələmə aldığı hekayələri içərisində “Murad” (1910), “Köç” (1910), “Göbələk”(1912), “Pirin kəraməti” (1912), “Cümənin qəzəbi” (1912), “Şələquyruq” (1913) və s. maarifçi-realizmin xüsusiyyətlərini müşahidə edə bilirik. “Murad” və “Şələquyruq” hekayələrində müəllifin tərbiyəvi-əxlaqi görüşləri önə çıxır. “Murad” hekayəsinin qəhrəmanları bir ailənin övladlarıdır. Müəllif onları bir-birinə qarşı qoymaq deyil, birini digərinin hesabına xoşagəlməz əməllərdən uzaqlaşdırmaq məqsədi izləyir.

“Maarifpərvər realistlər nə keçmişin tənqidinə o qədər aludə, nə də gələcəyin xəyallarına o qədər məftun idilər. Onlar ən çox adi, həyatı məişət qayğılarını qələmə alır, gələcəyi yaratmaq üçün hər kəsdən, hər şeydən əvvəl məktəbə müraciət edirdilər. Məktəbi nəinki mədəniyyət, intibah üçün, hətta ictimai quruluşu düzəltmək üçün də əsas vasitə sayırdılar” [10, s. 233].

Maarifçi realistlərdən Süleyman Sani Axundov “Kövkəbi-Hürriyyət”, “Yuxu”, “Qonaqlıq”, “Tutuquşu”, “Qan bulağı”, “Ümid çırağı”, “Cəhalət qurbanı” hekayələrində hürriyyət, elm və təhsilə çağırışları, cəhalətə qarşı çıxışları ilə Azərbaycan ədəbiyyatında önəmli bir mövqeyə sahibdir. Müəllif nağıl texnikasından istifadə edərək hadisə və vəziyyət hekayələri qələmə alır. “Kövkəbi- Hürriyyət” (1905) və “Yuxu” (1905) hekayələrində maarifçiliyin irəli sürdüyü elm və təhsil sahəsindəki tərəqqinin azadlığa və işıqlı dünyaya yol açacağı fikri əsas qatı təşkil edir. Xüsusən, “Yuxu”da hadisələrin bir nağıl təhkiyəsi ilə başlaması yunan mifologiyasından Meduzanı, yapon mifoloji təfəkküründəki baxışları ilə ətrafı daşı çevirən əjdahanı da yada salır. Müəllifin qaranlıq dünyadan işıqlığa çıxmağın yolunu “İrşad”la bağlaması isə hadisələri mif zamanından XX əsrin əvvəllərinə gətirib çıxarır. Süleyman Sani Axundov “Tutuquşu” (1909) hekayəsini də “Yuxu”da olduğu kimi, nağıl təhkiyəsi ilə başlayır. Hekayədə məcazi ifadə vasitəsi olan alleqoriyadan istifadə olunur. Müəllifin “viran olmuş bağ” deyə bəhs etdiyi məmləkətin gələcəyi başqasının dilində oxumaqla deyil, öz ana dilinə bağlılıqla əlaqələndirilir. Azərbaycan klassik ədəbiyyatında alleqoriya üsulu ilə yazılmış əsərlər qədim ənənəyə malikdir. Obrazları rəmzlərlə, alleqorik dillə danışdırmaq Şərq ədəbiyyatının, o cümlədən klassik milli ədəbiyyatımızın xarakterik cəhətlərindən biri kimi dəyərləndirilir. Bu janrın böyük inkişaf yolu keçməsi və dövrü üçün yeni ictimai-siyasi məzmunla malikliyindən danışan zaman qeyd etməliyik ki, klassik ədəbiyyatımızda mükəmməl təmsil janrının əsasını A.Bakıxanov qoymuşdur. Onun bizə məlum olan - «Tülkü və qoyun», «Qurd və ilbiz» və «Yersiz iftixar» təmsillərində cəmiyyətdə mövcud olan, həlli zəruriyyət tələb edən məsələlər ön plana çəkilir, ikiüzlülük, riyakarlıq, lovğalıq, yersiz iftixar kimi cəhətlər kəskin tənqid olunur. S.S.Axundovun “Tutuquşu” və “Yuxu”da nağıl-alleqoriyadan istifadə etməsi sehrli nağıl texnikasını yada salır. Rus ədəbiyyatında M.Svetayevanın “Tələ”, Y.Oleşinin “Üç gombul” əsərlərində də nağıl-alleqoriya bədii mətnə aparıcı xətlərdəndir. Maraqlı haldır ki, rus ədəbiyyatında nağıl- alleqoriya inqilabdan sonrakı bədii nümunələrdə daha geniş yer alırdısa, Azərbaycan ədəbiyyatında S.S.Axundovun əsərləri timsalında əsrin əvvəllərində varlığını göstərir. “Müasir rus ədəbiyyatşünaslığında bu metajanr hadisəsi 1920-1940-cı illər ədəbi materialları əsasında, həm də Avropa təsiri kimi təqdim olunur” [11]. Şərq ədəbiyyatının klassik kanonlarından irəli gələn bu xüsusiyyətlər S.S.Axundovun hekayə yaradıcılığında özünü əksər hallarda büruzə verir.

“Ümid çırağı” və “Cəhalət qurbanı” hekayələrində yetişməkdə olan gəncliyin rastlaşdığı nadanlıq və qadın hüquqsuzluğu problemlərindən bəhs edən S.S.Axundov təhsilini tamamlamaq üzrə olan gəncin dramını onun qan davası qurbanı olması ilə bağlayır. Anasının “ümid çırağı” dediyi gəncin özünün də sabahla, gələcəklə bağlı düşüncələri yarımçıq qalır. Cəhalət qurbanı olan Tamam və Gülbəndin də taleyi o dövrün əksər qadınları kimi sönüb gedir. İnsanlardan qaçıb daima qorxduğu qəbristanlıqda pənah axtaran Tamamın faciəsi fərdi xüsusiyyətini itirir, ictimailəşir.

S.S.Axundovun “Qorxulu nağıllar”ında söz açdığı problem və mövzularda da maarifçi realist baxış aparıcı xətt təşkil edir. “XX əsr maarifçi realist ədəbiyyatda xeyirxah, ədalətli şəxsiyyət konsepsiyası “Qorxulu nağıllar”da Süleyman Sanicəsinə düşünülmüş bir sistem halında nəzərə çarpır. Hekayələrin yığcamlığı, sadə, aydın, cəlbedici, ifadəli tutumu, təhkiyənin gözlənilməz forması....ədibin xeyirxahlıq konsepsiyasının dərkində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir” [12, s. 129].

“Əhməd və Məleykə”də təhkiyəçi qismində elm, təhsilə önəm verən, qız övladını da yeni tipli məktəbə göndərən Hacı Səməd çıxış edir. Çarəsizliyin və atasızlığın faciəsini yaşayan Əhməd və Məleykə real dünyanı təmsil edirsə, onlara kömək əlini uzadan səyyah Cəmaləddin nağıl

qəhrəmanlarını və ya dini nağılları xatırladır. S.S.Axundovun da bir yazıçı kimi böyüklüyü onda idi ki, yazılı ədəbiyyatla xalq ədəbiyyatının mövzu və strukturu arasında əlaqəni ustalıqla qura bilirdi. Ümumiyyətlə, “Qorxulu nağıllar”ın strukturunda nağıl poetikası özünü bütün qatlarda doğruldu. Bu isə “Qorxulu nağıllar”ı mövzu, obraz, süjet səviyyəsində bütünləşən mətnin ədəbiyyatşünaslığımızın hər daim diqqətində qalmasını təmin edən əsas komponentlərdəndir.

“Əhməd və Məleykə”də xeyirxah səyyah Cəmaləddin uşaqların həyatını nizama salırsa, “Abbas və Zeynəb”in çərxini döndərən quldur Səfərin qan intiqamı idi. Hacı Səməd nağıllarının niyə qorxulu olması yavaş-yavaş əyan olur. Hekayənin başlanğıcında nağılçının - Hacı Səmədin “quldurlar elmsiz, tərbiyəsiz tayfadan çıxarlar. Heyvanın vəhşisi qurd, pələng və şir olan kimi, insanın da vəhşisi bunlardır. Ancaq təfəvütləri odur ki, quldurlar onlardan neçə qat rəhmsiz, insafsız və zalımdırlar” [13, s. 39] təsbiti hekayənin sonunu işarə edir.

S.S.Axundov hekayə içində hekayə yaradır. Bu quruluş müəllifin “Nurəddin” hekayəsində özünü göstərir. “Yaxşılığa yaxşılıq hər kişinin işidir, yamanlığa yaxşılıq ər kişinin işidir” atalar sözünün kontekstində danışılan “Nurəddin” hekayəsi nəsilər arası əlaqədən və ya fərqdən bəhs edir. Analığı Gülpərinin başına açdığı oyunları bağışlayan Nurəddini xilas edən cəhətlərdən biri də onun yeni tipli məktəbdə təhsili ilə əlaqədar idi. S.S.Axundovun Maarifçilik fəaliyyəti onun bütün əsərlərində, xüsusən də hekayələrində qabarıq şəkildə özünü göstərir. Nurəddinin təlim-tərbiyəsinin mükəmməlliyi onun şəxsi keyfiyyətlərinin formalaşmasında əsaslı rol oynayır.

S.S.Axundov bir mütəfəkkir kimi, hər şeydən əvvəl xalq müəllimi, maarif cəbhəsinin mücahidi idi. O, elmi, maarif və mədəniyyəti atəşin bir ürəklə təbliğ edir, bədii ədəbiyyatın da vəzifəsini ən çox bunda görürdü. Odur ki, ədəbiyyata alovlu bir maarifçi kimi gələn Süleyman Sani bədii yaradıcılığının əsas istiqamətini də xalqın maariflənməsi, intibahı və yüksəlişinə doğru yönəltdi.

XX əsrdə maarifçi realist hekayə yaradıcılığı sahəsində diqqəti cəlb edən sənətkarlarımızdan biri də Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevdir. O, nəsr yaradıcılığında əsasən tənqidi realizm mövqeyindən çıxış etsə də, özünün “Ata və oğul” hekayəsində maarifçiliyin əsas diskurslarından birini - “atalar və oğullar” qarşılaşmasını önə çəkir. Bu qarşılaşmada yazıçı ənənəvi modelə üstünlük verir; ata oğula nisbətən daha müdrikdir. Maarifçi realizmdə isə daha çox yeni nəsil, oğul haqlı görünür. “Əgər orta əsrlər ədəbiyyatında müdrik yaşlılar doğru yolun dəvətçiləri idisə, yeni ədəbiyyatda yaşlılar mühafizəkar, gənclər isə mütərəqqi görüşlü idi. Mütərəqqilər mühafizəkarlara qarşı mübarizə cəbhəsi açmışdılar” [14, s. 41-42]. Bədii nümunələr əsasında deyə bilərik ki, atalar-oğullar modeli maarifçi realist ədəbiyyatda yeni məzmununda və ənənəvi strukturundan fərqli şəkildə, transformasiyaya uğramış halda qarşımıza çıxır. Yaradıcılığında hər zaman sintezə və yeni cərəyanlar içərisində ənənəni yaşatmağa çalışan Ə.Haqverdiyev adı çəkilən hekayəsində də prinsipinə uyğun davranır. Burada gənc nəslin haqlı olmasından daha çox, yanlış yolda olmasının şahidi oluruq. Öyləncəyə meyilli, ata vəsiyyətinə etinasız, anaya qarşı davranışında kobud olan oğul sahib olduğu mirası qoruya bilmir və özünün də sonu acınacaqlı bitir. XIX əsrin sonu və XX əsrin başlanğıcında maarifçiliyin milliyyət dünyagörüşü ilə zənginləşməsi Haqverdiyevin hekayəsi üçün də xarakterikdir. Müəllif burada sahib olduğumuz dəyərlərə diqqəti yönəldərək, gəncləri yad axınlara və təsirlərə qarşı davamlı olmağa dəvət edir.

Nəticə / Conclusion

Azərbaycanın fəlsəfi, ictimai-siyasi və ədəbi fikrinin zəngin, həm də mürəkkəb dövrlərindən biri olan XX əsrin əvvəlləri Azərbaycanda sənayenin inkişafı, sinfi ziddiyyətlərin kəskinləşməsi və milli azadlıq uğrunda mübarizələrin geniş vüsət alması ilə səciyyələnir. Bu mərhələ Azərbaycanın həm ictimai-siyasi, həm də ədəbi-mədəni həyatında öz mürəkkəbliyi ilə seçilir. Mədəniyyətin bütün sahələrində olduğu kimi ədəbiyyatda da bu dəyişikliklər özünü göstərmiş və müxtəlif janrlarda əsərlər yazılmışdır.

Bu dövr yazıçılarının yaradıcılıqlarında müraciət etdiyi mövzular XX əsr Azərbaycan ictimai-siyasi həyatından götürülmüş və öz növbəsində əsərlərinin ideyasını təyin edirdi. Avamlığın və cəhalətin, ədalətsizliyin, qadın hüquqsuzluğunun, özbaşınalığın, geriliyin tənqidi bu əsərlərin aparıcı mövzuları hesab olunur.

Məhz bu baxımdan da Azərbaycanın ictimai-siyasi və mədəni həyatında önəmli rolunu oynayan tənqidi realizm özünün spesifik xüsusiyyətləri ilə XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ictimai-fəlsəfi fikrinin tərənnümündə daha çox diqqət cəlb edir. Həyat həqiqətlərini, tarixi gerçəkliyi və təbəqələşmiş cəmiyyəti özünün əsas predmeti seçən bu ədəbi cərəyan maksimum dərəcədə xalq həyatına yaxınlığı ilə səciyyələndirir. Tənqidi realizm xalq həyatındakı müxtəlifliyə fəal şəkildə müdaxilə etməklə xəlqilik, vətənpərvərlik, humanizm və millilik prinsiplərinə əsaslanırdı. Bunun da başlıca səbəbləri onun ideya, məzmun, forma və üslub, ədəbi qəhrəman, zaman-məkan və s. baxımından xalq həyatına yaxın olan dəyərli, köklü axtarışları ilə seçilməsi idi. Bu mənada C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyev, Y.V.Çəmənəminli hekayələri, M.Ə.Sabir satiraları və sair müqabil bədii yaradıcılıq nümunələri XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimai-fəlsəfi fikrinin inkişafında böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Qarayev Y. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / Y. Qarayev. Bakı: Elm, c. 2. 2015. 632 s.
2. Axundov, M.F. Əsərləri: [3 cildə] / M.F.Axundov. Bakı, – c. 3. 1962. 371 s.
3. Mir Cəlal. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı / Mir Cəlal, F.Hüseynov, Bakı: Maarif, 1982., 427 s.
4. Qarayev, Y. V. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / Y. Qarayev. Bakı: Elm, c. 3. 2015. 908 s.
5. Nərimanov, N. Seçilmiş əsərləri / N. Nərimanov. Bakı: Lider, 2004. 496 s.
6. Гальперин, И.Р. Текст как объект лингвистического исследования / И.Гальперин. Москва: Наука, 1981. 140 с.
7. Vəzirov, N. Əsərləri / N.Vəzirov. Bakı: Şərq-Qərb, 2005., 422 s.
8. Məmməd, T. Ədəbiyyat müasir elmi yanaşmalar kontekstində / T.Məmməd. Bakı: Xan, 2016., 412 s.
9. Ağazadə, V. / “Füyuzat” məcmuəsində ədəbiyyat məsələləri / V.Ağazadə. – Bakı: Elm və təhsil, 2016., 205 s.
10. Mir Cəlal. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı / Mir Cəlal, F.Hüseynov, Bakı: Maarif, 1982., 427 s.
11. Подлубнова, Ю.С. Метажанры в русской литературе 1920 – нач. 1940-х годов: Коммунистическая агиография и "европейская" сказка- аллегория: /Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук / – Екатеринбург, 2005., ст.26. Портрет в литературе - что это такое, виды, примеры ... Ссылка: <http://classit.ru> > publ > teoria_literatury > portretv_li.. Источник: Справочник школьника: 5–11 классы. Москва, АСТ-ПРЕСС, 2000.
12. Vəlixanov, N. Süleyman Sani Axundovun elmi bioqrafiyası /N.Vəlixanov.Bakı: Elm,1996, 228 s.
13. Axundov S.S. Seçilmiş əsərləri/S.S.Axundov., Bakı: Şərq-Qərb, 2005., 448 s.
14. Məmməd T. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı / T.Məmməd. – Bakı: Apostrof, 2010., 62 s.

**ФАКТОРЫ, ОПРЕДЕЛИВШИЕ ВОЗНИКНОВЕНИЕ
ПРОСВЕТИТЕЛЬСКО-РЕАЛИСТИЧЕСКОГО НАПРАВЛЕНИЯ В
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ НАЧАЛА XX ВЕКА**

Ниджат Мамедов

Резюме. В данной статье на повестку выносятся один из насыщенных и сложных периодов философской, общественно-политической и литературной мысли Азербайджана начала XX века, который характеризовался развитием промышленности, обострением классовых противоречий и широким распространением борьбы за национальную свободу. Исследуются специфические черты просветительско-реалистического направления, сыгравшие важную роль в общественной мысли и культурной жизни Азербайджана.

Цель: исследовать социально-политические, исторические и культурные факторы, определившие возникновение просветительско-реалистического направления в Азербайджанской художественной литературе начала XX века.

Методология: системный подход, исторический метод.

Научная новизна: исследование влияния просветительско-реалистического направления, сыгравшего важную роль в общественно-политической и культурной жизни Азербайджана с начала XX века со своими специфическими особенностями

Ключевые слова: просветительско-реалистический, общественно-политический, мышление, национально-духовный, самосознание, демократический, возрождение

**FACTORS THAT DETERMINED THE EMERGENCE OF THE
ENLIGHTENING-REALISTIC TREND IN THE AZERBAIJANI LITERATURE OF
THE EARLY TWENTIETH CENTURY**

Nijat Mammadov

Abstract. This article puts on the agenda one of the rich and complex periods of philosophical, socio-political and literary thought in Azerbaijan at the beginning of the 20th century, which has been characterized by the development of industry, the aggravation of class contradictions and the widespread struggle for national freedom. The specific features of the enlightenment-realistic direction, which played an important role in the social thought and cultural life of Azerbaijan, are being studied.

Purpose: To explore the socio-political, historical and cultural factors that determined the emergence of the enlightening-realistic trend in the Azerbaijani literature of the early twentieth century.

Methodology: Systematic approach, historical method.

Scientific novelty: The study of the influence of the educational-realistic direction, which plays an important role in the socio-political and cultural life of Azerbaijan with its specific features, on the development of the socio-philosophical thought of Azerbaijan at the beginning of the 20th century.

Keywords: Enlightening-realistic, socio-political, thinking, national-spiritual, self-consciousness, democratic, revival.

Rəyçi: f.f.d., dos. Rəşad Əskərov

İSLAM MƏDƏNİYYƏTİNİN FƏLSƏFİ-NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİNƏ METODOLOJİ YANAŞMA PRİNSİPLƏRİ

Rasim Məcidov

Dissertant, Bakı Dövlət Universiteti, **Azərbaycan**

mecidov.68@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-7517-4986>

Xülasə. Məqalədə İslam mədəniyyətinin unikallığı, universallıq prinsipləri və dini-millî ideyalarının qarşılıqlı münasibətlərinin metodoloji yanaşma prinsipləri fəlsəfi aspektdən təhlil edilmişdir. Müəllif nadir dünya dini sayılan İslam dininin yaranmasına, onun fəlsəfəsinin müxtəlif mədəni qapanmaları məhv edən dəyişikliklərə, bəşəriyyətə, ümumbəşəri dəyər və ideyalara dair təsəvvürlər formalaşdırmasına diqqət çəkir. İslam ideyalarının milli mədəniyyətlərdə özünəməxsusluq və universallıq prinsipləri inteqrasiya, qarşılıqlı təsir, qarşılıqlı bağlantı və bir-birinə nüfuz sayəsində canlı dialektik vəhdətdə olmağa imkan verir. Yekun olaraq göstərilir ki, qlobalizmin inkişafı şəraitində yeni sosial-mədəni mühit milli mədəniyyətlərin unikallığına və universallığına təsir edərək, dialoqa, humanizmə, mədəni müxtəlifliyin qorunub saxlanmasına hazır olmağı zəruri edir.

Məqsəd: İslam mədəniyyətinin fəlsəfi-nəzəri aspektlərini və onun universallığını fəlsəfi aspektdən araşdırmaq.

Metodologiya: Problemə metodoloji yanaşma prinsipləri, hissə və tam, vahid və ümumi, hərəkət və inkişaf, müqayisəli təhlil üsullarından istifadə edilmişdir.

Elmi yenilik: İslam mədəniyyətində olan unikalıq və universallıq probleminin nəzəri, funksional və praktiki aspektdən tədqiqinə cəhd edilmiş və bir çox islam ölkələrində onun hansı metodlarla inkişaf etdirilməsi prinsipləri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: islam mədəniyyəti, unikalıq, universallıq, millətçilik, mədəni müxtəliflik, şəriət, tolerantlıq, qlobal transformasiya, dialoq.

Giriş. Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin müasir inkişaf mərhələlərində çətin və çoxqütblü problemlərin tədqiqat obyektinə çevrilməsi olduqca aktualdır. İslam mədəniyyətinin unikallığı yalnız onun təkrarsız, fərqli, nadir, özünəməxsus xüsusiyyətlərini əks etdirmir, o həm də bütövlükdə bəşər sivilizasiyasının universal mədəni müxtəlifliyinin tərkib hissəsi olan bir fenomendir. Dünyada unikalıq və universallığın vəhdəti kimi çıxış edən islam mədəniyyəti çoxəsrlik mədəni ənənələri və irsi ilə, ideal tolerantlıq dəyərləri ilə şöhrət qazanmışdır. Çağdaş dünyamızda islam dininin mədəni sərvətlərinin zənginliyi, universallığı və unikallığı, mədəni-tarixi özünəməxsusluğu, milli-mədəni əhəmiyyət kəsb edən maddi və mənəvi mədəniyyət abidələri qorunub saxlanılır və gələcək nəsillərə ötürülür. Bu günün özündə islam mədəniyyətinin və unikallığının qorunub saxlanması prioritet məsələlər olaraq qalmaqdadır. Çünki dünya xalqları nadir və təkrarsız olan Quran ayələrini yenilik və yaradıcılığın əsas mənbəyi kimi görür və əksər milli mədəniyyətlərin inkişafında unikallığı və universallığı özündə əks etdirir.

İslam dininin zəngin tarixi-fəlsəfi ənənələri vardır və bu ənənələrin dini-mədəni dəyərlər sisteminə öyrənilməsi və tədqiqi dünya alimlərinin əsas vəzifələrindən biridir. Azərbaycan Prezidenti İ.Əliyevin qeyd etdiyi kimi, “Azərbaycan İslam həmrəyliyi işinə böyük töhfələr verir. Bu məsələ bizim üçün prioritet məsələlərdən biridir. Azərbaycan qədim tarixə malik olan bir ölkədir. Azərbaycan xalqı əsrlər boyu öz milli mənəvi dəyərlərini yaşatmış, qorumuşdur. İslam dəyərləri isə milli-mənəvi dəyərlərimizin tərkib hissəsidir. Ölkəmizdə dini sahədə hökm sürən əmin-amanlıq, qarşılıqlı anlaşma, müsəlmanlar arasında mövcud olan birlik, dinlərarası münasibətlərin yüksək səviyyədə tənzimlənməsi bu gün ölkəmizi gücləndirən amillərdən biridir” [2]

Məqalədə qarşıya qoyulan məqsədin reallaşdırılması ilk növbədə aşağıdakı *vəzifələrin* yerinə yetirilməsi tələbini irəli sürür:

- mövzuda müsəlman ölkələrində milli və dini kontekstdə baş verən hadisələrə fəlsəfi-metodoloji yanaşma və bu problemin müasir elmi-nəzəri əhəmiyyətinin müəyyən edilməsi və təhlili;
- bu ölkələrdə baş verən proseslərdən irəli gələrək islam mədəniyyətinin oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirmək, eyni zamanda müasir islamın siyasi formasının təkamül yolunu öyrənməklə, müasir dövrün reallığına çevrilən dini millətçiliyin ideya və düşüncələrinin mahiyyətini izah etmək;
- islam və millətçilik ideyalarının tarixi-fəlsəfi təkamülü nəticəsində müxtəlif cərəyanların yaranması və milli, dini, coğrafi baxımdan fundamental cərəyana çevrilməsi prosesini təhlil etmək;
- islamın ayrı-ayrı xalqların milli düşüncə sisteminə təsir etməsi yollarının fəlsəfi əsaslarını və müsəlman dünyasının inkişaf strategiyası konsepsiyasının başlıca xüsusiyyətlərini araşdırmaq;
- müsəlman ölkələrində səriət və sekulyarizm problemlərinin qarşılıqlı münasibətlərini və bu iki sistemin hansı tarixi- fəlsəfi müstəvidə paralel hərəkət etməsini tədqiq etmək;
- dünyada siyasi islam və islam layihəsi haqqında olan məlumatlara, islam hüquq sisteminin institutlaşdırılma proseslərinə və fəlsəfi metodoloji aspektlərinə nəzər salmaq;
- islamla bağlı müxtəlif siyasi doktrinaların, ideyaların və konseptual yanaşmaların fəlsəfi təhlilini həyata keçirmək, onların praktik tətbiqi modellərini təsvir etmək.

Müasir fəlsəfi ədəbiyyatda, mədəniyyətlərdə universallığın və unikallığın qarşılıqlı xüsusiyyətləri məsələsi hələ kifayət qədər öz nəzəri həllini tapmamışdır. Buna görə də XXI əsrin əvvəllərində islam mədəniyyəti ideyalarının milli mədəniyyətlərin unikallığı və universallığı kontekstindən öyrənilməsi xüsusi aktuallıq kəsb edir. Müsəlman dünyasında islami dəyərlər sisteminin yaradılması və inkişafında milli mənsubiyyətindən, dilindən, dinindən və mentalitetindən asılı olmayaraq, bir çox etnoslar iştirak edirlər. Bu mənada dünyanın unikal mədəniyyətinə malik olan islam öz universal mənəvi-mədəni dəyərlər sistemi ilə digər sivilisaziyalardan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

İslam mədəniyyətinin siyasi-nəzəri aspektlərinə metodoloji yanaşma prinsipləri

Qlobal siyasi mədəniyyət müstəqil inkişaf edən dini - ənənəvi cəmiyyətlər toplusuna fenomenal sürətdə təsir edir. Bu səbəb həmin cəmiyyətlərdə yaşayan insanların siyasi mədəniyyətində müəyyən problemlər yaradır və problemlərin artan xətt müstəvisində hərəkətini təmin edir. Dünyanın əsas konfessional dinləri sırasında öz ənənələrini qoruyub saxlamaqla XXI əsrin əsas dinlərindən birinə çevrilən islam dininin substrat mühitə (etiraz elektoratın, əzilənlərin ideyası, haqsızlığa qarşı mübarizə metodlarının mövcud olduğu mühitə: R.M.) keçidi artıq geridönməz bir fakta çevrilmişdir [10].

Buna əsas səbəb kimi əsrlər boyu davam edən islam ideyalarının millətçi ideyaları ilə tarixi-fəlsəfi kontekstdə mübarizəsini göstərsək yanılmarıq. Özünün xüsusi mahiyyətinə görə öz tərəfdarlarına güclü siyasi və mənəvi təsir göstərən islam dini digər sekulyar institutların öz cəmiyyətlərində itirdiyi mövqeyləri, daha dəqiq desək, milli ideya və siyasi konyuktura boşluqlarını doldurmaqda bütün imkanlarını işə salmışdır. Bəzi iri müsəlman dövlətlərində siyasi hakimiyyəti ələ keçirən bu ideologiya dünyanın əksər siyasi elitası üçün sözün həqiqi mənasında fundamental çətinliklər yaradır. Müasir dünyada baş verən siyasi situasiyaları və bir çox spesifik xüsusiyyətlərə malik olan islam siyasi mədəniyyətini bilmədən onun fundamental ideyalarını konseptual şəkildə başa düşmək olmaz. Bu proses əvvəllərdə dünya ictimaiyyətinin əksər hissəsində keçən əsrin birinci yarısından başlayaraq islam haqqında neqativ fikirlər fonunda formalaşmış və bir çox Qərb tədqiqatçıların sevimli mövzusunə çevrilmişdir: *“Cəmiyyətdə siyasi islamın tamamilə totalitar olması haqqında yekdilliklə rəy formalaşmış və islam dininin heç bir demokratik başlanğıca malik olmaması sübuta yetirilmişdir”* [3, s.6].

Alman filosofu Maks Veberin bu sözləri XX əsrin sonunda həmin dövrdə baş vermiş hadisələrə və müəyyən həqiqətlərə söykənmişdir və bu səbəbdən XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq siyasi islamın öyrənilməsi, metod və metodologiyasına xüsusi diqqət yetirilməsi geniş diskussiyalara yol açmışdır. İctimai və siyasi normativlərin müəyyən olunmasında əsas istinad mənbəyinin Quran və Sünne olması prinsipləri və müasir müsəlman filosofu Əli Şəriətinin *“hər bir müsəlmanın ixtiyarı var ki, klassik islam ilahiyyəti tərəfindən dəqiqləşdirilməmiş məsələlərin müzakirəsini demokratik qaydalar əsasında aparsın”* sözləri bir daha bu istiqamətdə aparılan diskussiyaları genişləndirmişdir [11]. Siyasi islam və ya Qərb mənbələrində *islamizm* sözü ilə təqdim olunan konsepsiyanın inkişafı XIX əsrin axırları və XX əsrin bütün onilliklərində davamlı sürətdə baş vermişdir.

Ərəb millətçiliyi (əl-qövmiyyə, əl-ərəbiyyə, - R.M) ideologiyası ilkin mərhələlərdən dünyəvi xarakterə malik olub geniş ərazilərdə yaşayan və ümumi dilə mənsub olan insanları özündə birləşdirir. Bu ideyalar, əsasən, Osmanlı imperiyasında başlanan siyasi və iqtisadi silkələnmələr dövrünə təsadüf edirdi və XX əsrin əvvəllərinə qədər, daha dəqiq desək, 1909-cu ildə Fransanın paytaxtı Parisdə Gənc Ərəblər Cəmiyyəti (Əl-Fətat) təşkilatının yarandığı günə qədər imperiyadaxili mədəni muxtariyyət tələbləri ilə mövcudluğunu davam etdirirdi. Bu ideyaların ilkin rüşeymləri Birinci Dünya müharibəsinə qədər əksmüstəmləkə xarakteri daşımış, sonrakı mərhələlərdə millətçi və sosialist ideyalarının meydana çıxdığı illərdə müəyyən mənada kölgədə qalmışdır. Lakin Birinci Dünya müharibəsindən sonra Osmanlı imperiyasının xarabalıqlarında meydana gələn bəzi müsəlman dövlətləri Qərbin liberal-demokratik prinsiplərini, siyasi institutlarının konsepsiyalarını öz dəyərlər sisteminə daxil etdikdə bir çox qəribəliklər meydana çıxmışdı.

Bu siyasi qəribəliklər İkinci Dünya müharibəsindən sonra Yaxın Şərqdə əksər ərəb dövlətlərinin sosialist dövlət sisteminə üstünlük vermələri ilə özünü bir daha göstərdi. 1948-ci ildə İsrail dövlətinin elan olunması və buna qarşı bütün Ərəb dünyasında hərbiləşdirilmiş millətçiliyin meydana çıxması Yaxın Şərqin siyasi ideologiyasına, sosial-fəlsəfi identikliyinə, bir sözlə, tarixi-fəlsəfi inkişafına yeni təkan verdi [13]. Xarici faktorlara görə əksimperialist və panərəbizm xarakterinə, daxili faktorlara görə isə ərəb sosializminə söykənən ərəb millətçiliyi dörd əsas tarixi – fəlsəfi paradigma ilə formalaşmışdır.

Birinci paradigma **Ən Nəxdə** (əl-sahva; - R.M) oyanış ideyasının yaranması Rifaa Rafi Ət-Təhtəvinin (1801-1873) adı ilə bağlı olub, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Osmanlı imperiyasında başlanan Tənzimat dövrünə təsadüf edir. Uzun müddət Fransada yaşayan Təhtəviyyə vesternləşmə ideyalarının güclü təsiri olmuş və Misir cəmiyyətinə Avropa mədəniyyətini təlqin etmək cəhdləri fasiləsiz xarakter almışdır. Bu, əsasən, Avropadan götürülmüş parlamentarizm, konstitusionalizm və millətçilik ideyalarının ərəb dünyasına yeni bir ideya kimi təqdim edilməsindən ibarət olmuşdur. Sonrakı mərhələdə ikinci paradigma **ərəb sosializmi** (əl- iştirakiyyə; - R.M) ideyası 1947-ci ildə Mişel Əflaki (1910-1989) tərəfindən irəli sürülmüş və onun əsasında BƏƏS partiyası yaradılmışdı. Bu ideyalara əsasən ərəb millətçiliyi yalnız sosial sistemlərin içində öz birlik və azadlığını tapa bilər, lakin ənənəvi marksizmi, ateizmi, beynəlmillətçiliyi, materializmi rədd edən Əflaki bütün bunları panərəbizmə zidd sayırdı. Üçüncü paradigma **Respublikaçılıq** (cəmahiriyyə, xalq kütlələrinin hakimiyyəti; - R.M) ideyası Livianın dövlət xadimi Müəmmar Qəzzafi (1961-2011) tərəfindən əsaslandırılmış və xalq hakimiyyətinin mühüm elementlərini özündə birləşdirmişdi. Bu konsepsiyaya əsasən ənənəvi dövlət institutları ləğv edilərək onların yerində xalq komitələri və xalq konqresləri fəaliyyət göstərməlidir. Bu kvazi təşkilatlar sonda Ümumxalq Konqresini təşkil edərək federativ kommuna sistemini ölkənin əsas sisteminə çevirirdi.

Sonuncu paradigma **İnqilabçılıq ideyaları** bütün ideyaların kökündən dəyişdirilməsinə və yuxarıda göstərilən paradigmalardan tam fraqmentləşməsinə səbəb olmuşdur. Ərəb inqilabları XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq (1916-1918-ci illərdə əkstürk inqilabı nəzərdə tutulur: R.M) mərhələli olaraq 1936-1939-cu illərdə Britaniya mandatına qarşı Fələstində davam etmiş və sonda 2011-ci ildə Ərəb Baharı adı altında tarixə düşmüşdür.

İnqilabçılıq ideyalarının geniş vüsət almasının yeganə səbəbi Misirdə, Suriyada, İraqda, Sudanda, Əlcəzairdə, Tunis və Yəməndə baş verən hərbi çevrilişlər nəticəsində siyasi zorakılığın əsasının qoyulması və bu hakimiyyətlərin demək olar ki, hamısının öz xalqlarının gözündə mənəvi legitimlik statusunu qazana bilməməsi olmuşdur. Nəticədə özlərini sekulyar, dünyəvi və demokratik elan edən bu dövlətlərin daxilində yarıleqal, yarıgizlin siyasi islam ideyaları və bu ideyalara uyğun tarixi-fəlsəfi paradigmalar yaranmağa başladı. Bu ideologiyaya hər hansı bir yanaşma metodunu öyrənmək üçün bir az əvvələ qayıtmaq və siyasi islamın görkəmli nəzəriyyəçilərinin konseptual ideyaları ilə tanış olmağımız məqsəduyğundur.

Siyasi islamın yaradıcılarından “Müsəlman Qardaşları” təşkilatının əsas ideoloqlarından biri, yazıçı və filosof **Səyyid Qütbini** (1906-1966), “Camaat-i-İslam” partiyasının yaradıcısı və ideoloqu, Pakistanın görkəmli dövlət xadimi və tarixçi-filosofu **Əbul-əla Məudidini** (1903-1979), İran İslam İnqilabının lideri **Ayətolla Ruhulla Məsəvi Homeynini** (1902-1989) göstərmək olar. Məudidi və Qutbi ideyalarının islamda sünni məzhəbinə təsir göstərməsini, Homeyni konsepsiyalarının şiə məzhəbi ilə səslənməsi islam dünyası üçün yeni bir mərhələnin, yeni bir layihənin başlanğıcından xəbər verirdi

[6]. Hər üçünün siyasi islam konsepsiyalarına yanaşma metodları, siyasi mübarizə vasitələri və islam dövləti yaratmaq baxışlarının eyni istiqamətə yönəlməsinə baxmayaraq, keçmişdə baş vermiş tarixi-fəlsəfi paradigmlar toplusu onların vahid ideoloji cəbhədən çıxış etmələrinə ciddi maneələr yaradırdı.

Belə şəraitdə böyük keçmişin və ideal gələcək konsepsiyalarının tədqiqı islam dinini qəbul etmiş və müsəlman toplumunu yaratmış xalqların, etnosların tarixi-fəlsəfi konyukturası, gücü, milli və dini özünüdərkətmə prinsipləri bu problemi ərəb-müsəlman siyasi vektorundan müəyyənləşdirilmə tələbini ortaya qoyur. Ərəb-müsəlman terminologiyası və siyasi düşüncə sistemi yarandığı gündən demək olar ki, şərti xarakter daşıyır. Bu terminin adı altında müxtəlif xalqların siyasi düşüncəsi həmin dövrlərdə Ərəb Xilafətinin tərkibinə daxil olan xalqların, etnosların siyasi yaradıcılığının tərkib hissəsi kimi sayılmış və bu günlərə qədər də Yaxın Şərqi siyasi konyukturasının əsas elementinə çevrilmişdi [14]. Bu konyuktura həmin dövrdə siyasət və dövlət münasibətlərinin siyasi islam kontekstində öyrənilməsi üçün üç əsas yanaşma metodunu ortaya çıxarır.

Normativ-hüquqi yanaşma metodu

Bu yanaşma tamamilə müsəlman hüquq sisteminin təməlində yaradılan siyasi və hüquqi doktrinalara söykənərək xüsusi siyasi təlim yaradır və müxtəlif teokratik, yəni Xəlifət, İmamət formalı dövlət quruluşlarını qidalandıraraq onlara həyat mövcudluğu verir. Bu metod nüfuzlu islam alimləri, fəhih elmini mükəmməl bilən şeyxlər tərəfindən işlənir və eyni zamanda müstəqil inkişaf edərək heç bir kənar təsirə məruz qalmayaraq öz ünikallığını qoruyub saxlayır. Bu istiqamət əsasən islamın şəriət prinsiplərinə əsaslanan hüquqi nəzəriyyələrə söykənir.

Tarixən bu ideoloji proses xilafət sisteminə fəaliyyət göstərən ilahiyyatçıların, hüquqşünasların və nüfuzlu islam alimlərinin əsrlər boyu işləyib hazırladığı dövlətçilik doktrinalarına söykənmişdir. Sonrakı mərhələlərdə Xilafətin dağılması prosesi bu sistemi yaradan islam alimlərində sistem formalaşdırıcı bəzi elementlərin bu sistemin daxilində mükəmməl olmaması şübhələrini yaratmış və bu proses onları ilkin islam dövründə mövcud olan “əməvi xəlifələr” konsepsiyasına bir daha nəzər salmağa məcbur etmişdir. Bu çərçivədə olan yanaşma sonda islamda dövlət və siyasət konsepsiyasını formalaşdırırdı. Nəticədə bu konsepsiya islam təlimini birbaşa siyasi doktrinalarla uyğunlaşmağa məcbur edir, yeni təlim əsasında ümumi islam təliminin mahiyyətini tamamilə siyasiləşdirirdi.

İslamda hakimiyyət konsepsiyası və dövlətin yaradılması prosesi Allah iradəsinin təcəssümü kimi qəbul edilir. İlk baxışdan bu sistem dövlətçilik haqqında olan ideyalara rəşional yanaşmanı rədd etməklə, dövlətin daxilində institutlaşmanı müəyyən mənada şərtləndirirdi. Lakin islam dininin ilkin formalaşdığı dövrlərə nəzər saldıqda məlum olur ki, yeni yaranan institutları, o cümlədən Xilafət və İmamət ideyalarının daşıyıcıları olan institutları yalnız rəşional ideyalarla (insan idrakı ilə dərk olunan: R.M.) qidalandırmaq olar. Orta əsrlərdə mövcud olan siyasi-hüquqi bazanı patriarxal cəmiyyətin ideal yaşayışının təmin edilməsinə yönəltmək və xilafət ideyalarının aliliyinin təminatçısına çevirmək vəzifəsini yalnız yeni yaranan institutların rəşionalizmə transformasiyası yerinə yetirə bilərdi.

İslam dövlətini yaratmaq istəyən nəzəriyyəçilərin əksəriyyəti hesab edirdi ki, dövlət və cəmiyyət, siyasət və din nəzəriyyələri sübutsuz əsas götürülən postulatlarla söykənməli və onların vahidliyi şəriət normaları əsasında qorunub saxlanılmalıdır. Bu normalar cəmiyyətdə mövcud olan sosial və mənəvi həyatın bütün sahələrinin universal tənzimləyicisinə çevrilməlidir. Nəticədə Quranla əsaslandırılan bir çox konsepsiyalar kənar təsir vasitəsilə transformasiyaya uğrayır, dövlətçilik ideyalarının deqradasiyası və həqiqi islam dəyərlərindən uzaqlaşma halları intensivləşirdi.

Etik-fəlsəfi yanaşma metodu

Bu yanaşma əsasən siyasi-fəlsəfi ideyalara söykənərək antik dövrün siyasi konsepsiyalarını özündə ehtiva edirdi. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu yanaşmada istifadə edilən empirik ideyalar istənilən anda rəşional və mistik ideyalarla toqquşur, nəticədə empirizmə xas olan xüsusiyyətlər ilk növbədə təcrübənin aliliyi, dərkətmə hissiyatı və rəşional düşüncənin azaldılması prosesi baş verir. Bu mənada bir çox müsəlman alimləri yuxarıda göstərilən metodlardan geniş istifadə etmişlər.

Müsəlman dünyasında etik-fəlsəfi metodların görkəmli nümayəndələrindən Əl-Fərabini (872-951), İbn-Sinanı (980-1037), İbn-Rüşdü (1126-1198) və b. nümunə kimi göstərmək olar. Onlar hesab edirdilər ki, islam dinini və islam fəlsəfəsini vahid siyasi təlimə çevirməyin ən optimal yolu onların arasında olan zaman, məkan və uyğunlaşma paradigmasının tapılması olardı. Belə ki, etik-fəlsəfi ideyaların mərkəzində həmin dövrün intellektual cərəyan nümayəndələrinin konsepsiyaları ilə yanaşı,

bu konsepsiyaların varisi kimi, antik dövrün klassik yunan fəlsəfəsinin çıxış etməsi də diqqəti cəlb edir [7]. Bu varislik prinsipi orta əsrlərdə mövcud olan islam fəlsəfəsində və onun misilsiz nümayəndələrinin əsərlərində özünü göstərmiş, eyni zamanda ərəb-müsəlman mədəniyyətini öz kulminasiya nöqtəsinə çatdırmaqla yanaşı, heç vaxt onu dinlə qovuşdurmamışdır.

Aydındır ki, dini-fəlsəfi elmin nümayəndələri heç vaxt şəriət qaydalarını inkar etmədilər və mühafizəkar islam fiqh məktəblərinin nümayəndələrindən fərqli olaraq şəriəti sistemli şəkildə təkmilləşdirdilər. Onların yanaşmasına görə, sosial-siyasi sistemlərdə mövcud olan şəriət qanunları bu sistemlər üçün heç də əsas deyil, yalnız həyat fəaliyyətini müəyyən normalara salan köməkçi qanunlar toplusudur. Bu sistemin köməyi ilə cəmiyyətdə ilk növbədə mənəvi qaydaların standartlarını müəyyən etmək və onları mükəmməl bir sistem kimi mövcud sosial sistemə çox asanlıqla daxil etmək olar. Nəticədə sistemə uyğun yaradılan ideal islam dövləti islam qanunlarını qoruyar və istənilən ideal cəmiyyət quruculuğunu məntiq və idrak əsasında xəşbəxtlik və rifaha uyğun təkmilləşdirərdi.

Mənəvi-didaktik yanaşma metodu

Bu yanaşma metodu ənənələrə söykənərək siyasi janr əsasında ədalətli hakim, ədalətli şah obrazlarını apologetik səviyyəyə qaldırmaqla, müsəlman dünyasında siyasi hakimiyyət mexanizmlərini fərdi həyat sistemindən ayırır və onu universal dövlət sistemi kimi yaradaraq aliləşdirir. Bu cür yaranan dövlət sistemləri ilahi hökmlərlə səciyyələndirilir, bəzi hallarda isə sistemi islamdan kənarlaşdıraraq islamdan əvvəlki dini etiqadlarda mövcud olan hökmdarlar haqqında olan apologetikaya meyilləndirirdi.

Bu cür qurulan hakimiyyətlərin sosial-siyasi strukturları, hakimlərin səlahiyyətləri və təqib etdiyi məqsədlər ilahi qüvvənin arzuları kimi qələmə verilirdi. Təbii ki, ümumilikdə qeyd etmək lazımdır ki, müsəlman Şərqində mövcud olan siyasi düşüncənin predmeti, siyasi-hüquqi nəzəriyyələri çətin fəlsəfi-tarixi inkişaf yolu keçməklə, müasir ideyalar toplusunun yaradılmasında müstəsna rol oynamışdır. Siyasi və hüquqi nəzəriyyələrin vahid predmet çərçivəsində birləşdirilməsi bu nəzəriyyələrin daxili qarşılıqlı münasibətlərini çox asanlıqla şəriət qanunları ilə uzlaşdırırdı. Nəticədə sosial həyatın bütün sahələrində tətbiqi mexanizmlər didaktik metodların təsir vasitələrini gücləndirirdi. Belə demək olar ki, bu konsepsiya siyasətin, hüququn və dinin institusional səviyyədə dövlətə lazım olan sakral funksiyaları yerinə yetirir və onun, yəni dövlətin spesifik ideoloji formalarını müəyyən islam qanunları ilə tənzimləyir. Yuxarıda qeyd edilənlər qlobal və sürətlə modernləşən dünyada islam siyasi düşüncəsinin ilkin mərhələsi sayılan inqilabi situasiyanı və siyasi fiqh elminin əsaslarını yaradır. İslam alimlərinin əksəriyyəti dünyanın müxtəlif yerlərində islam dövlətinin bu və ya digər halda yaradılmasının qəti əleyhinə çıxış edirdilər. Bu konsepsiyanın müasir islam ideologiyasına, daha dəqiq desək, islamçılıq ideyalarına göstərilən təsir gücünü artırmaq məqsədilə iki mühüm tezis irəli sürməyimiz yerinə düşərdi.

1. İslam prinsiplərinin universal olması. “İslam dini istənilən vaxt və istənilən məkan üçün universaldır”. Bu sözləri Misir universitetinin professoru Hüseyn Munis “Ərəb sivilizasiyasının dini və inkişafı” kitabında yazmışdır. O qeyd etmişdir ki, islam doktrinaları, qanunları və etik normaları bütün mərhələlərin inkişafı və insan davranışları üçün güclü stimül yaradır. Bu doktrinanı sivilizasiya nəzəriyyələrinin banilərindən biri sayılan Arnold C. Toynbi (1889-1975) bir daha təsdiq edərək yazırdı: “Ali dinlər və bu dinlər əsasında formalaşan fəlsəfələr insan davranışlarının praktiki qaydalarını göstərir. Onların hamısı insana ali məqsəd kimi dözümlülük, nəfsə nəzarət və digər universumlar üzərində tamah məqsədilə hakim olmaq cəhdlərinin qarşısını almaq mexanizmlərini verir” [5, s.335].

2. İslam dövlətinin yaradılması ideyası. Bu tezis bütövlükdə yuxarıda göstərilən tezisə bu və ya digər halda əsaslanaraq öz fundamental prinsiplərini ortaya qoyur. Birinci tezisə əsasən islam universalizmi dövlətin bütün sahələrində birlik strukturu yaradır və təriqətçiliyi, parçalanmanı və ən əsası eqoizmi rədd edir. Bu barədə İran İslam Respublikasının banisi Ayətolla Homeyni yazırdı: “Hər kimsə müsəlmanları şiə və sünni məzhəbinə ayırmaq istəyirsə, onun özünün bu məzhəblərin heç birinə aidiyyəti yoxdur və onu dinsiz saymaq lazımdır. Elə bu səpkidə Sudanın dini lideri Həsən ət-Turabi çıxış edərək bildirmişdir ki, biz nə sünni, nə də şiəyik. Biz heç bir məzhəblərə ayrılmamışıq” [1].

Bu cür yanaşma islamçılıq ideyalarının vahidliyindən xəbər verir. Rusiya islamşünası A.V. Malaşenko (1951) bu haqda yazırdı: “İslam dininin tərkibində mövcud olan sünni və şiə variantları arasında heç bir prinsipial fərq yoxdur. Yeganə əhəmiyyətli fərq mülayim islam (bu islamla müasir

dövlət strukturları tam əməkdaşlıq edə bilər) və radikal islam (müxalifətçiliyə istiqamətlənərək ekstremizmə, terrorizmə və üsyankarlığa meyillənmə) arasındakı şəxslənməni göstərmək olar” [9].

XX əsrin 70-80-ci illərindən başlayaraq islam ilahiyyatçıları islam ənənələrini müasir dövlət ideyaları ilə əlaqələndirmək və bu nəzəriyyələr əsasında şəriət qaydalarına söykənən praktiki dövlət qurmaq cəhdlərini açıq surətdə göstərməyə başladılar. İran İslam İnqilabının əsas ideoloqlarından biri sayılan Əli Şəriəti islam iqtisadiyyatı ideyalarını əsaslı doktrina formatına salmaqla, üçüncü inkişaf yolunu sosializm və kapitalizm inkişaf yollarına alternativ elan etdi. “Üçüncü dünya” ölkələri mövcud olan iki sistemdən kənar olduqları üçün “orta yol” ideyalarına çox böyük həssaslıqla yanaşmağa başladılar. İslam iqtisadiyyatının ən mühüm prinsipləri sayılan sinfi dünyanın və bütün müsəlmanların bir-birinə qarşılıqlı yardımı, faizsiz müavinətin (riba: R.M.) və kasıbların lehinə tutulan verginin (zəkat: R.M.) qanun şəklində olması vacib sayılırdı. Bu qanunlar istənilən cəmiyyətdə istənilən sosial gərginliyi aradan qaldıracaq və bütün zamanlarda öz elastikliyi qoruyub saxlayacaqdır [9].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz islam universalizmi ilk olaraq insanda nəfsə nəzarət mexanizmini yaradır və bu mexanizm insanın öz çevrəsində olan sosial varlıqlara qarşı ədalət prinsiplərini tamah məqsədli digər universumlar üzərində hakim olmaq arzusu ilə əvəz edir. Siyasi hakimiyyətə gəlincə isə, ideal islam cəmiyyəti yalnız xilafət forması ilə deyil, imamət forması ilə də müzakirə obyektinə çevrilə bilər. Bu nəzəriyyələr əsasında tarixi şərait imkan verərsə, müsəlmanlar nəhəng islam cəmiyyətlərini və yaxud Böyük Britaniyada, Fransada və Almaniyada olduğu kimi, iri və funksional müsəlman cəmiyyətlərini yarada bilərlər. Məsələ ondadır ki, universalizmə söykənən bu ideyalar vasitəsilə təkəllüflük prinsiplərinə inanan müsəlman cəmiyyəti dünya tarixinin mərkəzinə keçir və bu prinsip həmin cəmiyyətə, bütün bəşəriyyətə ədalətli və seçilmiş bir ümmət kimi sahiblik etmə hüququ qazandırır. Eyni zamanda həmin status Peyğəmbərə (Məhəmməd əleyhissalam) verilir, lakin bu status əksinə müsəlman ümmətinin özünə qarşı şahidlik funksiyasını (Qurani-Kərim vasitəsilə: R.M.) daşıyır. Bu konsepsiyadan məlum olur ki, səlis düzüm və yaxud ümumi ardıcılıq xaricdən gələn faktor daxili substansiya çevirir. İntellektual-nəzəri mühitlərin ekspertləri qeyd edirlər ki, islam cəmiyyətləri bütövlükdə istənilən mühitə uyğunlaşma mexanizmlərinə malikdir. Ona görə də tarix boyu islam dininə qarşı olan əkstəbliyə, basqılara, istibdada baxmayaraq, o, (islam dini: R.M.) dünyanın bütün bölgələrinə sürətlə yayılır və Hindistanda, Afrikada, Çində, Avropa və Amerikada yaşayan insanların əksəriyyəti üçün cəlbədicə faktora çevrilir. Düzdür, bu faktorun daxilində bir çox problemlər, nöqsanlar olduğuna baxmayaraq ümumdünya, ümummilli ideyaya çevrilən monoteizm ideyaları ilahi qüvvənin himayəsi altında öz məntiqi nəticəsinə sürətlə yaxınlaşır.

Digər ekspertlər islam dünyasının siyasi staqnasıyadan çıxdığını xüsusi qeyd edirlər, tarixi şəraitdən asılı olaraq müsəlmanların islam dövlətinin və yaxud özünü idarə edən islam icmalarının yaradılması vaxtının çatdığını göstərir. “Bu cür nümunələrə artıq bir çox Qərbi dövlətlərində, yəni Böyük Britaniyada, Fransada, Almaniyada rastlaşmaq olar ki, bu icmalar həmin dövlətlərin tərkibində müstəqil siyasi subyektlərə çevrilməyə çalışırlar [4].

Bu siyasi konsepsiya xüsusi olaraq ümumdünya “islam beynəlmiləl” ideyalarına söykənir və bütövlükdə fiqhə, yəni islam hüquq elminə istinad edir. Konsepsiyanın əsas əkstezisi millətçi ideyaların tamamilə islam ümmətinə zərərli olması və islam cəmiyyətlərinin deqradasiyaya məruz qoyulması ilə əsaslandırılır. İlkin mərhələdə islamlaşdırılma dövlətin səyləri nəticəsində “yuxarıdan” başlanılır, ali suveren hakimiyyət isə yalnız Allahın səlahiyyətlərində olur. Hökumət isə Allahın valisi kimi, yer üzündə idarəetmə funksiyalarını yerinə yetirir. Şəriət qanunları ölkənin əsas qanunları hesab olunur. Mövcud qanunvericilik isə şəriət qanunlarına ziddiyyət yaratmır və dövlət islam qanunlarının sərhədini keçmir. Bu ideyalar öz mahiyyətinə görə heç də yeni deyildir. Belə ki, altı əsr mövcud olmuş Osmanlı imperiyası və mövcudluğunun sonuna yaxın xilafətə çevrilmiş bu qurum pis, ya yaxşı, bu ideyaları həyata keçirməyə cəhd göstərmişdi. Lakin dünyada baş verən siyasi proseslər və həmin proseslərdən doğan səbəblər ilk növbədə bu xilafətin tərkibində yaşayan xalqların fədakarlığına müqavimətinə baxmayaraq, güc mərkəzlərinin təsiri altında bu ideyaların iflası yuxarıda göstərilən cəhdlərin təsirini sıfıra endirmişdi [12].

İkinci Dünya müharibəsindən sonra dünyada mövcud olan müstəqil müsəlman dövlətləri (onları suveren dövlət adlandırmaq istənilən halda mübahisə mövzusu ola bilər: M.R.) və onların hakimiyyətinə gətirilmiş elitələr yalnız “müsəlman küçəsinin” idarə olunmasına xidmət edirdi. Bu

xidmətin yalnız bir məqsədi “ümumdünya islam lahiyəsinin” baş tutmaması və islam həmrəylik ideyalarının hər bir müsəlman dövləti üçün ümummilli ideyaya çevrilməməsi olmuşdur. İslam cəmiyyətləri artıq dünya xalqları sırasında əzilən, istismara və təqiblərə məruz qalan imicini qazanmışdır.

“Yaradılmış bu sistemi Allahın rəhmi kimi də qəbul etmək olar, belə ki, islam dini böhran vəziyyətində daha da inkişaf edir və islam hərəkətlərinin nüfuzu daha da artır. Bu anlarda onlar (müsəlmanlar: M.R.) fəal surətdə Məhəmməd peyğəmbər və onun tərəfdarlarının dövründə olan həqiqi və təmiz islamın qaydılması tələbini irəli sürürlər. Onlar kənardan gələn və onlara öz diktəsini edən yabançılara qarşı güclü müqavimət göstərirlər” [8, s.216]. Müsəlman dünyasında sosial etiraz həmişə dini xarakter daşımışdır və bu müqavimət hərəkətləri alovlandığı andan sönməyə məhkum olmuşdur. Qərb dünyasının islam tarixi və mədəniyyəti üzrə ixtisaslaşmış mütəxəssisi Bernard Lyuis yazır:

“Müxtəlif ölkələrdə yaşayan və müxtəlif dillərdə danışan müsəlmanları müqəddəs keçmişin yaddaşı yaxınlaşdırır, onlara ümumi cəmiyyətin üzvlüyünü təlqin edərək ümumi taleyi yaşaya-caqlarını, bunun taleyin hökmü olduğunu göstərirlər. Özünü dərk etmə prosesi Qərb dünyasında xalqın və yaxud dövlətin səlahiyyətində olmasına baxmayaraq, müsəlman dünyasında bu dəyərlər sistemi dini-siyasi cəmiyyət formatında qəbul edilir” [8, s.216].

Beləliklə, islam dini bütün müsəlman ölkələri üçün konsensus xarakteri daşıyır və siyasi səhnədə istənilən an geniş kütlələri səfərbər etməklə, istənilən siyasi proseslərə təsir etmək imkanlarını daim qoruyub saxlayır. Əsas məsələ islamda olan subyektivliyi mövcud siyasi-tarixi proseslərə transformasiya edib qanunauyğun və səbəbiyyət əlaqələri (determinizm: R.M.) vasitəsilə yeni siyasi iradə mənbələrinə yaxınlaşdırmaq lazımdır. Başqa sözlə desək, islam cəmiyyətləri passiv-əzabkeş girovluğundan çıxmalı və fəal-amiranə bir mərhələyə keçməlidirlər.

Nəticə. Beləliklə, islam mədəniyyətinin unikalığı, universallığı və onun tolerantlıq ideyalarının müasir hüquq sisteminə ehtiva olunması müasir fəlsəfənin aktual problemi olaraq qalmaqdadır. Onların vəhdəti ən ümumi və ya xüsusi mütəlaqlaşdırılmasını, unikallığın və ya universallığın inkar edilməsini deyil, bu prinsiplərin integrasiyasını, qarşılıqlı təsirini, qarşılıqlı qovuşmasını, bir-birinə təsir etməsini eyni zamanda birlikdə hərəkət etməsini tələb edir. Eyni zamanda, hər bir mədəni unikalıq tolerant mühitdə universallığı iddia edir, nəticədə zaman və məkan müstəvisində birləşən unikalıq və universallıq islam mədəniyyətinin yaradıcılıq potensialını gücləndirir və milli müxtəlifliyin vəhdətini reallaşdırır.

Problemin fəlsəfi - metodoloji təhlili bizə onu deməyə əsas verir ki, global transformasiya şəraitində yeni sosiomədəni mühit formalaşır, mədəniyyətlərarası ünsiyyət, mədəni qütbləşmə, mədəni assimilyasiya, hibridləşmə milli mədəniyyətlərin unikallığına və universallığına təsir edir, tolerantlığı, dialoqa hazır olmağı, humanizmi, unikallığın və universallığın, mədəni müxtəlifliyin qorunub saxlanması əsasında integrasiyanı gücləndirərək identiklik böhranının aradan qaldırılmasını zərurətə çevirir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Algar, H. The Roots of the Islamic Revolution. Islamic Foundation Press, 2001
2. Əliyev, İ. 2017-İslam Həmrəyliyi İli: “Dinlər və mədəniyyətlərarası dialoq” mövzusunda beynəlxalq konfransın açılış mərasimində iştirak edib // <https://president.az/articles/view/26474>.
3. Вебер М. Избранные произведения: пер. с нем. / сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайдено. Москва: 1990. 808 с.
4. Ежова А., Хизб-ут-тахрик – детская болезнь халифатизма в исламской политике. // URL: islam.ru/pressclub/analitika/hitabo
5. Диалог Тойнби-Икеда: Человек должен выбрать сам: [Перевод] / Арнольд Дж. Тойнби, Дайсаку Икеда. - Москва: ЛЕАН, 1998. 445 с
6. Джемаль Г., Борьба за историю: исламский проект // URL: <https://religion.wikireading.ru/230680>
7. İmanov, H. Orta əsrlərdə ərəb-müsəlman fəlsəfi fikri. Bakı: Elm, 2008. 210 s.
8. Lewis, B. From Babel to Dragomans: Interpreting The Middle East (англ.). Oxford University Press, 2004. // URL: <https://www.academia.edu/28542698/>

9. Малашенко А.В., В поисках альтернативы: Араб. концепции путей развития. Й.; АН СССР, Ин-т востоковедения. Moskva: Наука, 1991. 209 с.
10. Mellon, J.G., Islamizm, Kemalizm and the Future of Turkey. // J.G Mellon. – Totalitarian Movements and Political Religions. 2006 Vol.7, no.1, p. 67-81
11. Pakistani model of diversity Rediscovering Jinnah s Vision. Jawad Sayed / – Lahor University of Managment Sciences
12. Старостина С.А., История мусульманского государства и права. Часть 1 (188 с.). Часть 2 (106 с.). / С.А. Старостина, В.П. Коряков – Калининград: КЮИ МВД России, 2002. s.188
13. Johnson, T. Islam: Governing Under Sharia. Deputy Editor Lauren Vriens. October 24.2011 // URL: <http://www.cfr.org/>
14. Khaled, Abou el Fadl. Rebellion and Violence in Islamic Law. / Khaled Abou el Fadl. New York: Published in the United States of America by Cambridge University Press, 2001. 404 p.

ПРИНЦИПЫ МЕТОДОЛОГИЧЕСКОГО ПОДХОДА К ФИЛОСОФСКО-ТЕОРЕТИЧЕСКИМ АСПЕКТАМ ИСЛАМСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Расим Меджидов

Резюме. В статье, с философской точки зрения, анализируются: своеобразие исламской культуры, принципы универсальности, принципы методологического подхода к взаимоотношению религиозных и национальных идей. Автор обращает внимание на возникновение ислама, считающегося уникальной мировой религией — в философии которой, вследствие трансформации, разрушилась некая отчужденность, сформировав представления о человечности и общечеловеческих ценностях. Принципы уникальности и универсальности исламских идей (как моральная и национальная ценность) позволяют находиться в живом диалектическом единстве государственные образования (благодаря интеграции, взаимовлиянию, взаимному слиянию и взаимопроникновению). В заключении показано, что в условиях развития глобализма - новая социокультурная среда влияет на уникальность и универсальность национальных культур, обуславливая необходимость готовности к диалогу, гуманизму, сохранению культурного разнообразия.

Цель: исследовать философско-теоретические аспекты исламской культуры и ее универсальность с философской точки зрения.

Методология: использовались принципы методологического подхода к проблеме, часть и целое, единичное и общее, движение и развитие, методы сравнительного анализа.

Научная новизна: сделана попытка изучить проблему уникальности и универсальности в исламской культуре с теоретического, функционального и практического аспекта, исследованы принципы ее развития во многих исламских странах.

Ключевые слова: исламская культура, уникальность, универсальность, национализм, культурное разнообразие, шариат, толерантность, глобальная трансформация, диалог.

**THE PRINCIPLES OF METHODOLOGICAL APPROACH TO THE
PHILOSOPHICAL AND THEORETICAL ASPECTS OF ISLAMIC CULTURE**

Rasim Macidov

Abstract. In the article, the uniqueness of Islamic culture, the principles of universality, and the principles of the methodological approach to the mutual relations of religious and national ideas are analyzed from a philosophical point of view. The author draws attention to the emergence of Islam, which is considered a unique world religion, and its philosophy as a result of the changes that destroyed various cultural closures, and formed ideas about humanity and universal values and ideas. The principles of uniqueness and universality of Islamic ideas in national cultures enable them to be in a lively dialectic unity thanks to integration, mutual influence, mutual fusion, and mutual penetration. In conclusion, it is shown that in the conditions of the development of globalism, the new socio-cultural environment affects the uniqueness and universality of national cultures, making it necessary to be ready for dialogue, humanism, and the preservation of cultural diversity.

Purpose: To investigate the philosophical-theoretical aspects of Islamic culture and its universality from a philosophical point of view.

Methodology: The principles of methodological approach to the problem, part and whole, unit and general, movement and development and comparative analysis methods have been used.

Scientific novelty: an attempt was made to study the problem of uniqueness and universality in Islamic culture from the theoretical, functional and practical aspects, and the principles of its development in many Islamic countries were investigated.

Keywords: Islamic culture, uniqueness, universality, nationalism, cultural diversity, Shariat, tolerance, global transformation, dialogue.

Rəyçi: f.e.d., prof. Rəbiyyət Aslanova

UOT 32

DOI:10.30546/sw.2023.2(41).78

AZƏRBAYCAN SİYASİ JURNALİSTİKASININ ERMƏNİLƏRİN İDEOLOJİ TƏCAVÜZÜNƏ QARŞI MÜBARİZƏSİ

Bəhrüz Quliyev

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru,

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, **Azərbaycan**

bahruzkuliye@yaho.com

<https://orcid.org/0009-0007-6087-4985>

Xülasə. Məqalədə erməni rəsmi dairələrinin, mediasının Azərbaycana, xalqımıza qarşı apardığı ideoloji təxribatlara və təcavüzə qarşı Azərbaycan siyasi jurnalistikasının apardığı mübarizə araşdırılmışdır. Burada regional təhlükəsizliyə qarşı yönəlmiş münafiqəni daha da alovlandıran müharibə və nifrət təbliğatı “mənəvi tərksilah” və ifşa edilmiş, Azərbaycan mediasında Xocalıda törədilən soyqırımı erməni vəhşiliyi, erməni barbarlığı və vandalizmi kimi göstərilmişdir.

Həmçinin erməni quldur dəstələrinin, erməni terrorçularının cinayətkar fəaliyyətləri göstərilməklə yanaşı, II Qarabağ müharibəsi və müharibədən sonrakı Ermənistandan daxil olan saxta məlumatların əsas hissəsinin xüsusi olaraq uydurulmuş və ya dəyişdirilmiş faktlar olduğu sübuta yetirilərək alt-üst edilmişdir.

Açar sözlər: siyasi jurnalistika, erməni media, ideoloji təcavüz, erməni təxribatı, vandalizm, saxtakarlıqlar, soyqırım.

44 günlük Vətən müharibəsi dövründə Azərbaycan Ermənistanın saxta, yalançı, düşmənçilik ruhlu təbliğatı, informasiya və hibrid müharibələri ilə üz-üzə qaldı. Halbuki, beynəlxalq standartlara görə, xalqlar arasında etimad və hörmət mühitinin yaradılması tövsiyə olunur, təcavüzkar müharibələrin təbliğindən çəkinmək vəzifəsi qarşıya qoyulur. Müasir dünyada müharibə və nifrətin təbliği uyğun olaraq qanuni hərəkət və tədbirlərin görülməsini tələb edir. Çünki bu təbliğat beynəlxalq insan hüquqlarını, peşəkar jurnalistika standartlarını pozur.

Təbliğatla əlaqədar problemləri həll etmək üçün aşağıdakılar tövsiyə olunur:

- Media plüralizminin gücləndirilməsi və demokratik dövlətə və jurnalist peşəsinə uyğun gəlməyən təbliğatın pislənməsi;
- dövlət mediasının və yüksək peşəkar standartlara uyğun ictimai medianın qorunması;
- media təhsili və demokratiyanın təbliğinə, sülh, ifadə azadlığı və müxtəlifliyə əsaslanan jurnalistlərlə ziyalılar arasında beynəlxalq və mədəniyyətlərarası dialoqun inkişafı;
- insan hüquqları və media azadlığı, ixtisaslaşmış orqanlar üzrə özünütənzimləmə və birgə tənzimləmə, peşəkar təşkilatlar və müstəqil monitoring təşkilatları üzrə milli və beynəlxalq mexanizmlərin fəaliyyətinə yardım edilməsi;
- media və internet savadlılığı üzrə təhsil proqramlarının inkişaf etdirilməsi;
- medianın özünütənzimləmə effektivliyini peşəkarcasına həll etmək üçün ən məqbul yol olaraq nifrət, ayrı-seçkilik və müharibə təbliğatına cavab vermək” [7,c.2].

Ermənistan isə ərazimizi işğal etməklə yanaşı, dövlət mediasında dözümsüzlük mühitini inkişaf etdirir, fərqli inanclarına, milli və dini mənsubiyyətlərinə görə insanlara, o cümlədən azərbaycanlılara qarşı düşmənçiliyi gücləndirir. Mediada azərbaycanlılara qarşı etnik nifrət təbliğ edilir, işğalçılıq müharibəsi ideoloji cəhətdən əsaslandırılır. Azərbaycan və erməni xalqları arasında nifrət, zorakılıq və son nəticədə etnik təmizləməni alovlandırmaq və təbliğ etmək erməni mediasının əsas vəzifəsi olaraq qalır. Erməni jurnalistlər davamlı olaraq yalnız nifrət oyatmağa yönəlmiş “möhtəşəm” yalanlar uydururlar.

“Media haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda göstərilir:

- İrqi, dini, mənşə, cinsi, etnik və digər ayrı-seçkiliklər təbliğ olunmamalıdır, habelə etnik, irqi və ya dini düşmənçiliyin salınmasına açıq çağırışlar edilməməlidir;

-terrorçuluq, dini ekstremizm, zorakılıq və qəddarlıq təbliğ olunmamalı, habelə terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə, terrorçuluq məqsədilə təlimlərin təşkil edilməsinə və ya keçirilməsinə yönələn məlumatlar yayılmamalıdır, terrorçuluğa açıq çağırışlar edilməməlidir” [5].

Ermənistan Qarabağ münaqişəsində də beynəlxalq ictimaiyyətin dəstəyinə arxalana bilmək üçün öz imicini və mövqeyini gücləndirməyə çalışırdı. Azərbaycan birbaşa Ermənistana yönəlmiş güclü və dürüst məlumat kampaniyasına üstünlük verirdi. Eyni prinsipə əsasən, Azərbaycan təbliğatının xarici auditoriyaya yönəlmiş mesajları çox vaxt Ermənistana “cavab vermək” cəhdidir. Ermənistan hakimiyyəti sosial şəbəkələrdə nifrət ruhlu informasiyaları yaymaq kimi saxta üsullardan istifadə edir. Xaricdəki erməni diasporu, səlahiyyətli orqanlar medianın müstəqilliyinə zərbə vurur, jurnalistləri yalan yazmağa məcbur edir və ya rüşvətlə ələ alırlar. Onlar medianın plüralizmini təhrif etməklə yanaşı, həm də demokratiyanın əsaslarını sarsıdırlar. Təbliğat təhlükəsi əlverişli bəhanəyə çevrilir. Bundan əlavə, onlar ictimaiyyətə, azad mətbuata, peşə dəyərlərinə mənfi təsir göstərirlər. Müharibə və nifrət təbliğatı özü hərtərəfli təhlükəsizlik prinsipinin əsaslarına qarşı yönəlib. Belə təbliğat münaqişəni alovlandırır və onun gərginləşməsi, zəruri tərksilahın qarşısının alınması təhlükəsizliyi və əməkdaşlığı təhdid edir. Düşmən təbliğatından imtina, sözdə “mənavi tərksilah” ən mühüm addımlardan biri hesab olunur. İnsanların şüurunda müharibənin qızıqdırılmasının qarşısını almaq mühüm rol oynayır.

2020-ci ildə Ermənistanla Azərbaycan sərhədində vəziyyətin kəskinləşməsi zamanı Ermənistanından daxil olan saxta məlumatların əsas hissəsi daha çox xüsusi olaraq uydurulmuş və ya dəyişdirilmiş faktlar idi. Həmçinin, məhz bu dövrdə düşmənin məkrli, hiyləgər və qəddar, eyni zamanda yazıq və zəif olduğunu sübut edən çoxlu sayda siyasi “təhlillər” dərc olunur, saxta xəbərlər yayılırdı:

II Qarabağ müharibəsində düşmən itkilərin əsl sayını gizlədir, öz “hərbi uğurları” haqqında danışır, öz əsgərləri ilə qeyri-insani rəftar edildiyi, cəbhə xəttində şübhəli hazırlıqlar və ya dövlət strukturlarının iddia edilən daxili yazışmalarına istinad etməklə, guya açıqlanan planları barədə saxta xəbərlər və s. yayılırdı. Halbuki müstəqil, azad mətbuatda “böhtana, təhqirə və nifrət çıxışlarına yol verilməməlidir; sağlamlığın və ətraf mühitin qorunmasına zidd olan hərəkətlər təbliğ olunmamalı; faktlar və hadisələr qərəzsiz və obyektiv şərh olunmalı, birtərəfliliyə yol verilməməlidir” [5].

“Mənavi tərksilah” ideyası 1931-ci ildə ilk dəfə Millətlər Liqasında Polşa tərəfindən səsləndirilib və ilk dəfə 1947-ci ildə Sovet İttifaqı tərəfindən BMT-yə təklif edilmişdir. İdeya praktikada istifadə edilmədi, xüsusən də “Soyuq müharibə dövründə liberal demokratiya “müharibə təbliğatı” və “ideoloji təcavüz” layihələrini dəstəkləmir, sülhə gedən yolun söz azadlığının boğulmasından deyil, maarifləndirmə və müharibəni qızıqdıranların ifşasından keçdiyini qeyd edirdi” [6, p.233-234].

Ermənilərin nifrəti qızıqdırmaları onların nifrət motivli cinayətlərindən fərqləndirilməlidir. Onların nifrəti “sövqedilən cinayətlər” kimi izah edilir. Nifrət cinayətinin etnik mənsubiyyətinə, cinsinə görə təqib edilməsi ilə azərbaycanlılar qurbana çevrilmişlər. Bu baxımdan “Cinayətlər fiziki hücum kimi, nifrət motivli hərəkətlər, hədə-qorxu, təqib və qəsdən əmlaka zərər vurma” [3,p.1032] kimi özünü ehtiva etdiyi üçün nifrət bir çox fəaliyyət formalarına əsaslanır və cinayətin əsasını təşkil edir.

II Qarabağ müharibəsinin gedişində Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev verdiyi müsahibələrində “Ermənistanın bütün sivil normaları pozaraq işğalçılıq siyasətini hədsiz vəhşiliklər və müharibə cinayətləri törətməklə hələ də davam etdirməsinin bəşəriyyətə qarşı yolverilməz təhdidlər olduğunu açıb göstərdi. Dövlətimizin başçısı həmin günlərdə dünyanın geniş əhatə dairəsi olan türk, rus, ingilis, fransız, ispan, alman, yapon, italyan dillərində yayılan 30-a yaxın aparıcı telekanal, qəzet və informasiya agentliklərinə türk, rus, ingilis dillərində ardıcıl müsahibələr verdi. Müharibənin gedişində işğalçının bir sıra xarici imperalist dairələrdə müdafiə edildiyi, Azərbaycana qarşı düşmənçilik siyasətinin körükləndiyi bir şəraitdə bu müsahibələrin yayılması beynəlxalq ictimaiyyətə Qarabağla bağlı əsl həqiqətləri çatdırmaq, bütün siyasi, diplomatik istiqamətlərdəki uğurları möhkəmləndirmək, haqq işimizə informasiya dəstəyi qazandırmaq məqsədi daşıyırdı [1,s.11].

Azərbaycan qeyri-hökumət təşkilatlarının ekoloji terrora qarşı dinc aksiyaları da ermənilərin ideoloji təcavüzünə məruz qalmışdır.

“Rusiya Federasiyası sülhməramlı kontingentinin müvəqqəti yerləşdiyi Azərbaycan ərazilərində təbii sərvətlərin qeyri-qanuni istismarı, habelə ekoloji vəziyyətin pisləşməsi ilə bağlı ilkin monitoring məqsədilə Azərbaycan Respublikası dövlət qurumlarının nümayəndələrinin və mütəxəssislərin əraziyə

girişinə maneçilik törədilməsi səbəbindən Azərbaycan vətəndaş cəmiyyəti nümayəndələrinin və ekoloqların etiraz aksiyası təşkil olunmuşdur. Azərbaycanın sözügedən ərazilərində təbii sərvətlərin qeyri-qanuni istismarı dayandırılmalı, bütün təbii sərvətlərin istismarı Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi əsasında həyata keçirilməlidir” [8].

Erməni mətbuatı və rəsmi dairələri isə azərbaycanlıların haqlı tələblərini riyakarcasına “Laçın dəhlizinin bağlanması, “ Bakının soyqırım siyasətinin növbəti təzahürü”, dağıdıcı və cinayətkar əməl kimi “Artsax xalqı”nın qorxudulması, regionda qeyri-sabitlik mühiti yaratmaq, Rusiya sülhməramlı missiyasının fəaliyyətinə mane olmaq” kimi qiymətləndirmiş və dünya ictimaiyyətində çaşqınlıq yaratmaq cəhdləri etmişlər. Onların belə riyakar əməllərinin davamı kimi, Qarabağda mədənlərin talanmasının təşkilatçısı Ruben Vardanyan sərsəm fikirlər səsləndirərək bildirmişdir ki, “ilk şərt, heç bir güzəşt olmadan [erməni tərəfdən] qonşu dövlət qazın verilişini bərpa edib”. Onun sözlərinə görə, bu, guya “daxili və xarici təzyiq altında baş verib və “yol gün ərzində açıla bilər”. Ermənistan bu məsələ ilə bağlı Avropa İnsan Haqları Məhkəməsinə, Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinə müraciət edib. Erməni ekspert, ekoloji hüquqşünas Nazeli Vardanyan deyir ki, Bakının məqsədi guya “təbii sərvətləri ələ keçirməkdir”.

Ermənistan parlamentinin bəyanatına görə, “DQ erməniləri üçüncü gündür ki, girovluqdadır” – “1100 nəfər evinə qayıda bilmir, 120 min nəfər blokadadadır”: (halbuki Qarabağdakı ermənilərin sayı 25 min nəfərdir) “Laçın dəhlizi hələ də bağlıdır”, “Laçın dəhlizini ətraf mühitin mühafizəsi adı ilə bağlayan fəallar siyasi və iqtisadi problemləri həll etməyə, mədənin ərazisini müharibəsiz ələ keçirməyə çalışırlar”. 2013-cü ildən Qarabağdakı mədənləri Vallex şirkətlər qrupuna daxil olan “Base Metals” QSC idarə edir. Bu şirkət ən böyük vergi ödəyicisidir və tanınmamış DQR-in ÜDM-nin təxminən 13 faizini təmin edir [4].

Daha sonra Ruben Vardanyan Rusiyanın “Kommersant” qəzetinə müsahibəsində demişdir:

“Biz tam iş şəraitində əhalini lazım olan hər şeylə təmin etmək üçün bir sistem qururuq. Hava limanı işlək vəziyyətdə olmalıdır. Bunun üçün beynəlxalq təşkilatların, bütün ölkələrin təzyiqi lazımdır ki, humanitar dəhliz yaransın və humanitar yük daşıyan təyyarələr Xocalı hava limanına (onlar səhv olaraq onu mövcud olmayan Stepanakert aeroportu adlandırırlar) enə bilsin” [4].

Vardanyanın fikrincə, bu, Azərbaycandan asılı olmamağın yeganə yoludur, çünki belə halların təkrarlanma ehtimalı yüksəkdir. O, hava limanının “tam işlək vəziyyətdə” olduğunu vurğulayıb. Şübhəsiz ki, Azərbaycan ərazisinə yenə də humanitar yardım adı altında silah daşımaq istəyirlər.

O, Bakı ilə mümkün dialoqdan danışarkən deyib:

“Azərbaycan başa düşməlidir ki, Qarabağ erməniləri danışıqlar aparan tərəf kimi tanınmalıdır, ondan sonra hər şey müzakirə oluna bilər [4].

Azərbaycan hakimiyyəti dəfələrlə bəyan edib ki, onlar “Qarabağ ermənilərinin taleyini heç kimlə müzakirə etmək fikrində deyillər”, bu, “bizim daxili işimizdir”. Bu yaxınlarda Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev “Moskvadan göndərilən”lərlə bu məsələ ilə bağlı danışıqlar aparmaq niyyətində olmadığını bildirmişdi.

Qonşu ölkə ilə bağlı nəşrlər və televiziya proqramlarında guya Azərbaycan tərəfindən mədəniyyət abidələrinin dağıdılması ittihamları, tarix, milli kök və mənşəyilə bağlı mübahisələr mühüm yer tutur. “Qolos Armenii” qəzetində dərc olunan “Arminfo” informasiya agentliyinin “Azərbaycan dilində tarixin milliləşdirilməsi” sərəlvhəli qeydində deyilir: “Son zamanlar xristian erməni tarixi-memarlıq abidələrinin mənimsənilməsi prosesi gücləndirilib”. “Dağlıq Qarabağ ermənilərinin albanlar kimi elan edilməsi həm də Bakının Artsaxın tarixini təhrif etmək və beynəlxalq ictimaiyyəti çaşdırmaq cəhdlərindəki kobud və yöndəmsiz hiyləsidir”, .

Həmin qəzetdə “Azərbaycanın qondarma tarixi. Azərbaycan və Ermənistan, təxəyyül və faktlar” kitabının nəşri ilə bağlı məqalə dərc olunub. Kitabın müəllifi Ruben Qalçyan müsahibəsində qeyd edib ki, Azərbaycanın öz alimləri vasitəsilə ermənilərin bölgəmizdə cəmi 150 il əvvəl peyda olduğunu nəyin bahasına olursa-olsun sübuta yetirmək üçün göstərdiyi aşkar cəhdlərdən belə çıxır ki, onlar, azərbaycanlılar guya bu torpağın və mədəniyyətin sahibləridir: “Dünya xəritəsində ilk dəfə 1918-ci ildə görünən bir ölkədən bəhs edilir. Təəssüf ki, bizim alimlərimiz və mütəxəssislərimiz bu böyük yalanın qarşısını almaq üçün çox az iş görüb və çox az iş görürlər və bu mövzuda çap olunmuş kitablarımız demək olar ki, yoxdur”. Müsahibədə Azərbaycanda nəşr olunan “Qərbi Azərbaycan abidələri” kitabından da bəhs edilib. Orada “Qərbi Azərbaycan Oğuz türklərinin vətənidir” adlı Ermənistan

xəritəsi var. Bu münasibətlə Ruben Qalçyan deyib: “Əgər biz bu nəşrə görə məhkəməyə müraciət etməsək, gələcək nəsillər qarşısında çox günahkar olacağıq. ... Xaçkarlarının dağıdılmasına dair təkzibolunmaz sübutlara malik olmaqla, demək olar ki, heç nə etmədik və “Qərbi Azərbaycan abidələri”ni aldıq. Biz susacağıq?” [2]

Ermənistan-Azərbaycan münasibətləri kontekstində mədəni irs problemi müxtəlif səviyyələrdə, o cümlədən rəsmi səviyyədə mətbuat vasitəsilə qaldırılıb. Ermənistan İctimai Televiziyaşının Birinci Kanalının “Hailur” xəbər proqramı Ermənistan Respublikasının keçmiş xarici işlər naziri Edvard Nalbandyanın YUNESKO-nun 35-ci Baş Konfransındakı çıxışının məzmununu yayımlayır. Nazir xüsusilə Ermənistandan kənarda yerləşən erməni abidələrinin taleyindən, onların İranda qorunduğundan, Azərbaycanda isə erməni mədəni irsindən “azad edilməsi” cəhdlərinin davam etdirilməsindən danışır. Nalbandyan UNESCO-nun mədəni hüquqların pozulmasına müqavimət göstərə biləcəyinə və bununla da global mədəniyyətlərarası dialoqa və tolerantlığın güclənməsinə töhfə verəcəyinə əminliyini ifadə edib.

Əslində, mətbuatın işıqlandırdığı elə bir sahə yoxdur ki, orada Ermənistan-Azərbaycan qarşıdurması öz əksini tapmasın. Azərbaycanda baş vermiş “informasiya müharibəsi” probleminə daha çox toxunulub. “Aravot” qəzetinin baş redaktorunun “Daha bir cəhd” məqaləsi Azərbaycan, Ermənistan və Rusiyanın aparıcı KİV nümayəndələrinin Moskva görüşünə həsr olunub. “Azərbaycan tərəfində müxtəlif fəaliyyət dərəcələri ilə qondarma “informasiya müharibələri”ndə - işğalda iştirak edən internet saytlarının rəhbərləri (Day.az, Trend, News.az, 1news.az) toplaşblar.

“Azg” qəzetində “Kitab öz xalqına həsr olunub” nəşri Ermənistan KP MK-nın keçmiş birinci katibinin (1988-1990) Suren Arutyunyanın 70 illik yubileyinə təsadüf edirdi. O, nəşr olunmuş tərcümeyi-halından danışır Arutyunyan "Keçmiş və bu gün haqqında". Xüsusilə Ermənistanın keçmiş liderinin Ermənistan-Azərbaycan münasibətlərinin perspektivinə yanaşması verilir. Suren Arutyunyan hesab edir ki, hazırda bu münasibətlər daha çox rəşional deyil, emosional zəmin üzərində qurulub: “Təəssüf ki, həm Ermənistanda, həm də Azərbaycanda qeyri-konstruktiv, düşmənçilik ritorikası üstünlük təşkil edir ki, bu da ictimai rəyi güzəştə getməyə və ziddiyyətləri yumşaltmağa sövq etmir. Hazırkı vəziyyətdə hər iki tərəfin təkminli olması vacibdir”[2] Lakin erməni tərəfi məkrli planları, ideoloji təxribatları, yalanları ilə tamamilə fərqli mövqe tutur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Ermənistan üzərində informasiya qələbəşindən bəhs edərkən 2020-ci il fevralın 15-də keçirilən Münhen Təhlükəsizlik Konfransı xüsusi qeyd olunmalıdır. “Həmin gün müasir Azərbaycan tarixinin ən həlledici günlərindən biri kimi yadda saxlanılmalıdır. Çünki məhz həmin gün Prezident İlham Əliyevin qazandığı növbəti mənəvi-intellektual zəfər Ermənistan üçün sonun başlanğıcı sayıla bilər. Bu, hamıya – Ermənistana və bütün dünyaya xəbərdarlıq idi ki, lap yaxın zamanlarda təcavüzkar Ermənistan diz çökdüröləcək. Terrorizmi dövlət siyasətinə çevirmiş işğalçı ölkə rəzil duruma salınacaq, erməniçiliyin yalanlar üzərində qurulmuş bütün cəfəng illüziyaları darmadağın ediləcək. Azərbaycanın dövlət başçısı II Qarabağ savaşında bu niyyətini təkə döyüş meydanında deyil, həm də informasiya sahəsində böyük məharətlə gerçəkləşdirdi. Və bu məsələdə onun xarici ölkələrin kütləvi informasiya vasitələrinə verdiyi parlaq müsahibələr də öz tarixi rolunu oynadı. Üz-üzə dayanan Həqiqət və Yalan savaşında AZƏRBAYCAN – yəni böyük hərflərlə HƏQİQƏT qalib gəldi” [1,s.9].

Beləliklə, dövlətçilik, vətənpərvərlik mövqeyi ilə seçilən Azərbaycan siyasi jurnalistikası erməni mediasının ideoloji təxribatlarını, yalanlarını, saxtakarlıqlarını ifşa etmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Vətən müharibəsi dövründə xarici kütləvi informasiya vasitələrinə müsahibələri: Dərs vəsaiti. – Bakı: BDU, 2021. — 304 səh.)
2. Армяно-азербайджанские взаимоотношения в медиа Армении и Азербайджана. ОЖА “Ени Несил”, ЕПК // [https:// epfarmeria. am/sites/default/files/Document/Arm_Az_Relations_-Media_Arm_and_Azerb_Monitoring_Russian_2009.pdf](https://epfarmeria.am/sites/default/files/Document/Arm_Az_Relations_Media_Arm_and_Azerb_Monitoring_Russian_2009.pdf)
3. Cortés, Carlos E. (2013). Multicultural America: A Multimedia Encyclopedia (Многокультурная Америка: Мультимедийная энциклопедия). Thousand Oaks, US: Sage. Стр. 1032.

4. «Задача—закрыть Лачинский коридор навсегда не поставлена». Мнение из Еревана // [https:// jam-news.net/ru/ Задача закрыть Лачинский_коридор_ навсегда _не поставлена_- /12.12.2022](https://jam-news.net/ru/Задача_закрыть_Лачинский_коридор_навсегда_не_поставлена_-12.12.2022)
5. “Media haqqında” qanun layihəsinin tam mətni // [https:// qaynarinfo .az /az/ media- haqqinda- qanun-layihesinin-tam-metni/ 7/35 11.02.2022](https://qaynarinfo.az/az/media-haqqinda-qanun-layihesinin-tam-metni/7/3511.02.2022)
6. Murty B. S. The International Law of Propaganda: The Ideological Instrument and World Public Order (Международное право пропаганды: Идеологический инструмент и мировой общественный порядок). New Haven Studies in International Law and World Public Order. Kluwer, 1989. Стр. 233-234.
7. Пропаганда и свобода массовой информации. Памятная записка бюро представителя ОБСЕ по вопросам свободы СМИ, г. Вена, 2015, 88 с.
8. Şuşa-Xankəndi yolunda keçirilən aksiya vətənpərvərlik nümunəsidir // [https://gdu.edu.az/susa- xankəndi-yolundaki-aksiyavətpərvərlik-numu-nəsidir/16.12.2022](https://gdu.edu.az/susa-xankəndi-yolundaki-aksiyavətpərvərlik-numu-nəsidir/16.12.2022)

БОРЬБА СМИ АЗЕРБАЙДЖАНА ПРОТИВ ИДЕОЛОГИЧЕСКОЙ АГРЕССИИ АРМЕНИИ

Бахруз Гулиев

Резюме. В статье анализируется основная стратегия борьбы азербайджанской политической журналистики (Азербайджана и азербайджанского народа) с идеологическими провокациями и агрессией со стороны официальных кругов и СМИ Армении. Так же рассматриваются такие факты, как «моральное разоружение» и разоблачение пропаганды войны и ненависти, которые еще больше разжигают конфликт и направлены против региональной безопасности. В азербайджанских СМИ показан геноцид, совершенный армянами в Ходжалы против азербайджанцев; армянское варварство и вандализм; показана преступная деятельность армянских бандитов и террористов. Автором разоблачается факт фальсификации информации во время Второй Карабахской войны и послевоенный период в Армении.

Ключевые слова: политическая журналистика, армянские СМИ, идеологическая агрессия, армянская провокация, вандализм, фальсификация, геноцид

THE STRUGGLE OF AZERBAIJAN POLITICAL JOURNALISM AGAINST THE IDEOLOGICAL ATTACK OF THE ARMENIANS

Bahruz Guliyev

Abstract. The article examines the struggle of Azerbaijani political journalism against ideological provocations and aggression by Armenian official circles and media against Azerbaijan and our people. Here, war and hate propaganda, which further inflames the conflict against regional security, is "morally disarmament" and exposed, the Armenian genocide in Khojaly, Armenian barbarism and vandalism, the criminal activities of Armenian bandits, Armenian terrorists are shown in the Azerbaijani media, the Second Karabakh War and post-war Armenia are included. The main part of the fake information is mostly fabricated or altered facts.

Keywords: political journalism, Armenian media, ideological aggression, Armenian provocation, vandalism, frauds, genocide

Rəyçi: s.e.f.d., dos. Sənan Həsənov

ПОНЯТИЕ И СОДЕРЖАНИЕ КОНЦЕПЦИИ КОНСТИТУЦИОННОГО ПРАВА НА ОХРАНУ ЗДОРОВЬЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Лала Мехтиева

д.ф.праву, старший научный сотрудник,
Институт Философии и Социологии НАНА

e-mail: lalamehtieva@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0007-9681-3135>

Резюме. В представленной статье, в первую очередь отмечается, что для успешного развития здравоохранения в Азербайджане, необходимо изучение опыта конституционно-правового регулирования и реформирования сферы здравоохранения в развитых странах и в странах с переходной экономикой. Далее автором рассматривается социальная функция государства, где ведущее место принадлежит государственной политике в области защиты здоровья гражданина. В итоге исследования указывается, что в Азербайджанской Республике, как социальном государстве, здоровье рассматривается в качестве объекта, нуждающегося в установлении правового режима охраны.

Цель: исследовать основные направления конституционно-правового регулирования в сфере здравоохранения.

Методология: системный подход и вопросы применения компаративного анализа.

Научная новизна: изучение опыта конституционно-правового регулирования и реформирования сферы здравоохранения совершенно необходимо для успешного развития этой важнейшей социальной отрасли в Азербайджане.

Ключевые слова: система здравоохранения, современное общество, право на охрану здоровья, достоинство личности, социальная политика, правовое регулирование

Введение

Здравоохранение относится к числу приоритетных направлений социальной политики государства в современных странах, так как здоровье нации представляет самостоятельную ценность и выступает важной составляющей общего потенциала страны. Правовое регулирование придает системе здравоохранения оптимальную управляемость, целенаправленность и гарантированность, создает условия для разработки долговременной программы развития этой системы, определяет стабильность ресурсного обеспечения системы здравоохранения в целом и на этой основе совершенствует формы и методы руководства этой сферой. Это связано с реформированием рассматриваемой сферы в странах, недавно осуществивших переход от командно-административной экономики к экономике рыночного типа, а также с динамичным развитием общественных отношений в сфере охраны здоровья в развитых странах, обусловленным повышенным вниманием населения к состоянию здоровья.

Основная часть

Здоровье как социальная ценность и его отражение в законодательстве

В настоящее время, самостоятельные усилия каждого, конкретного человека для сохранения его собственного здоровья практически всегда недостаточны. Поэтому медицинская помощь, по существу, предстает как результат объединения усилий человека и оказываемого ему медицинского содействия. Данное положение справедливо как в отношении большинства жизненных ситуаций, в которых встает вопрос о сохранении здоровья, так и в отношении отдельных периодов жизни современного человека.

Максимальная включенность медицинской помощи в процессы обеспечения широкого спектра жизненно важных интересов современного человека (способности к труду, рождению детей, заботы о детях и родителях и т.д.) приводит к тому, что любые изменения в механизме ее оказания, самым непосредственным образом, способны отразиться на качестве жизни.

В то же время улучшение качества жизни человека, порождаемое самой медицинской помощью, с необходимостью требует совершенствование механизма и причиной тому не только естественное для человека желание жить лучше и дольше. Став неотъемлемым фактором общественного развития, медицина в известном смысле подчинила себе человека, сделав его зависимым от уровня развития медицинского знания и подвергнув его всем сопряженным с этим развитием рискам.

Так, увеличение продолжительности жизни, которое, безусловно, является одной из целей здравоохранения, привело к росту хронических заболеваний, тогда как существующие системы здравоохранения во всех странах организованы преимущественно таким образом, чтобы наиболее эффективно противодействовать острым состояниям, опасным для жизни. Примером, демонстрирующим сущность проблемы, является лечение больных ишемической болезнью сердца. Сегодня практически вся инфраструктура кардиологической помощи, включая механизмы материального и финансового обеспечения, повсеместно ориентирована на лечение инфаркта миокарда, а не на его предотвращение путем борьбы с факторами риска и доклинической диагностики значимых нарушений коронарного кровотока, доступных своевременному устранению еще до развития фатальных осложнений, когда снижения уровня болезни не происходит (1, 361).

В медицинской науке, XX век связывается с углублением понимания сущности здоровья и болезни, успехами биологии, микробиологии, вирусологии, иммунологии, изучения нервной и эндокринной регуляции, наследственности и генетики (2, 15).

В философии здоровье рассматривается как высшая ценность, занявшая самое высокое место в иерархии ценностей. Существуют качественные и количественные особенности здоровья. Количество здоровья можно определить, как сумму «резервных мощностей организма».

Количественные характеристики здоровья включают также способность организма адаптироваться к изменяющимся условиям окружающей среды. Чем более «совершенны» такие адаптивные механизмы, тем больше «резерв» здоровья. Здесь особое значение представляет возрастной фактор человека, так как старение приводит к ослаблению защитных и адаптивных функций организма, а, следовательно, увеличению болезней и утрате здоровья.

Рассматривая ситуацию в конституционном измерении, можно утверждать, что здоровье человека является естественным условием осуществления провозглашенных Конституцией АР прав и свобод личности, а стало быть, естественным условием достойной жизни. Другими словами, реализация предусмотренного положениями ст. 41 (ч. 1) Конституции АР права на охрану здоровья и медицинскую помощь находится в самой непосредственной взаимосвязи с такой конституционной ценностью, как достоинство личности (ст. 16 и 46 Конституции АР) (3).

Государство, в силу положений ст. 16 и 46 Конституции АР, обязано охранять достоинство личности во всех сферах, чем утверждается приоритет личности и ее прав, в то время как на законодателя возлагается обязанность соотносить свою деятельность с принципом признания достоинства личности. Конституция АР (ст. 15 и 16) закрепила принцип социальной направленности государства, политика которого направлена на создание условий, обеспечивающих достойную жизнь и свободное развитие человека. При этом положениями ч.1 ст. 41 упомянутого учредительного акта в числе основных прав и свобод закрепляется право каждого на охрану здоровья и медицинскую помощь, в котором закреплены определяющие содержание данного права конституционные идейно-концептуальные представления о человеке, его правах и свободах как высшей ценности.

С аксиологических позиций сущность медицинской деятельности как сферы отношений людей «а ргіогі» состоит в том, что медицинская помощь должна быть доступной и

качественной. Только в таких случаях она может оказать позитивное влияние на здоровье человека. Прямая связь медицинской помощи и конституционной ценности – здоровья человека, однозначно определяет конституционное значение таких характеристик медицинской помощи, как доступность и качество. Практическим следствием приведенных рассуждений являются концептуальные представления, согласно которым характеристики медицинской помощи «доступность» и «качество» должны пониматься как имманентно включенные в конституционную формулу ч.1 ст.41 Конституции Азербайджанской Республики. Это подразумевает соответствующее проявление учредительной, аксиологической, регулятивной, гарантирующей и охранительной функций Конституции Азербайджанской Республики в конкретных правоотношениях, возникающих по поводу реализации права на охрану здоровья и медицинскую помощь. Под медицинской помощью предлагается понимать комплекс доступных и качественных медицинских (профилактических, диагностических, лечебных, реабилитационных) правомерных вмешательств и невмешательств, которые направлены на поддержание и (или) восстановление здоровья. Объективным основанием для права каждого на доступную и качественную медицинскую помощь выступают прежде всего теоретические представления (медицинские знания), выработанные в сфере медицинской деятельности. Такие представления, по существу, задают систему координат, определяющих принципиальную возможность медицинской практики, а стало быть, возможность реализации и в ряде случаев защиты права на доступную и качественную медицинскую помощь. При этом само правовое регулирование медицинской помощи рассматривается одновременно как результат и предпосылка (не вполне определяет юридически допустимые рамки) развития медицинского знания и практики его применения. На примере рассматриваемого права очевиден механизм конституционализации общественных отношений «движением снизу» от фактического содержания общественных отношений, в которых определяющим является уровень развития медицинского знания и практики, к конституционно значимым принципам и объективированию содержания конституционных предписаний (4, 20-25).

Здоровье каждого является гарантируемым и защищаемым Конституцией Азербайджанской Республики благом (ч.2 ст. 16 и ст. 41). При этом охрана здоровья человека посредством оказания ему медицинской помощи включает не только комплекс мероприятий, направленных на поддержание и (или) восстановление здоровья путём диагностических обследований, лечебных и реабилитационных медицинских манипуляций, но и защиту здоровья человека от возможного негативного исхода медицинской помощи (в том числе от создания критического уровня риска такого исхода) вследствие дефектов медицинской помощи. Современное состояние законодательства в сфере охраны здоровья в Азербайджанской Республике, к сожалению, не может обеспечить эффективное предотвращение и сведение к минимуму возможных нарушений прав граждан на безопасную медицинскую помощь. В контексте современной цивилизации право человека на охрану здоровья перестает быть сугубо индивидуальным достоянием, оно становится важнейшей ценностью для государства и гражданского общества (5, 41). Особенности права на охрану здоровья заключаются в том, что оно относится к неотчуждаемым правам, принадлежит человеку еще до его рождения, является неотъемлемым условием жизни общества и связано не только с ответственностью государства за сохранение и укрепление здоровья своих граждан, но и в первую очередь с необходимостью заботы о своем здоровье самого гражданина. Жизнь человека и его здоровье – высшие ценности для общества, с учетом которых должны определяться все остальные ценности и блага.

Никто не может ограничить осуществление прав и свобод человека и гражданина. Права и свободы каждого ограничиваются основаниями, установленными в настоящей Конституции и законах, а также правами и свободами других. Данные гарантии также относятся к праву полной охраны здоровья, поскольку право на охрану здоровья стало неотъемлемой частью комплекса прав человека. Во многих странах право на охрану здоровья стало частью внутригосударственного права, закреплено в основных правовых актах, предоставляются

широкие возможности для реализации данного права в соответствии с международно-признанными стандартами.

С целью создания благоприятных условий для полной реализации этого права органы государственной власти должны проводить политику, направленную на защиту и укрепление здоровья граждан и народа в целом.

В реализации социальной функции государства ведущее место принадлежит государственной политике в области защиты здоровья гражданина. Государство регулярно принимает и претворяет в жизнь различные программы по обеспечению охраны здоровья, экологического, санитарно-эпидемиологического благополучия в обществе. Поскольку право на охрану здоровья относится к социально-экономическим правам, его полная реализация в значительной степени зависит от состояния экономики и ресурсов (6, 34).

Законодательные основы регулирования общей сферы здравоохранения

В настоящее время вопросы охраны здоровья населения, обеспечения нормального функционирования системы здравоохранения являются одной из приоритетных социальных задач, решаемых государством. Совокупность правовых документов в области охраны здоровья человека является базой для социально-экономических и медико-санитарных мероприятий, обеспечивающих достойную жизнь людей в обществе. Основные права и свободы – понятие, широко используемое в конституционном лексиконе и означающее права и свободы человека и гражданина, которые закреплены в конституции государства. Эти права и свободы являются важнейшими, основополагающими для статуса личности в данном государстве и обществе, они определяют содержание иных прав и свобод граждан (в их числе право на охрану здоровья граждан).

Под правом на охрану здоровья понимается «конституционно закрепленное право каждого человека на создание со стороны государства таких условий, при которых в максимальной степени возможна реализация социальных и экологических прав, юридических гарантий в сфере охраны здоровья, получение бесплатной медико-социальной помощи в государственных и муниципальных учреждениях здравоохранения, а также иных факторов, способствующих охране и укреплению здоровья человека» (7, 7).

Право на охрану здоровья является более широким юридическим понятием, чем право на медицинскую помощь, которое в основном связано с заболеванием, травмой. Что касается обеспечения права на охрану здоровья, то оно связано с деятельностью многих государственных органов и учреждений. Право граждан на охрану здоровья является неотъемлемым. Оно обеспечивается охраной окружающей среды, созданием благоприятных условий труда, быта, отдыха, производством доброкачественных продуктов питания, предоставлением населению доступной медико-социальной помощи. Государство обеспечивает охрану здоровья граждан независимо от их пола, расы, вероисповедания, места жительства, социального происхождения и других факторов.

На международном уровне стандартное определение «охраны здоровья» отсутствует. Зарубежные специалисты, как правил, понимают его как широкое понятие, включающее в себя не только врачебную помощь, но и профилактику заболеваний, патронаж, а также помощь, оказываемую людьми, не имеющими профессионального медицинского образования. Если обратиться к международно-правовым документам, то содержание понятия «охрана здоровья» достаточно часто понимается по-разному. К примеру, Европейская социальная хартия среди мер, направленных на охрану здоровья называет предупреждение по возможности причин заболеваний, создание консультативных и просветительских учреждений, содействующих укреплению здоровья населения и развитию индивидуальной ответственности людей за свое здоровье, предупреждение по возможности эпидемических и других заболеваний, а также несчастных случаев (ст. 11) (8).

Практически идентично «охрана здоровья» понимается и в конвенции Содружества Независимых Государств о правах и основных свободах человека от 26 мая 1995 года, где в статье 15 среди мер, составляющих «охрану здоровья», содержатся меры, направленные на устранение в максимально возможной степени причин ухудшения здоровья, обеспечение

консультативных услуг и учебной базы для укрепления здоровья и поощрения личной ответственности в вопросах здоровья, обеспечение санитарно-гигиенических условий, предотвращающих возникновение эпидемических и других заболеваний (9). В данном случае в качестве конкретного механизма предотвращения различных заболеваний названо обеспечение санитарно-гигиенических условий, т.е. первичная профилактика, рассматриваемая Всемирной Ассоциацией Здравоохранения и большинством ученых в качестве «охраны здоровья». Международным документом, закрепляющим на общеевропейском уровне правовые нормы в социальной сфере, является Европейская социальная хартия, подписанная от имени Азербайджанской Республики в Страсбурге 18 октября 2001 года и ратифицированная 6 января 2004 года (8).

Провозглашение Азербайджанской Республики социально направленным государством означает, что при проведении системных экономических преобразований приоритетной целью ее политики является обеспечение высокого качества жизни для большинства граждан. Опыт последних лет показывает, что социальная политика Азербайджанского государства нуждается в серьезном переосмыслении и совершенствовании. Здравоохранение является важнейшей отраслью социальной сферы, вобравшей в себя многочисленные проблемы. Изменение политико-правовых, социально-экономических и иных условий жизни в нашей стране повлекли за собой ухудшение основных показателей здоровья населения. Медицина оказалась не совсем готовой в полной мере сдерживать негативные процессы в состоянии здоровья населения.

Надлежащая реализация права на охрану здоровья и медицинскую помощь является необходимым условием развития личности, гарантией эффективной реализации основных конституционных прав, в том числе права на жизнь, права на труд, права на занятие предпринимательской деятельностью, права на доступ к государственной службе, а также играет важную роль для обеспечения демографического потенциала современного государства. В связи с этим в условиях функционирования современного общества существенно возрастает значение конституционного права на охрану здоровья и медицинскую помощь.

Анализ содержания конституционного права на охрану здоровья и медицинскую помощь с позиций аксиологического подхода позволяет раскрыть не только заложенные в нем возможности в обеспечении личных и общественных интересов в укреплении и сохранении здоровья, но и его аксиологическую функцию.

Анализ Азербайджанского законодательства позволяет определить правомочие на укрепление здоровья как возможность совершать определенные (правовыми нормами) действия, направленные на ведение здорового образа жизни, на занятия физической культурой, на отказ от употребления некачественных продуктов питания, от вредных привычек.

В настоящее время нормативное определение здорового образа жизни отсутствует, из содержания текущего законодательства следует, что структурными элементами указанного комплексного понятия являются мероприятия по гигиеническому обучению и воспитанию, занятия физической культурой, туризм, правильное питание. Правомочие человека на сохранение здоровья включает в себя возможность совершать определенные (правовыми нормами) действия: по профилактике заболеваний, по контролю состояния своего здоровья посредством прохождения диспансеризации, по получению своевременной помощи при чрезвычайных обстоятельствах. Указанному правомочию корреспондирует обязанность государства, а именно: принимать меры, обеспечивающие безопасность здоровья групп населения, к которым относятся санитарно-гигиенические и противоэпидемические мероприятия; контроль продуктов питания, воды, воздуха, косметики, дезинфицирующих средств, лекарственных препаратов, медицинской техники; борьба с курением, алкоголизмом, дорожно-транспортными происшествиями.

Обладая относительной самостоятельностью, субъективное право на медицинскую помощь является основным элементом правового содержания права на охрану здоровья и выступает как специальная юридическая гарантия права на охрану здоровья.

В Азербайджанской Республике закреплён широкий комплекс прав и свобод, соответствующих международным стандартам на конституционном уровне. Из 158 статей — 48 статей Конституции АР (ее одна треть) посвящены праву и свободе человека и гражданина. Гражданские, политические, экономические, социальные, культурные, процессуальные и другие права и свободы закреплены в главе III «Основные права и свободы человека и гражданина» Конституции Азербайджанской Республики (3).

Конституция Азербайджанской Республики 1995 года отражает естественно-правовую концепцию прав человека. Согласно этой концепции, основные права неотделимы и принадлежат человеку от рождения, не предоставлены государством и исходят из человеческой природы.

Право на охрану здоровья относится к ряду социально-экономических прав, относимых к правам человека «второго поколения». В отличие от прав первого поколения, не допускающего государственного вмешательства, реализация прав второго поколения невозможна без активного участия и поддержки государства.

В подавляющем большинстве конституций, принятых после Второй мировой войны, была продемонстрирована тенденция укрепления социальной ориентации государств. Наиболее важные положения о социально-экономических правах человека и гражданина отражены в преамбуле Конституции Азербайджанской Республики, в статье 12, 16 и др. (3).

Социально-экономические права – это права призванные гарантировать человеку и гражданину возможность существования и развития в обществе. В связи с этим они являются первичными правами по сравнению с другими правами человека. Эти права определяют обязанность государства обеспечить минимальными социальными возможностями и социальной защитой, которые необходимы для защиты человеческого достоинства, нормального обеспечения его материальных и моральных потребностей. Как правило, к социальным правам человека относятся: право на социальное обеспечение, право на образование, право на охрану здоровья и медицинскую помощь, право на жилище, особые права детей и права инвалидов.

Защита здоровья человека и гражданина является одной из основных целей современных демократических государств и составляет одно из важнейших направлений их внутренней социальной и гуманистической политики. Право на охрану здоровья выступает в качестве одного из основных прав каждого, вне зависимости от расы, религии, политической принадлежности, экономического и социального состояния и др.

В целом конституционное право на охрану здоровья и медицинскую помощь можно определить, как ценностно-значимые и формально закреплённые гарантированные возможности каждого по укреплению и сохранению здоровья, его восстановлению, гарантированные правовыми, финансовыми, организационными ресурсами государства и общества. Ценность конституционного права на охрану здоровья и медицинскую помощь раскрывается через его социальное назначение – удовлетворять потребности индивида в укреплении и сохранении здоровья как первостепенного блага. В настоящее время реализация права каждого на бесплатную медицинскую помощь в значительной степени определяется особой правосубъектностью гражданина (10, 102).

Законодательное обеспечение отрасли здравоохранения направлено на достижение одной из главных целей государственной политики – сбережение и укрепление здоровья нации. Национальная система здравоохранения должна быть построена на основе прогрессивного законодательства, вобравшего в себя передовой опыт мировой науки и практики в области охраны здоровья и права. Правовое регулирование системы здравоохранения в социальном государстве включает в себя создание как нормативно-правовой базы, так и правового механизма реализации юридических норм, регулирующих деятельность данной сферы. Следует отметить, что законы и другие нормативные акты должны разрабатываться в строгом соответствии с основным и другими законами государства.

Правовые отношения, возникающие в сфере здравоохранения очень многообразны. Они переплетаются с нормами различных отраслей права: административного, гражданского,

трудового, уголовного. Об этом свидетельствуют особенности предмета и метода правового регулирования в здравоохранении. Предметом актов данной отрасли является совокупность правовых норм в области оказания медицинской помощи, лекарственного обеспечения, санитарно-эпидемиологического благополучия, а также иные связанные с этим вопросы. Должное поведение субъектов отношений в сфере охраны здоровья граждан обеспечивается посредством комбинированного воздействия приемов и способов, характерных для административного права, гражданского права и права социального обеспечения. Субъектами регулируемых отношений являются — государство, его органы и учреждения, медицинские учреждения различных форм собственности, с одной стороны, и граждане — с другой стороны.

В комплексе норм, образующих действующее законодательство о здравоохранении, ключевое значение имеют нормы конституционного, административного, финансового, гражданского законодательства и, несомненно, законодательства о социальном обеспечении граждан. В законодательстве о здравоохранении, вполне уместны и могут сыграть серьезную профилактическую роль в охране здоровья населения нормы трудового, экологического, семейного и некоторых других отраслей законодательства.

Заключение

Здоровье человека, и в целом населения, закрепляется в Конституции АР и азербайджанском законодательстве в качестве высшей ценности. В Азербайджанской Республике, как социальном государстве, здоровье рассматривается в качестве объекта, нуждающегося в установлении правового режима охраны. Ценность права на охрану здоровья и медицинскую помощь определяется мерой тех реальных возможностей, которые оно способно предоставить и действительно предоставляет человеку в конкретных исторических условиях.

Конституционное право на охрану здоровья и медицинскую помощь можно определить, как ценностно-значимые и формально закрепленные гарантированные возможности каждого по укреплению и сохранению здоровья, его восстановлению, гарантированные правовыми, финансовыми, организационными ресурсами государства и общества.

Использованная литература

1. Назаренко Г.И., Полубенцева Е.И. Качество медицинской помощи: управление, измерение, безопасность, информация. М.: Медицина XXI, 2004
2. *Медицинское право. Курс лекций* / Под ред. Л.Н. Плеханова. Новосибирск: Изд-во СибАГС, 2015
3. Конституция Азербайджанской Республики от 12 ноября 1995 года. Баку: Ганун, 2019, 60 с.
4. Олейник Ч.Г. О систематизации законодательства об охране здоровья населения // Проблемы совершенствования законодательства Российской Федерации о здравоохранении : материалы науч.-практ. конф. (Москва, 20 ноября 2006 г) / под ред. Т. Я. Хабриевой. – М. : Юриспруденция, 2007
5. Аскеров З.А. Конституционное право. Учебник. Баку: Издательство «Бакинский университет», 2006
6. Мюллерсон Р.А. Права человека: идеи, нормы, реальность. М.:1991. – 160 с.
7. Пицита А.Н., Стеценко С.Г., Медицинское право. Особенная часть. М.,2005
8. Европейская социальная хартия (03.05.1996)//электронный ресурс КонсультантПлюс
9. Конвенции содружества независимых государств о правах и основных свободах человека от 26 мая 1995 г.//Электронный ресурс// КонсультантПлюс
10. Алиев М.Н. Право человека на жизнь и его гарантии в сфере социальной защиты. Баку: Текнур, 2009
11. Карташкин В.А., Лукашева Е.А. Международные акты о правах человека. Сборник документов. - М., 1997

THE CONCEPT AND CONTENT OF THE CONSTITUTIONAL RIGHT TO HEALTH CARE IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Lala Mehtiyeva

Abstract. In the presented article, first of all, it is noted that the study of the experience of constitutional and legal regulation and reform of the healthcare sector in developed countries, as well as in countries with economies in transition, is absolutely necessary for the successful development of this most important social sector in Azerbaijan. Further, the author considers the social function of the state, where the leading place belongs to the state policy in the field of protecting the health of a citizen. As a result of the study, it is indicated that in the Republic of Azerbaijan, as a social state, health is considered as an object that needs to establish a legal regime of protection.

Purpose: to explore the main directions of constitutional and legal regulation in the field of healthcare.

Methodology: Legal regulation gives the health care system optimal focus and assurance, also creates conditions for the development of a long-term program for the development of this system, determines the stability of the provision of the health care system as a whole and, on this basis, improves the forms and methods of managing this area.

Scientific novelty: Studying the experience of constitutional and legal regulation and reforming the healthcare sector is absolutely necessary for the successful development of this most important social sector in Azerbaijan.

Keywords: healthcare system, modern society, right to healthcare, dignity of the individual, social policy, legal regulation

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA KONSTITUSIYA HÜQUQUNUN SAĞLAMLIĞIN QORUNMASINA TƏTBİQİ KONSEPSİYASI

Lalə Mehdiyeva

Xülasə: Təqdim olunan məqalədə ilk növbədə qeyd olunur ki, uğurlu inkişaf üçün keçid dövrünü yaşayan və inkişaf etmiş ölkələrdə səhiyyə sektorunun konstitusiya-hüquqi tənzimlənməsi və islahatları təcrübəsinin öyrənilməsi çox zəruridir. Azərbaycanda bu mühüm sosial sektorun konstitusiya qanunları ilə tənzimlənməsinə və ayrıca konsepsiya işlənməsinə ehtiyac yaranmışdır. Müəllif vətəndaşın sağlamlığının qorunması sahəsində dövlətin sosial funksiyalarını nəzərdən keçirir. Tədqiqatın nəticəsi olaraq göstərilir ki, sosial dövlət olaraq Azərbaycan Respublikasında sağlamlıq konstitusion hüquqla qorunan bir obyekt kimi qəbul edilir.

Məqsəd: səhiyyə sahəsində konstitusiya və hüquqi tənzimləmənin əsas istiqamətlərini araşdırmaq.

Metodologiya: Sistemli yanaşma və müqayisəli təhlil.

Elmi yenilik: Azərbaycanda bu sosial sahənin uğurlu inkişafı üçün konstitusiya-hüquqi tənzimləmə təcrübəsinin öyrənilməsi və səhiyyə sahəsində islahatların aparılmasının zəruriliyi.

Açar sözlər: səhiyyə sistemi, müasir cəmiyyət, sağlamlıq hüququ, fərdin ləyaqəti, sosial siyasət, hüquqi tənzimləmə

Rəyçi: f.e.d., prof. İlham Məmmədzadə

ВОПРОСЫ СООТНОШЕНИЯ ВЛАСТИ И ИДЕОЛОГИИ ИТАЛЬЯНСКОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ МЫСЛИ

Анар Багиров

Доктор философии по политическим наукам

Институт философии и социологии НАНА

E-mail: anarbaghirov@hotmail.com

<https://orcid.org/0009-0007-4681-7274>

Резюме. Статья исследует проблемы соотношения власти и идеологии в произведениях выдающихся итальянских политических мыслителей новейшей истории. Выявляется роль верования и ценностных содержаний идеологии в борьбе за власть.

Цель: установить ключевые аспекты, определяющие соотношение власти и идеологии.

Методология: использованы диалектические и системные подходы к изучению вопроса.

Научная новизна: предпринята попытка изучить влияние взглядов итальянских мыслителей на современную политическую науку.

Ключевые слова: власть, идеология, легитимность, верования, элита, ценности, ложное сознание и ложная мотивация.

*«Существует история, которая становится парадигмой
для всех остальных, по причине предмета
и степени своей зрелости - это история Рима»¹
Х. Ортега-и-Гассет.*

Введение/Introduction

С конца девятнадцатого столетия Италия подарила миру плеяду выдающихся политических мыслителей и философов, произведения которых оказали колоссальное влияние на политическую мысль новейшей истории. Сочинения В.Парето, Г.Моска, А.Грамши, Дж. Джентиле, Б.Кроче, Н.Боббио, Дж.Сартори и многих других легли в основу современной политической науки. Основатели итальянской школы элитизма В.Парето и Г.Моска, создали теорию элит, которая выступила альтернативой доминирующим в XIX веке левым идейным течениям и которая дала импульс развитию концепции идеологии. Теоретические взгляды итальянских политических мыслителей об идеологии опередили свое время. Хотя, стоит заметить, что термин «идеология», с этимологической точки зрения означает «наука об идеях» и впервые был применен французским философом Дестют де Траси (фр. *Destutt de Tracy*) в начале XIX века, а «Немецкая идеология» Маркса увидела свет лишь в 1932 году. Тем не менее, политическая система Италии способствовала идеологии в стране, будучи родиной фашистской идеологии и тоталитарного режима, которая выработала собственное видение взаимодействия власти и идеологии. В 1925 году философ, теоретик и создатель идеологии фашизма Дж.Джентиле стал автором «Манифеста фашистских интеллектуалов» (1). Итало-немецкий социолог Р.Михельс продолжил свою научную деятельность в итальянских университетах, отметив: «...прямая связь между харизмой Муссолини и рабочим классом служила бы, в каком-то смысле, лучшим средством с целью создания реального правительства низшего социального класса без политического бюрократического посредничества» (2, с.338).

Теория элит продолжала оставаться объектом пристального внимания идеологов фашизма Р.Канталупо и Г.Бортолотто, которые старались проникнуть в суть отношений между массами и вождем, и предлагали соединить теорию элит с политической организацией фашизма (3). Следует отметить, что итальянские авторы не пользовались особым успехом

¹ Ortega y Gasset J., Sull'Impero Romano, in Scritti politici. Utet, Torino 1979.

среди советских ученых и исследователей, т.к. теория элит противоречила марксистской идеологии «пропитавшей» советскую общественно-политическую науку. Это негативно сказалось на популяризации итальянских авторов и поспособствовало образованию «вакуума» в этой отрасли научных знаний в странах СНГ (сочинения многих итальянских авторов, до сих пор не переведены на русский язык, за исключением кратких фрагментов, опубликованных в научных журналах стран). Тем не менее, итальянская политическая и философская мысль стала объектом для научных изысканий в Институте Философии и Социологии Национальной Академии Наук Азербайджана.

В данной статье рассматривается взаимосвязь между властью и идеологией, идеологической идентификацией политического класса, ложного сознания и ложной мотивации.

Основная часть/Main Part

Политическая власть имеет тенденцию распространяться на любые виды человеческой деятельности, как особая социальная система. Это одна из самых глубоких закономерностей политики, которой свойственно расширяться, вторгаясь во все сферы индивидуальной жизни. Этому содействует верование, являясь основой всякой идеологии, позволяет власти ориентировать массы и оправдывать действия господствующей элиты, что ведет к идеологической борьбе в среде разных политических групп. Элита стремится к идеологическому господству, и это господство приводит к достижению легитимности власти, добываемой примирения масс с существующим положением. Поэтому в интересах властвующей элиты пропагандировать идеологии, которые выполняют гносеологическую и прагматическую функции, искажая объективную сущность. Точную оценку этому фактору дал Маркс, назвав идеологию «ложным сознанием» (4, с.89). Элиты обращаются к доминирующим ценностям в обществе, с целью придать позитивный образ своим политическим действиям, как следствие - идеология содержит в себе ценностный характер.

Всякое общество демонстрирует политический класс не оправдывая власть, старается придать ей моральную и правовую основу, вытекающую из доктрин и верований, признанных и принятых в обществе. Эта моральная и юридическая база власти политического класса в любом обществе держится на этом принципе и Моска, в свое время, назвал её «политической формулой», что в философии права именуется «принципом суверенитета» (5). Этой формуле следуют народы, принадлежащие схожему типу цивилизаций или общества. Истина же заключается в том, что это соответствует потребности социальной природы человека и эта потребность универсально осознано, чтобы управлять и быть управляемым не только на основе материальной и интеллектуальной силы, но также принципами морали, что несет реальную и практическую значимость. Общество делится на социальные группы, каждая из которых отличается от другой верованиями, чувствами, привычками и интересами. Индивидуумы, которые принадлежат одной из этих групп, объединяются между собой сознанием общего братства и отличаются от других групп своими противоположными стремлениями и наклонностями. Из чего следует - политическая формула должна быть основана на специальных верованиях и на самых сильных чувствах социальной группы. Моска и Парето перенесли эту идею на политический лад, утверждая, что всякий политический класс связан с определенной идеологией (6). Моска подтверждал: «...к концу XIX в. партии уже не воспринимались как политические (и даже парламентские) клубы по интересам. Партии превратились в учреждения, которые предлагали своим членам определенную ценностную картину мира, и систему мировоззрения, как предварительные условия для принятия политических решений. Отныне не идейная общность вела к объединению в партии, а партии генерировали идеи, способные привлечь новых последователей, которые видели в этих идеях достойное объяснение окружающему миру» (7).

Если посмотреть на историю культуры можно заметить политическое использование культурных творений и понять, что разработка ценностей, критика прежних ценностей и изобретение новых ценностей - это произведения, так или иначе связанные с борьбой за власть и статус. Новаторство в культурной сфере, деструктивная критика стареющих идеологий

посредством критики ценностей, является средством ведения борьбы за власть и статус. Борьба идет за положение интеллектуальных помощников, тех самых кого слушают, уважают, почитают и вознаграждают, и которые имеют определенный вес и влияние в обществе. Следовательно, культурные изменения, которые мы называем историей цивилизации, приводятся в движение борьбой за власть, то есть, политика действительно лежит в основе всего. «История - это кладбище элит» - говорил Парето о роли циркуляции элит в истории (8, с.82).

Реальность зависит от культурных инноваций во всех областях. Она является ответом на политику и борьбу за власть и возвышение. Идентичность определенного политического класса - это больше, чем политическая команда. Это комплекс институциональных отношений и ролей, который имеет каждый отдельный член политической команды, определяя и представляя свою приверженность определенной идеологии. Политическая идеология - это не только фактор, с помощью которого политический класс ведет борьбу за власть, но и за идентификацию. Присоединение к определенному политическому классу и переход, всегда принимает форму отказа от старой идеологии и торжественного принятия новой идеологии. Из чего можно заключить, идеология неотделима от соответствующего политического класса. Следует указать, что разработка и управление идеологией, по существу, ложатся на плечи интеллектуалов, которые появляются в каждом политическом обществе, вместе с тем решение относительно основополагающего идеологического выбора всегда остается за политическим лидером. Когда политический лидер полностью передает управление идеологией классу интеллектуалов (интеллектуальным помощникам) его власть существенно снижается, так как затрагивает его культ и религиозное поле. В более продвинутых политических системах, решение и управление идеологией заключаются в определении ценностей, выбранных политическим лидером, однако разработка и интеграция идеологией остаются по существу за интеллектуалами, подчиняющимся власти. Следовательно, идеология содержит функцию, неотделимую от политического класса, поскольку служит его идентификации. Объединяющим фактором всякой идеологии, сплачивающим массы, становится идеологическая идентичность (9, с.311-314). Идеология с ярко выраженным компонентом гетеронаправленности, является фундаментальным инструментом, которым располагают политические элиты для проведения политической мобилизации масс и доведения их манипуляций до максимальной степени. Когда мы говорим об элитах, мы говорим о тех группах, которые оказывают решающее влияние на процесс формирования общественного мнения. Меньшинства пытаются сформировать мнение и добиться консенсуса большинства: большинство решает, какое меньшинство победит (10, с.169).

Для итальянской политической мысли характерно разделение идеологии на слабое и сильное значение. В своем слабом значении идеология располагает функцией руководства коллективным политическим поведением и обозначает определенный вид систем политических убеждений - это набор идей и ценностей, касающихся политического порядка. В своем сильном значении - берет начало из марксистской концепции идеологии, понимаемой как «ложное сознание» - это отношения господства между классами (в его центре, по-разному модифицированном, исправленном или измененном разными авторами, сохраняется понятие ложности). Идеология - это ложное убеждение. В слабом значении идеология - это нейтральная концепция, которая игнорирует возможный мистифицирующий характер политических убеждений. В сильном значении идеология - это негативное понятие, обозначающее мистифицирующий характер ложного сознания, политической веры. Неудивительно, что современная политическая наука имеет тенденцию откладывать в сторону сильное значение идеологии, считая ее малоприменимой в эмпирическом исследовании политических явлений. Эту точку зрения ясно выразил Сартори, утверждая, что «...дискуссии об идеологии, обычно делятся на два широких сектора: идеология в знании и идеология в политике. Что касается первой области исследования, то проблема заключается в том, являются ли знания человека

идеологически обусловленными, или искаженными, и в какой степени¹. Что касается второй области исследования, проблема заключается в том, является ли идеология аспектом политики, и что она способна объяснить. В первом случае, идеология противопоставляется истине, науке и действительному знанию вообще, а во втором случае, для нас важна не истинностная ценность, а функциональная ценность идеологии» (11, с.111). Сартори четко построил контраст между идеологией и прагматизмом, основанный на двойном измерении систем политических убеждений: когнитивном и эмоциональном. Идеологические системы убеждений характеризуются на когнитивном уровне догматическим (жестким, невосприимчивым как к аргументам, так и к фактам) и доктринерским (обращение к принципам и дедуктивной аргументации) мышлением, а на эмоциональном уровне – сильным влечением и высоким потенциалом активности. Прагматические системы убеждений характеризуются противоположными качествами. Эта концепция идеологии служит для объяснения политических конфликтов. Противостояние двух идеологических систем убеждений имеет тенденцию порождать радикальные конфликты. Существует различие между истинной ценностью и функциональной ценностью идеологии. Ложность не имеет никакой пользы при изучении функций, которые системы убеждений выполняют в политическом процессе. Парето, напротив, различал истинность или ложность доктрины, ее эффективность или неэффективность, и ее социальную полезность или вред. Не существует существенной связи между истинностью или ложностью доктрины и ее эффективностью или неэффективностью. Есть истинные и неэффективные доктрины, истинные и эффективные доктрины, ложные и эффективные доктрины, ложные и неэффективные доктрины. Из истинности или ложности доктрины нельзя сделать вывод о ее эффективности или неэффективности, а из эффективности или неэффективности доктрины нельзя сделать вывод о ее истинности или ложности. Системы политических убеждений, которые могут иметь идеологический характер, интерпретируют и оправдывают власть. В них ценностные суждения квалифицируют власть как хорошую и полезную, а также мотивируют поведение. Ценностное суждение может быть ложной мотивацией, которая скрывает или маскирует реальные причины командования и послушания. Парето подчеркивает, что «...очень часто люди не осознают силы, которые побуждают их действовать и придают своим действиям воображаемые причины, весьма отличные от реальных причин» (8, с.138-139).

Заключение/Conclusion

Идеология - это система убеждений, которая является важнейшим рычагом доступным элитам для манипулирования массами и их мобилизации (итак, причина изучения понятия идеологии вполне понятна). Нас волнуют идеологии, так как нас беспокоит власть человека над человеком, а также то, как нации и населения могут быть мобилизованы в мессианском ключе. Власть и идеология совмещают друг друга. Итальянские мыслители попытались выявить и объяснить природу некоторых основополагающих идеологических аспектов в борьбе за власть, тем самым дав новый импульс будущему поколению ученых в поисках ответа на этот вопрос.

¹ Гносеологический подход нашел отражение в тезисах итальянского философа постмодерниста У. Эко: «Мы опознаем идеологию как таковую, когда, социализируясь, она превращается в код. Так устанавливается тесная связь между миром кодов и миром предзнания. Это предзнание делается знанием явным, управляемым, передаваемым и обмениваемым, становясь кодом, коммуникативной конференцией». См. Эко У. Отсутствующая структура: Введение в семиологию. СПб ТОО ТК «Петрополис» 1998, с. 111.

Использованная литература/References

1. Gentile G., Manifesto degli intellettuali fascisti. 21.04.1925 il Popolo d'Italia.
2. Michels R., Sozialismus und Faschismus in Italien. Karlsruhe: Verlag G. Braun. 1925.
3. Cantalupo R., La classe dirigente. Milano, Alpes, 1926; Bortolotto G., Governanti e governati del tempo nostro. Milano, Hoepli, 1933.
4. Eagleton T., Ideology: An Introduction. L.: Verso, 1991.
5. Mosca G., Teorica dei governi e governo parlamentare, studi storici e sociali. Soc. an. Istituto editoriale scientifico, 1925, cap. I.
6. Mosca G., Elementi di scienza politica. Laterza, Bari 1947, vol I.
7. Моска Г., Правящий класс. Журн. Социологические исследования. 1994. № 12.
8. Pareto V., Trattato di sociologia generale. Comunita, Milano 1964 (I edizione, Firenze 1916).
9. Miglio G., Lezioni di politica. Il Mulino 2011.
10. Sartori G., Democrazia, comando e minoranze, in Potere ed elites politiche. Bologna, il Mulino, 1971.
11. Sartori G., Elementi di teoria politica. Il Mulino 2016.

İTALYAN SİYASİ FİKRİNDƏ HAKİMİYYƏT VƏ İDEOLOGİYANIN NİSBƏTİ MƏSƏLƏLƏRİ

Anar Bağirov

Xülasə. Məqalədə görkəmli İtaliya siyasi mütəfəkkirlərinin əsərlərində hakimiyyət və ideologiyanın nisbəti məsələləri araşdırılır. Hakimiyyət uğrunda mübarizədə inancın və ideologiyanın dəyər məzmununun rolu ortaya çıxır.

Məqsəd. Hakimiyyət və ideologiya arasındakı əlaqəni təyin edən əsas cəhətləri müəyyən etməkdir.

Metodologiya. Problemin öyrənilməsində dialektik və sistemli yanaşmalardan istifadə edilmişdir.

Elmi yenilik. İtalyan mütəfəkkirlərinin fikirlərinin müasir siyasi elmə təsirini öyrənməyə cəhd edilmişdir.

Açar sözlər: Hakimiyyət, ideologiya, legitimlik, inanclar, elitalar, dəyərlər, yalançı şüur və yalançı motivasiya.

ISSUES OF THE RELATIONSHIP BETWEEN POWER AND IDEOLOGY OF THE ITALIAN POLITICAL THOUGHT

Anar Baghirov

Abstract. The article explores the problems of the relationship between power and ideology in the works of outstanding Italian political thinkers of recent history. The role of belief and value content of ideology in the struggle for power has been revealed.

Purpose: Establishing key aspects that determine the relationship between power and ideology.

Methodology. To study the problem dialectical and systematic approaches have been used.

Scientific novelty. An attempt has been made to study the influence of the views of Italian thinkers on the modern political science.

Keywords: power, ideology, legitimacy, beliefs, elite, values, false consciousness and false motivation.

Rəyçi: f.e.d., prof. İlham Məmmədzadə

AZƏRBAYCANDA DAVAMLI ENERJİ TƏMİNATININ MÜHÜM XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Fəqan Tahirli

Doktorant, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında

Dövlət İdarəçilik Akademiyası, **Azərbaycan**

e-mail: fagantahirli@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0009-8601-8650>

Xülasə. Davamlı enerji, istehlak edilə bilən mənbədən asılı olmayaraq, davamlı olaraq istifadə edilə bilən enerji növüdür. Bərpa olunan enerji təbii mühitdən davamlı və ya təkrar çıxış imkanı olan “təbii ehtiyatlardan” əldə edilir. Bu ehtiyatlar öz-özünə mövcud olduğundan və zamanla tükənməz olduğundan alternativ enerji kimi həyatımızda öz yerini tutur. Bu gün dünya enerji sənayesi yeni qlobal amillərin və tendensiyaaların təsiri altındadır ki, bu da bazarların strukturunun dəyişməsinə, sahə və sektorlararası səviyyədə rəqabətin artmasına, enerji istehsalında innovativ texnologiyaların tətbiqində dinamik artıma səbəb olur.

Məqalədə Azərbaycanda davamlı enerji təminatının mühüm xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır. Azərbaycan digər ölkələrdən fərqli olaraq, enerji ehtiyaclarını ödəmək üçün kifayət qədər resurs ehtiyatına malikdir. Lakin Lənkəran-Astara iqtisadi rayonu bərpa olunan enerji mənbələri o qədər də geniş yayılmayıb. Bütün bunlara baxmayaraq, Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda günəş enerjisi, kiçik çay və çayların enerjisi, külək enerjisi, geotermal su enerjisi və biokütlə enerjisi kimi potensial gəlirli bərpa olunan enerji mənbələrinə malikdir və gələcəkdə bu bölgədə müvafiq sahə üzrə böyük işlər görülməlidir.

Məqsəd: Məqalənin məqsədi, enerji səmərəliliyi ilə bağlı problemlərə vurğu etmək və müasir inkişaf üçün zəruri olan davamlı enerji mənbələrinin tətbiqi ilə əlaqəli olan elmi yenilikləri qeyd etməkdir.

Metodologiya: Məqalə, davamlı inkişaf üçün zəruri olan enerji səmərəliliyi problemləri və buna bağlı təcrübələrə əsaslanır. Bu, bir çox dövlət və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən yürüdülmən tədqiqatlardan və müxtəlif elmi mənbələrdən istifadə edilərək hazırlanmışdır.

Elmi yenilik: Məqalədə, enerji səmərəliliyi ilə bağlı məsələlərə diqqət yetirilir. Enerji sahəsində innovativ texnologiyaların tətbiqi və davamlı enerji mənbələrinin səmərəli istifadəsi kimi son yeniliklər müzakirə edilir.

Açar sözlər: davamlı enerji, alternativ enerji, bərpa olunan enerji, enerji təchizatı, enerji səmərəliliyi.

Əsas hissə

Davamlı inkişaf üçün zəruri olan enerji səmərəliliyinin artırılması məsələsi, hazırda xüsusilə önəmli qlobal çağırışların arasında yer alır. Bu, ilk növbədə, davamlı inkişaf üçün zəruri parametrlərin əldə edilməsinə mane olan enerji qiymətlərindəki yüksək dəyişkənliklə bağlıdır. Müasir iqtisadiyyatda, enerji resursları iqtisadi inkişafın sərhədlərinin müəyyən edilməsi üçün əhəmiyyətli bir rol oynayır. Bu da, iqtisadi artımın əsas mənbəyi kimi, enerjiyə qənaət və enerji səmərəliliyi ilə bağlı məsələlərin öyrənilməsinin məqsəduyğunluğunu vurğulayır.

Qlobal enerji böhranı və iqlim dəyişikliyi təhlükəsi, enerji innovasiyalarının tətbiqinə və məsuliyyətli istehlak prinsiplərinin inkişaf etmiş və inkişaf edən ölkələrdə tətbiqinə ehtiyacını göstərir. İnsan sağlamlığı və ətraf mühitə təsir baxımından daha sağlam gələcəyin açarı əlverişli və sərfəli davamlı enerji mənbələrindən istifadədir. Davamlı enerji ilə bağlı bir çox fikirlər onun istifadəsinin səmərəliliyinə və daha az enerji ilə daha çox nəticə əldə edilməsinə yönəlmişdir.

“Davamlı enerji siyasətinə toxunarkən bu konsepsiyanın bərpa edilən enerji və enerji səmərəliliyi kimi iki əsas sütununa diqqət yetirmək önəmlidir” [2, səh. 8].

İqtisadiyyatın enerji səmərəliliyi problemi bütün dünyada enerji resurslarının məhdudluğu ilə daha da kəskinləşir. Əsas hərbi münaqişələr ehtiyatlar, enerji daşıyıcılarına sahiblik iddiasına görə olduğundan ərazi və enerji sərbəstliyinin mühümlüyü və enerji səmərəliliyi probleminin önəmi daha da artmışdır. İqtisadiyyatın məhdud resurs bazası və dünya əhalisinin artımı davamlı inkişaf probleminin həlli zərurətinə səbəb olub ki, onun məzmunu da təbii mühitin zəruri parametrlərini saxlamaqla, iqtisadi artımın həddlərini müəyyən etməkdir.

Bu gün dünya enerji sənayesi yeni global amillərin və tendensiyaaların təsiri altındadır ki, bu da bazarların strukturunun dəyişməsinə, sahə və sektorlararası səviyyədə rəqabətin artmasına, enerji istehsalında innovativ texnologiyaların tətbiqində dinamik artıma səbəb olur. Təbii ehtiyatlardan asılılığı azaltmaq və onun istehsalının ətraf mühitə təsirini azaltmaq üçün bəzi inkişaf etmiş ölkələr enerji istehlakı ilə bilavasitə əlaqəsi olmayan iqtisadi artım imkanını artıq təmin ediblər. Bu, elektrik enerjisi yaratmaq üçün tullantı istiliyindən istifadə kimi istehsal prosesinin əlavə məhsulu olan enerjinin istifadəsi sayəsində mümkün olmuşdur [7, səh. 7]. Yeni sənaye inqilabının ən mühüm amilləri enerji səmərəliliyi, enerjiyə qənaət və karbon enerji mənbələrindən istifadənin rədd edilməsidir.

Enerjiyə qənaət və iqtisadiyyatın enerji səmərəliliyinin artırılması məsələləri yuxarıda göstərilən problemlərin həllinə mühüm təsir göstərir. Bu baxımdan dissertasiyanın mövzusu həm ümumi nəzəri, həm də praktiki mövqelərdən vaxtında və aktual görünür. Davamlı enerji ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyaların köməyi ilə istehsal olunan enerjinin ekoloji cəhətdən təmiz mənbələrdən tədarükünü nəzərdə tutur. Bu, enerji resurslarından məsuliyyətli və bacarıqlı istifadəni tələb edir. Davamlı enerji prinsipləri enerji istehsalından tutmuş enerjinin son istehlakçısı (fiziki şəxslər, müəssisələr, sənayelər) tərəfindən istifadəsinə qədər bütün prosesə şamil edilir.

Azərbaycanda bərpa olunan enerji mənbələrinin genişmiqyaslı istifadəsi gələcəkdə dayanıqlı enerji kontekstində vacibdir, çünki o, şəhərlərin artan enerji tələbatını ödəyərək və eyni zamanda emissiyaları azalda bilər (yenə orada). Texnologiyada gələcək irəliləyişlər bərpaolunan enerjidən istifadənin səmərəliliyini, rahatlığını, qənaətcilliyini, mövcudluğunu və davamlılığını yaxşılaşdıracaq. 21 oktyabr 2004-cü ildə "Azərbaycan Respublikasında alternativ və bərpaolunan enerji mənbələrindən istifadə olunması üzrə Dövlət Proqramı"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyev Sərəncam imzalamışdır [3].

Enerji amillərinin makroiqtisadi qiymətləndirmələr sisteminə daxil edilməsi dünya iqtisadi sisteminin inkişafında sürətlə artan global tendensiyaadır. Son illərdə dayanıqlı inkişaf konsepsiyası “yaşıl” iqtisadiyyat konsepsiyası ilə sıx əlaqələndirilmişdir ki, bunun üçün əsas prioritetlər yüksək enerji səmərəliliyi və ətraf mühitə minimal təsirdir. Günəş enerjisinin biokütlə enerjisi, hidroenergetika və ya nüvə enerjisi ilə müqayisədə əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, onun istehsalı üçün su tələb olunmur və müvafiq olaraq su ehtiyatlarının istehlakı və sonradan qıtlığı ilə bağlı heç bir problem yoxdur. Günəş enerjisi texnologiyalarının (konsentratlaşdırılmış günəş enerjisi və fotovoltaiq qurğulardan əldə edilən enerji) istifadəsi ilə bağlı son xərclərin azaldılması onları həm orta, həm də subpolyar enliklərdə qalıcı yanacaqlardan əldə edilən enerji ilə müqayisə edilə bilən hala gətirdi. “Azərbaycanda ildə 300 günəşli və 270 küləkli günün olmasını nəzərə alsaq, demək olar ki, bu regionda Günəş energetikasının inkişafı daha perspektivlidir” [1, səh.125].

Ekoloji davamlılıq və enerji səmərəliliyi arasında sıx qarşılıqlı asılılıq sübut edilmişdir. Ərazinin çirklənmə səviyyəsi, bir tərəfdən, istehlak olunan enerji resurslarının miqdarından, digər tərəfdən, texnologiya və sənaye ekvivalentləri enerjisindən asılıdır. Hazırda ölkəmizdə bərpa olunan enerji sahəsində təsirli addımlar atılır. Azərbaycan günəş enerjisinin inkişafı baxımından dünyanın ən perspektivli regionlarından biridir. Bu, ildə günəşli günlərin çoxluğu və yüksək insolyasiya səviyyəsi ilə bağlıdır. Günəş insolyasiyasının səviyyəsini nəzərə alsaq, regionda elektrik enerjisinin istehsalının dəyəri xeyli azalacaq. Azərbaycan tarixən neft hasilatı ilə bağlı olub. Ölkəmizdə ən böyük günəş elektrik stansiyasının tikintisi siyasətin bərpa olunan enerji mənbələrinin xeyrinə dəyişilməsinin və müasir nəsil texnologiyalarına keçidin güclü siqnalıdır. “Azərbaycan kimi günəşli

diyarda bu cür qurğular enerji istehsalını xeyli ucuzlaşdırmaqla, bərpa olunan enerji mənbələrinin payını artırmaq deməkdir.” [6]

Ölkəmizdə bərpa olunan mənbələrdən enerji təchizatı, min NET

	2018	2019	2020	2021
Ümumi enerji təchizatı	15 590,7	17 085,6	16 642,8	17 566,6
onlardan:				
Hidroenerji	152,0	134,6	92,0	109,8
Hidroenerjinin ümumi enerji təchizatında xüsusi çəkisi (faizlə)	1,0	0,8	0,5	0,6
Biokütlə və tullantılar	110,7	115,9	108,4	102,6
Biokütlə və tullantıların ümumi enerji təchizatında xüsusi çəkisi (faizlə)	0,7	0,7	0,7	0,6
Külək elektrik enerjisi	7,1	9,1	8,3	7,9
Külək elektrik enerjisinin ümumi enerji təchizatında xüsusi çəkisi, faizlə	0,1	0,1	0,1	0,1
Günəş elektrik enerjisi	3,4	3,8	4,0	4,8
Günəş elektrik enerjisinin ümumi enerji təchizatında xüsusi çəkisi (faizlə)	0,0	0,0	0,0	0,0
Bərpa olunan mənbələrdən enerji təchizatının cəmi	273,2	263,4	212,7	225,1
Bərpa olunan mənbələrdən enerji təchizatının ümumi enerji təchizatında xüsusi çəkisi (faizlə)	1,8	1,6	1,3	1,3

[4]

Enerji səmərəliliyi sənaye, məişət və elmi-texniki sahələrdə enerji ehtiyatlarından rəşional istifadənin əhəmiyyətinin artırılmasına yönəlmiş təşkilati, iqtisadi və texnoloji tədbirlərin məcmusudur. Enerji səmərəliliyi enerjinin səmərəli (rəşional) istifadəsi və ya "beşinci yanacaq növü" - binalarda və ya sənaye proseslərində enerji istehlakının müəyyən edilmiş səviyyəsini təmin etmək üçün daha az enerjiden istifadədir. Bu bilik sahəsi mühəndislik, iqtisadiyyat, hüquq və sosiologiyanın kəsişməsindədir.

Əhali üçün bu, kommunal xərclərin əhəmiyyətli dərəcədə azalması, ölkə üçün sə resurslara qənaət, sənaye məhsuldarlığının və rəqabət qabiliyyətinin artırılması, ətraf mühit üçün atmosfərə istixana qazı emissiyalarının məhdudlaşdırılması, enerji şirkətləri üçün yanacaq xərclərinin və əşassız tikinti işlərinin azaldılması deməkdir.

Əsasən enerji istehlakını azaltmağa yönəlmiş enerjiyə qənaətdən (qənaət, enerjiyə qənaət) fərqli olaraq, enerji səmərəliliyi (enerji istehlakının faydalılığı) enerjinin faydalı (səmərəli) istifadəsidir. Məhsulun və ya prosesin enerji səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün enerji resurslarının istehlakını və ya itkisini qiymətləndirən enerji səmərəliliyi göstəricisindən istifadə olunur.

Aİ 2017-ci ildən “EU4 Energy” layihəsi çərçivəsində enerji resurslarından səmərəli istifadə və enerji səmərəliliyi haqqında ilk qanun layihəsi hazırlandıqdan sonra enerji səmərəliliyi siyasətinin həyata keçirilməsi söylərində Azərbaycan dəstək verir. 2021-ci ildə qanunun qəbulundan sonra, 2022-ci il ərzində Aİ Azərbaycanda enerji səmərəliliyinin daha da təkmilləşdirilməsinə dəstək verən layihəni maliyyələşdirib. 09 iyul 2021-ci ildə Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin göstərişi ilə "Enerji resurslarından səmərəli istifadə və enerji effektivliyi haqqında" Qanun qəbul edilmişdir [5].

Ölkəmizdə enerji səmərəliliyi göstəriciləri

	2018	2019	2020	2021
1 kq istehsal olunan enerji məhsulunun ÜDM-də dəyəri (1 manat/kq neft ekvivalenti) ¹⁾	3,4	3,2	3,2	3,2

Yanacaq və enerji xərclərinin ümumi istehsal xərclərində xüsusi çəkisi, faizlə	4,4	3,7	3,6	3,8
Elektrik enerjisinin xərclərinin ümumi istehsal xərclərində xüsusi çəkisi, faizlə	1,1	1,0	1,0	0,9
Enerji asılılığı, faizlə	-268,1	-253,0	-253,8	-267,6
Özünü təmin etmə, faizlə	372,9	361,3	363,3	376,9
Bərpa olunan enerji mənbələrindən alınan elektrik enerjisinin ümumi elektrik enerjisi istehsalında xüsusi çəkisi, faizlə	8,1	7,3	5,5	5,8
Bərpa olunan mənbələrdən enerji təchizatının ümumi enerji təchizatında payı, faizlə	1,8	1,6	1,3	1,3
Elektrik və istilik enerjisinin istehsalı zamanı yanacağın istifadə səmərəliliyi, faizlə	39,4	41,6	42,3	43,0

[4]

Azərbaycan digər ölkələrdən fərqli olaraq, enerji ehtiyaclarını ödəmək üçün kifayət qədər resurs ehtiyatına malikdir. Lakin Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda bərpa olunan enerji mənbələri o qədər də geniş yayılmayıb. Bütün bunlara baxmayaraq, Lənkəran-Astara iqtisadi rayonu günəş enerjisi, kiçik çay və çayların enerjisi, külək enerjisi, geotermal su enerjisi və biokütlə enerjisi kimi potensial gəlirli bərpa olunan enerji mənbələrinə malikdir və gələcəkdə bu bölgədə müvafiq sahə üzrə böyük işlər görülməlidir.

Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunun ərazi vahidləri üzrə əhali tərəfindən istehlak olunan elektrik enerjisi					
milyon kVt·st					
İllər	2017	2018	2019	2020	2021
cəmi	416,3	397,8	383,0	406,0	409,0
o cümlədən:					
Astara rayonu	43,2	41,5	40,0	42,8	42,8
Cəlilabad rayonu	104,9	102,5	101,8	110,3	112,1
Lerik rayonu	16,5	15,9	14,1	14,6	13,8
Lənkəran rayonu	112,4	107,8	103,6	110,2	111,2
Masallı rayonu	122,5	114,4	108,4	112,4	113,7
Yardımlı rayonu	16,8	15,7	15,1	15,7	15,4

[4]

Kiçik su-elektrik stansiyaları davamlı enerji təminatı kimi, Cənub bölgəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, Masallı şəhərində 0.3 MVt gücündə olan Masallı SES, Astara şəhərində 0,26 MVt gücündə olan Astara SES fəaliyyət göstərir. Bununla yanaşı, 3 fevral 2006-cı ildən Astara şəhərində 87 MVt gücündə olan Astara İstilik Elektrik Stansiyası da fəaliyyət göstərməkdədir. Ümumiyyətlə, davamlı enerji təbii ehtiyatlardan əldə edilə bilən və təbiət tərəfindən daimi olaraq gücləndirilə bilən enerjidir. Bu enerjilərin mənbəyi təbiətdir, davamlı enerji təbii proseslərdə mövcud olan enerji mənbələrindən əldə edilir. Bərpa olunan enerji təchizatı üçün davamlı təbii proseslərdən istifadə olunur. Davamlı enerji, istifadə edildiyi kimi istehlak edilə bilən mənbədən asılı olmayaraq, davamlı olaraq istifadə edilə bilən enerji növüdür. Bərpa olunan enerji təbii mühitdən davamlı və ya təkrar çıxış imkanı olan “təbii ehtiyatlardan” əldə edilir. Bu ehtiyatlar öz-özünə mövcud olduğundan və zamanla tükənməz olduğundan alternativ enerji kimi həyatımızda öz yerini tutur. Sənayeləşmənin artan həcmi hər gün daha çox enerji tələbatına səbəb olur. Geniş şəkildə istifadə edilən qaz, kömür, torf və benzin kimi yanacaqlar innovativ texnologiyalardan istifadə edilmədikdə ətraf mühitə mənfi təsir edir. Belə hallarda alternativ enerji istehsalı işə düşür və bu, insanların və təbiətin nəfəs alması üçün çox vacibdir. Bərpa olunan enerji mənbələri iqtisadi baxımdan təmin etdiyi müsbət amillərə görə xilaskar kimi çıxış edir. Ekoloji cəhətdən təmiz olan bu

ehtiyatlar tükənməz sərvətdir. Ölkəmizdə də bu sərvətdən lazımı şəkildə faydalanmalı, külək enerjisi, günəş enerjisi, hidravlik enerji, geotermal enerji, biokütlə enerjisi alternativ enerji mənbələrinə üstünlük verməliyə.

Nəticə

1. Enerji istehlakında innovativ texnologiyaların tətbiqi, təbii ehtiyatlardan asılılığı azaltmaq və ətraf mühitə təsirini azaltmaq, yeni sənaye inqilabının ən mühüm amilləridir.
2. Enerji səmərəliliyi enerji ehtiyatlarının mümkün olan ən effektiv şəkildə istifadə edilməsi üçün tədbirlərin məcmusudur. Bu, sənaye, məişət və elmi-texniki sahələrdə mümkündür.
3. Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda potensial bərpa olunan enerji mənbələri arasında kiçik çay və çay, dalğa, külək, geotermal su və biokütlə enerjisi var və onların bölgədə istifadəsi gələcəkdə enerji təchizatının müəyyən faizini təmin etməkdə kömək edə biləcək gücə malikdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əhmədov Ş., Novruzova S. Alternativ enerji mənbələrindən istifadə və müasir bioqaz qurğusunun enerji istehsalı. Azərbaycan Mühəndislik Akademiyasının Xəbərləri. Cild 11. №4 oktyabr – dekabr 2019. Səh.124-128
2. Vəliyeva M. Enerjinin əldə edilməsi texnologiyası. Bakı, "MA Services" şirkəti, 2016.
3. "Azərbaycan Respublikasında alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə olunması üzrə Dövlət Proqramı". <https://e-qanun.az/framework/5796>, 21 oktyabr 2004-cü il.
4. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatı. <https://stat.gov.az/>
5. "Enerji resurslarından səmərəli istifadə və enerji effektivliyi haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu. <https://e-qanun.az/framework/48129>, 09 iyul 2021-ci il
6. "Neosun Energy": "Azərbaycan günəş enerjisi üçün ən əlverişli bölgələrdəndir". <https://report.az/energetika/neosun-energy-azerbaycan-gunes-enerjisi-baximdan-en-elverisli-bolgelerdendir/>, 18 Mart, 2022
7. UN-HABITAT, Local Governments for Sustainability, and the United Nations Environment Programme (2009). Sustainable Urban Energy Planning: A handbook for cities and towns in developing countries. Nairobi: UNEP. С публикацией можно ознакомиться на веб-сайте: http://www.unep.org/urban_environment/PDFs/Sustainable_Energy_Handbook.pdf.

ВАЖНЫЕ ОСОБЕННОСТИ УСТОЙЧИВОГО ЭНЕРГОСНАБЖЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ Фаган Тахирли

Резюме. Возобновляемая энергия — это энергия, получаемая из природных источников, использовать которую можно непрерывно, независимо от источника, пополняющегося со скоростью, превышающей скорость ее потребления. Возобновляемые источники могут обеспечить огромное количество энергии и окружают нас повсюду. Природные ресурсы, из которых производится возобновляемая энергия, могут быть непрерывно или повторно извлечены из природной среды. Поскольку эти ресурсы существуют самостоятельно и неисчерпаемы, со временем, они занимают свое место в нашей жизни как альтернативная энергия. Сегодня мировая энергетика находится под влиянием новых глобальных факторов и тенденций, которые приводят к изменению структуры рынка, усилению конкуренции на отраслевом и межотраслевом уровне, динамичному росту применения инновационных технологий в производстве энергии.

В данной статье подчеркиваются важные особенности обеспечения устойчивой энергетики в Азербайджане, где (в отличие от других стран) достаточно запасных ресурсов для удовлетворения своих энергетических потребностей. Однако потенциально прибыльные возобновляемые источники энергии в Ленкорань-Астаринском экономическом районе, такие как: солнечная энергия, энергия малых рек и потоков, энергия ветра, геотермальная энергия воды и биомасса не широко распространены, и в будущем необходимо провести значительную работу в соответствующей области.

Цель: подчеркнуть проблемы, связанные с энергоэффективностью и отметить научные инновации, связанные с применением устойчивых источников энергии, необходимых для современного развития.

Методология: статья основана на вопросах энергоэффективности и связанных с ними практиках, необходимых для устойчивого развития, которая была разработана с использованием различных научных источников и исследований, проведенных многими национальными и международными организациями.

Научная новизна: в статье рассматриваются вопросы, связанные с энергоэффективностью. Обсуждаются последние разработки в области энергетики, такие как применение инновационных технологий и эффективное использование устойчивых источников энергии.

Ключевые слова: устойчивая энергетика, альтернативная энергетика, возобновляемая энергетика, энергоснабжение, энергоэффективность

IMPORTANT FEATURES OF SUSTAINABLE ENERGY SUPPLY IN AZERBAIJAN

Fagan Tahirli

Abstract. Renewable energy is a type of energy that can be used continuously regardless of the source that can be consumed as it is used. Renewable energy is derived from “natural resources” that can be continuously or repeatedly extracted from the natural environment. Since these resources are self-existent and inexhaustible over time, they take their place in our lives as alternative energy. Today, the world energy industry is influenced by new global trends and tendencies, which cause changes in market structure, increased competition at sectoral and inter-sectoral levels, and dynamic growth in innovative technologies in energy production. This article highlights the important features of sustainable energy supply in Azerbaijan. Unlike other countries, Azerbaijan has enough reserve resources to meet its energy needs. However, the recovered energy sources in Lankaran-Astara economic region are not widely spread. Nevertheless, this region has potential profitable recovered energy sources such as solar energy, small river and stream energy, wind energy, geothermal water energy, and biomass energy, and significant work needs to be carried out in the relevant field in the future.

Purpose: The purpose of the article is to emphasize the problems related to energy efficiency and to highlight scientific innovations related to the application of sustainable energy sources necessary for modern development.

Methodology: The article is based on energy efficiency problems and related experiences that are necessary for sustainable development. It is prepared by using research conducted by many states and international organizations and various scientific sources.

Scientific novelty: The article focuses on energy efficiency issues. The latest innovations such as the application of innovative technologies in the energy sector and the efficient use of sustainable energy sources are discussed.

Keywords: sustainable energy, alternative energy, renewable energy, energy supply, energy efficiency.

Rəyçi: f.f.d., dos. Zeynəddin Şabanov

ROLE OF POLITICAL INSTITUTIONS IN GLOBAL GOVERNANCE

Lala Jafarova

MA in International Relations

European Association of Health Law, **Azerbaijan**

e-mail: lala-j@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9918-7677>

Abstract. The presented study examines the intricacies of global governance and its interaction with political institutions, with particular attention to international political institutions. The article discusses various definitions of political institutions proposed in the scientific literature and their relevance in the field of world politics. The study links the emergence of global governance to the effects of globalization and describes its history as well as the main characteristics attributed to it by experts in the field. Finally, the author sums up by evaluating the role and importance of global governance.

Keywords: political institutions, global governance, domestic politics, international relations, global politics, international organizations, United Nations (UN).

Introduction

Modern management of society is inextricably linked with the work of political institutions participating in power distribution. Such institutions include the head of state, parties, legislative bodies, and others. The possession and distribution of power are crucial elements for understanding how these institutions work. The forms of power may vary in nature. For example, legitimacy is one of the primary indicators of a democratic form of power.

Political institutions provide a mechanism for operating general governance, which depends on many factors widely studied in scientific literature. Most political research covers political institutions within a country. However, globalization has extended the scope of the “governance” concept, forming a new one - the “global governance.” Different political institutions forming local political processes directly or indirectly participate in the global ones, depending on their role. Globalization increases the interdependence between countries, making it challenging to fulfill national interests, creating many interrelated factors influencing politics, which were united in the “global governance” approach.

Domestic politics, the functioning of political institutions in the modern world, is almost impossible to consider in isolation from global processes, especially those related to the economy, and as it was seen during COVID-19 (1) from health sector. For example, the pandemic has become the object of research by political scientists since the implementation of measures to respond to the pandemic, being more of a field of medicine, required political involvement. The need for urgent identification of problems and their equally urgent solution has shown the importance of political measures and the effectiveness of political institutions on a global scale.

Definition of Political Institutions and World Politics

The activities of political institutions are subject to the logic of observing the country’s sovereignty. Moreover, since the states are bound by numerous treaties and other documents of a legal nature, the policy of the institutions must comply with the provisions adopted within the framework of those documents. One of the studies of contemporary world politics (2, p.42) defines institutions as “sets of rules, known and shared by relevant community, that structure political interactions.” Considering institutions in world politics, the authors note that institutions also set rules, often enshrined in treaties or within organizations such as the United Nations (UN).

There are many approaches to defining political institutions in the scientific literature. Thus, F. Ferrara begins with the study of political order and the ideas of N. Machiavelli, who first created “full-fledged explanatory theory” (3, p.5) in this context, and characterizes them as “rules and procedures” (3, p.18) designed to structure political behavior.

Rothstein explains that society, and any united groups of people, need political institutions “in order to pursue their common interests” (4, p.133), which, according to the author, are represented by four main types: make collective decisions, enforce these decisions, resolve disputes that arise and the ones that punish for non-compliance with established rules. In this complex system, the author identifies political, electoral systems, government structure, etc., including the relationship between the state and the economy (liberal and corporatist). Characterizing political institutions, T.M. Moe (5, p.213) also focused on the economy, namely the trade issue, indicating that they “...allow the various actors in politics to cooperate in the realization of gains from trade.”

Huntington (6; p.33; p.45) defined institutions as sustainable, meaningful, and reproducible forms of behavior, while the creation of political institutions was identified with the ability to create social processes. Other authors (7, p.13) entirely avoid a clear, unified definition of political institutions, leaving room for different interpretations, such as the “reflecting habits and norms, more likely to be evolved than to be created” or as a broader “architecture and rules.” Institutions can be viewed as structures and norms that shape how actors behave, who can participate, how hard it is to change them, and what methods can enable or prevent change in such architecture.

Political science, like many other disciplines, is adapting to modern trends and is expanding. Some authors point out that current institutions can also be considered as “forms of social organization” and is “a multi-faceted term” used to describe “social phenomena” (8, p.3), which covers various spheres of life, including politics.

The characteristics of political institutions have expanded significantly in the process of globalization. Thus, some authors (9) identify “three types of political institutions, i.e. national, supranational, and non-governmental organizations.” Domestic politics often drives governments’ participation in international institutions. The most powerful members (states) of world politics use their influence over these institutions to achieve foreign policy goals and pursue domestic interests.

International institutions that influence world politics are widely established in the international relations system. However, world processes, geopolitics, etc., can influence these institutions, increasing or undermining their effectiveness. Participants in world political processes are not limited to official state structures - governmental institutions. Non-state structures are also actively involved in the processes. The interaction of multiple actors formulates world political processes.

The importance of political institutions is becoming increasingly important. Thus, one of the studies assessed the mutual influence of different political players with the right of veto, not only within the framework of one state but even within such an international structure as the European Union (10, p.250). The EU includes various institutions (European Commission, European Parliament, etc.), the decisions of which may influence the integration processes in the Union. Thus, political institutions taking part in various processes at the international level can be involved in world politics.

Global Governance Concept

The concept of global governance is one of the areas of political science research that has emerged in response to globalization. The idea itself was proposed by Rosenau in the 90s of the 20th century, after which this concept began to be more widely studied by political scientists. Rosenau (11; 12, p.5), making a distinction between the terms “government” and “governance,” points out that the first is “a system of rule” and “refers to activities backed by shared goals that may or may not derive from legal and formally prescribed responsibilities.” Describing this system, he concludes that in order to be implemented, such activities have to be accepted by the majority (or at least the most influential of those affected by it), while this is not a prerequisite for a government as it can work “even before the face of widespread opposition.”

According to A. Mulieri (13, p.15) global governance includes different sides “that function, with variable effect, to promote, regulate or intervene in the common affairs of humanity.” According

to some authors, “global governance has eroded some of the existing domestic accountability standards” (14, p.98) because it was previously considered through the prism of the state itself. Indeed, today there are some supranational institutions, such as the European Court of Human Rights, a supranational judicial body, that can make a decision binding on the country.

K. Pease indicates the difficulty of classifying international organizations and their “multifaceted role in world politics” (15, p.3), as they are only part of a complex system. If the state’s struggle for power includes specific actors, such as political parties, then there is no government at the global level. In our opinion, we can even say that there is some kind of randomness. However, the struggle for political influence and geopolitical interests extends globally. For example, such a large organization as NATO often becomes the research subject in the context of the possibilities of forceful impact.

Non-governmental organizations such as Greenpeace, the Red Cross, and others also play an influential role in world politics, whose reports, while not having legal nature, can be a significant political element of influence. As another group of global governance players, Pease (15, p.4) identifies multinational corporations, often with a budget exceeding that of some countries. The possession of considerable financial resources allows them to create subdivisions in individual countries, having the opportunity to indirectly or directly be involved in domestic politics, promoting their interests.

A. Triandafyllidou uses the “global governance” concept to point to the emerging transnational world order and interactions beyond traditional state actors (16, p.3). The author argues that the focus has changed from international relations to global governance, which can be carried out through negotiation, cooperation, or regulation. Although it occurs at the national and sub-national levels, it can impact the transnational one and vice versa. The author concludes that global governance is not a doctrine and may appear as a “value-neutral term” to describe the “method of government.”

The approach based on global governance has expanded to many areas of life. For example, in current conditions of the global problem of climate change, the theory of global governance is often used to study environmental issues through the ecology prism (17; 18). Likewise, global health governance has also transformed into a field of study and is reflected in many works (19; 20).

Global governance has been extensively studied and presented as a theory in its own right by Michael Zürn (21, p.4; 22). The author identifies various areas of global governance: world, global governance with (such as the UN) and without (such as the International Accounting Standards Board) governments. Using a comprehensive and rigorous theoretical framework, the author identifies four significant contributions to the field. As per the author’s observations, global politics is governed by a system of norms and institutions that are hierarchically structured and unequal, which gives rise to conflicts, challenges, and fights over resources and power. The proposed theory reconstructs global governance as a political system based on normative principles and reflexive authorities. In the global governance system at the international level, the author highlights the UN Security Council and, at the transnational level - private rating agencies.

The presence of many “intergovernmental agencies that characterize the public elements of the contemporary world order” (23, p.4) is a significant difference in the modern perception of global governance. Organizations such as G7 and G20 unite the world’s largest economies and represent one of the means of global governance. The activities of international structures such as the UN, WTO, etc., began to be perceived as part of an international organization (as a process) and global governance that is a combination of “formal and informal ways of managing the world.” (23, p.9)

Impact of the Global Governance on the Political Institutions

The global governance framework involves many formal and informal mechanisms that enable political institutions to engage with one another to address global issues (24, p.99). Formal mechanisms include international organizations like the UN and the International Monetary Fund (IMF). For example, the UN’s main goal and task is to keep global peace, safeguard human rights, and extend humanitarian aid. Informal mechanisms, on the other hand, involve networks of experts, think tanks, and advocacy groups.

Global governance as a field of cooperation between countries can have a positive effect by promoting collaboration and addressing issues that affect multiple nations. For example, achieving the UN Sustainable Development Goals requires close cooperation between national and international institutions. The corona virus pandemic has also shown the importance of involving politicians in health issues.

Considering international treaties as the main instrument of global governance, it is worth noting their legal force. For example, the Treaty on the Prohibition of Nuclear Weapons (TPNW) of 2017 is “the first globally applicable multilateral agreement to comprehensively prohibit nuclear weapons” (25). Furthermore, preventing the spread of nuclear weapons is one of the main goals of the International Atomic Energy Agency (IAEA). Within its powers, the IAEA carries out monitoring and verification measures. For example, the US State Department in its activities indicates the possibility of imposing sanctions for engaging in proliferation activities.

Another critical tool is the environmental agenda. The 2015 Paris Agreement represents a “new governance” of climate change, which “is at base a political problem” (26, p.109; p.124). Following the agreement adopted within the UN Framework Convention on Climate Change framework, the states agreed to counter global warming jointly.

The modern global governance system is often criticized (27) for the dominance of the interests of world powers. Thus, Zürn argues that “supranational and transnational governance undermine the notion of a sovereign state” (28, p.409). A report prepared under the GLOBE (Global Governance and the European Union) program funded by the EU’s Horizon 2020 notes that polarization, disputes, and state tensions are only increasing. This process is characterized as “gridlock,” symbolizing the inability or poor preparation of treaty-based intergovernmental organizations, which are often “principal leaders of global governance” (29, p.4), to act on a global level. As a result, they cannot achieve the goals of global governance.

Conclusion

Today, global governance has become an independent field of study, which is widely researched in the scientific literature. It can cover various areas, depending on which international players should be involved. The emergence of the concept was the result of globalization. However, despite the importance of international institutions, we believe that global governance, in the absence of a unified government, cannot decisively change international political processes. Nevertheless, international institutions can significantly influence domestic political agendas.

The influence wielded by political institutions in global affairs is intricately tied to their ability to exercise power. Drawing a comparison between the impact of political institutions on both a state and global level proves to be valuable. The decisions made by international institutions, such as the WHO, can have an impact on political matters, even though they are not directly related to politics. The WHO garnered significant media attention amidst the COVID-19 pandemic, with frequent mentions in global news headlines.

We believe that today the world continues to be highly fragmented. Depending on the level of economic development, and geopolitical potential, the country’s participation in the global process may be different. Thus, quite often we observe how the countries of the UN Security Council use the right of veto, blocking documents that do not meet national interests. However, the modern development of society, transport, logical routes, the Internet, etc. makes it almost impossible to exclude the influence of globalization. Accordingly, the political institutions of the state become participants in world processes, namely global governance, promoting their interests, and vice versa, global processes adjust the politics of local political institutions.

List of literature:

1. Jafarova L.A., Mammadov V.G. Global Health Politics and Bioethics. Generis Publishing, 2022. – 56 p.
2. Frieden, J.A., Lake, D.A., Schultz, K.A. World Politics: Fifth International Student Edition. W.W. Norton & Company, 2021. - 752 pp.

3. Ferrara F. The Development of Political Institutions: Power, Legitimacy, Democracy. – University of Michigan Press, 2022. – 216 p.
4. Rothstein B. Political institutions: an overview // A new handbook of political science, – 1996. – p. 133-166.
5. Moe, T.M. Political Institutions: The Neglected Side of the Story. Journal of Law, Economics, & Organization, № 6, Special Issue: [Papers from the Organization of Political Institutions Conference, April 1990] (1990), - p. 213-253.
6. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. М.: Прогресс. – 2004. – 579 с.
7. Rhodes R.A.W., Binder S.A., Rockman B.A. The Oxford handbook of political institutions. OUP Oxford, 2008. - 815 p.
8. Lowndes V., Roberts M. Why institutions matter: The new institutionalism in political science. – Bloomsbury Publishing, 2013. - 248 p.
9. Schäffner C., Tcaciuc L. S., Tesseur W. Translation practices in political institutions: a comparison of national, supranational, and non-governmental organisations // Perspectives. – 2014, – 22, №. 4. – p. 493-510.
10. Tsebelis G. Veto players: How political institutions work. - Princeton University Press, 2002. – 344 p.
11. Rosenau J. N., Czempiel E. O., Smith S. (ed.). Governance without government: order and change in world politics. – Cambridge University Press, 1992. – №. 20.
12. Hewson M., Sinclair T. J., Sinclair T. (ed.). Approaches to global governance theory. – Suny Press, 1999.
13. Mulieri A. Can we democratize global governance? Two guiding scenarios based on a narrative approach // Global Governance and Democracy. – Edward Elgar Publishing, 2015. – p. 15-36.
14. Wouters J. et al. (ed.). Global governance and democracy: A multidisciplinary analysis. – Edward Elgar Publishing, 2015.
15. Pease K.K.S. International organizations: Perspectives on global governance. – Routledge, 2018. – 345 p.
16. Triandafyllidou A. (ed.). Global governance from regional perspectives: A critical view. – Oxford University Press, 2017. – 271 p.
17. Abbott K. W., Green J. F., Keohane R. O. Organizational ecology and institutional change in global governance // International Organization, – 2016. 70, – №. 2, – p. 247-277.
18. Vince J., Hardesty B. D. Plastic pollution challenges in marine and coastal environments: from local to global governance // Restoration ecology, – 2017. 25, – №. 1, – p. 123-128.
19. Dodgson R., Lee K., Drager N. Global Health Governance, a conceptual review. – Routledge, - 2017. – p. 439-461.
20. Kaasch A. Characterizing Global Health Governance by International Organizations: Is There an Ante-and Post-COVID-19 Architecture? // International Organizations in Global Social Governance. – 2021. – p. 233-253.
21. Zürn M. A theory of global governance: Authority, legitimacy, and contestation. – Oxford University Press, 2018.
22. Fioretos O., Tallberg J. Politics and theory of global governance // International Theory, – 2021. 13. – №. 1. – p. 99-111.
23. Weiss T.G., Wilkinson R. (ed.). International organization and global governance 3rd Edition. – Routledge, 2023. – 812 p.
24. Fioretos O., Tallberg J. Politics and theory of global governance. International Theory. Cambridge University Press, - 2021, - 13(1), - pp. 99–111.
25. How IAEA Technical Cooperation projects work: [Electronic resource] / International Atomic Energy Agency. URL: <https://www.iaea.org>

26. Green, J.F. Climate Change Governance: Past, Present, and (Hopefully) Future. In M.N. Barnett, J.C.W. Pevehouse, K. Raustiala (Eds.), *Global Governance in a World of Change* (pp. 109–129). chapter, Cambridge: Cambridge University Press, - 2021.

27. Dalby S. A critical geopolitics of global governance: [Electronic resource] / URL: www.ciaonet.org/isa/das01. – 2000.

28. Zürn M. Globalization and global governance // *Handbook of international relations*, – 2013. №2. – p. 401-25.

29. Shortcomings of the current governance and institutional models. Report: [Electronic resource] / GLOBE Project, - 2020. URL: https://www.globe-project.eu/shortcomings-of-the-current-governance-and-institutional-models_11384.pdf

QLOBAL İDARƏETMƏDƏ SİYASİ İNSTİTUTLARIN ROLU

Lalə Cəfərova

Xülasə. Təqdim edilən məqalədə beynəlxalq siyasi institutlara xüsusi diqqət yetirməklə qlobal idarəciliyin incəlikləri və onun siyasi institutlarla qarşılıqlı əlaqəsi araşdırılır. Məqalədə elmi ədəbiyyatda təklif olunan siyasi institutların müxtəlif tərifləri və onların dünya siyasəti sahəsində aktuallığına nəzər yetirilir. Tədqiqatda qlobal idarəetmənin meydana gəlməsini qloballaşmanın təsirləri ilə əlaqələndirilir və onun tarixi, eləcə də bu sahə üzrə mütəxəssislər tərəfindən ona aid edilən əsas xüsusiyyətləri təsvir edilir. Sonda müəllif qlobal idarəetmənin rolunu və əhəmiyyətini qiymətləndirərək nəticələri yekunlaşdırır.

Açar sözlər: siyasi institutlar, qlobal idarəcilik, daxili siyasət, beynəlxalq münasibətlər, qlobal siyasət, beynəlxalq təşkilatlar, BMT.

РОЛЬ ПОЛИТИЧЕСКИХ ИНСТИТУТОВ В ГЛОБАЛЬНОМ УПРАВЛЕНИИ

Лала Джафарова

Аннотация. Данное исследование представляет анализ глобального управления и его взаимодействия с политическими институтами, уделяя особое внимание международным политическим институтам. В статье рассматриваются различные определения политических институтов, предложенные в научной литературе и их актуальность в сфере мировой политики. Исследование связывает появление глобального управления с последствиями глобализации и рассматривает его историю, а также ключевые характеристики, описанные различными экспертами в этой области. В заключении автор подводит итоги, оценивая роль и значение глобального управления.

Ключевые слова: политические институты, глобальное управление, внутренняя политика, международные отношения, глобальная политика, международные организации, ООН

Rəyçi: h.e.d., prof. Habil Qurbanov

UOT316

DOI:10.30546/sw.2023.2(41).108

**GÖNÜLLÜKTE KULLANICI DOSTU SOSYAL SERMAYE ÖLÇESİ (GSSS)
AZERBAJCAN DİLİNE UYARLANMASI: GEÇERLİLİK ÇALIŞMASI**

Doç. dr. Mustafa Otrar

Kırklareli Üniversitesi, Türkiye

<https://orcid.org/0000-0003-8543-6177>

Mustafa Sünger

Türk Kızılay

senanhasanov77@gmail.com

ÖZET

Bu çalışmada gönüllülerin sosyal sermayelerini ölçmek için Gönüllülükte Kullanıcı Dostu Sosyal Sermaye Ölçeği'nin (GSSS) Azerbaycancaya uyarlanması ve güvenilirlik çalışmalarının yapılması amaçlanmıştır. Ölçeğin çalışma grubunu AFA için yetişkin olan ve Azerbaycan'da yılda en az bir kez gönüllü faaliyetlere katılan 495 yetişkin oluşturmaktadır. Ölçeğin iki dilli eşdeğerlik çalışmaları yapılmıştır. AFA sonucunda güvenilirlik çalışmalarında 16 maddenin toplam varyansının %59,40'ını açıklayan tek faktör olduğu tespit edilmiştir. DFA için 466 yetişkinden oluşan ikinci çalışma grubunda, model uyum iyiliği ve tüm uyum indeksleri uygun aralıklarda ($\chi^2=433,34$; $df=101$; $\chi^2/df=4,29$; $RMSEA=.066$; $CFI=.94$) bulunmuştur). Öte yandan güvenilirlik çalışmalarında Cronbach's Alpha değeri $\alpha=.96$; iki form arasındaki iki yarı güven değeri olarak $r_{1-2}=.92$; Guttman=.96; Bulunan Spearman Brown=.96. Sonuçlar, Gönüllülükte Kullanıcı Dostu Sosyal Sermaye Ölçeğinin Azerbaycanca versiyonunun yüksek düzeyde güvenilirliğe sahip olduğunu göstermiştir.

Anahtar Kelimeler:

Sosyal sermaye, gönüllülük, ölçeklenebilirlik, güvenilirlik

GİRİŞ

“Sosyal sermaye” kavramı 20. yüzyılın başlarında ortaya çıkmış olmakla birlikte, son otuz yılda güçlü ilişki ağlarının sivil toplumun gelişimine nasıl yardımcı olabileceğiyle ilgilenen sosyal bilimciler tarafından inceleme konusu olmuştur (Bonham, 2018). Kavram, 1990'lı yıllarla birlikte sosyoloji alanında yerini almış görünmektedir. Daha öncesinde sıklıkla kullanılan sermaye kavramları olarak doğal sermaye, gerçek sermaye, döner sermaye gibi ekonomi kökenli kavramlarının yanında yeni bir sermaye biçimi olarak *sosyal sermaye* de kullanılmaya ve tartışılmaya başlandı. Ekonomi kökenli önceki sermaye kavramlarından farklı olarak sosyal sermaye kavramının kökleri öncelikle sosyolojide bulunur. Sosyal sermaye kavramının bugünkü anlamıyla ilk kullanımı ise Hanifan (1916)¹ tarafından Amerika'da yapılmıştır. Avrupa'da, daha iyi bilinen kültürel sermaye kavramının yanı sıra sosyal sermaye kavramını tanıdık hale getiren Bourdieu olmuştur (Westlund, 2006). Kavram özellikle Bourdieu, Coleman ve Putnam'ın çeşitli çalışmalarıyla sosyal bilimlerde hatırı sayılır uluslararası bir geçerlilik kazanmıştır (Field, 2003).

Sosyal sermaye kavramı, günlük hayatta toplumun beslendiği soyut kaynakları, paylaşılan değerleri ve güveni kavramsallaştırmanın bir yolu olarak da kullanılmaktadır. Kavram birçok batı toplumunda toplum değerlerinin ve sosyal uyumun gerilemesini açıklamanın bir aracı olarak siyaset ve sosyoloji disiplinleri içinde de ele alınmıştır. Sosyal sermaye özünde, üretim kavramının sadece mal ve hizmet üretimi ile ilgili olmadığı, aynı zamanda hem kamusal hem de kişisel refah üretimi ile de ilgili olduğu sosyal ilişkilerin üretken bir değerini ifade eder. Putnam'a (1993) bu durumu, “sosyal sermayenin, kubaşık (işbirlikli) eylemi kolaylaştırarak toplumun verimliliğini artırabilen

güven, normlar ve ağlar gibi sosyal organizasyonun özellikleri” ile açıklar. Taşıdığı bu kritik önem sebebi ile son yıllarda sosyal bilimciler arasında, “sosyal sermaye”den daha fazla ilgi gören çok az teorik kavram vardır. Kavramı bu kadar merkezi ve ilgi çekici konuma taşıyan özelliklerden biri de *sıradan vatandaşların* sosyal değişim sürecinin içindeki faaliyetlerini önemsemesidir.

Sosyal sermaye çok boyutlu bir kavramdır ve temsil ettiği anlam genel olarak sosyal ilişkilerin önemliliğini merkeze alan bakış açısıyla izah edilir. Bu bakış açısına göre sosyal ağlar, ortak normlara ve değerlere sahip uyumlu topluluklar oluşturma, grup içi ve gruplar arasında iş birliğini kolaylaştırmanın yollarıdır. Başka bir deyişle sosyal sermaye, bir kişinin sosyal ağlar vasıtasıyla çeşitli kaynaklara erişimiyle ilgilidir. Başka bir deyişle bu kaynaklara erişim kişinin *ne bildiği* ile değil de *kimi bildiği* ile açıklanır. Kişinin sahip olduğu yani içinde olduğu sosyal ağ, kendisini, ekonomik durumunu geliştirmek için daha fazla kaynaktan nasıl yararlanacağı, bunun için sosyal ağları nasıl kullanabileceği ile ilgilidir (Bonham, 2018). Bu durumda sosyal sermaye kavramının dayandığı teorik arka planın temel tezi şu kısa cümleyle özetlenebilir: *ilişkiler önemlidir*. İnsanlar birbirleriyle bağlantılar kurarak ve ilişkilerini zaman içinde devam ettirerek, kendi başlarına başaramayacakları veya ancak büyük zorluklarla başarabilecekleri şeyleri başarmak için birlikte çalışabilirler. İnsanlar bir dizi ağ aracılığıyla bağlantı kurma ve bu ağların diğer üyeleriyle ortak değerleri paylaşma eğilimindedirler. Bu ağlar aynı zamanda bir tür ve kaynak, bir tür sermaye olarak da görülebilirler. Bu sermaye, sosyal ağın içinde yararlı olmasının yanı sıra, başka ortamlarda da kullanılabilirler. O halde genel olarak, kişi ne kadar çok insan tanırsa ve onlarla ne kadar ortak bir bakış açısı paylaşırsa, sosyal sermaye açısından o kadar zengin olur (Field, 2003).

Sosyal sermayenin yükselmesi ile toplumsal sorunların çözümü, toplumların tekamülü, sosyal dayanıklılığı, birlikte hareket etmenin oluşturduğu güçlülük duygusu ve sosyal iyilik hali arasında pozitif bir korelasyondan bahsedilebilir. Budescu ve Uslaner (2003) daha yüksek düzeyde sosyal sermayeye sahip toplulukların, sosyal sorunların üstesinden gelmek için daha sık iş birliği yapabileceklerini, yönetimlerini daha duyarlı ve daha dürüst tutabilecekleri ve demokratik kurumsal performansı geliştirebilecekleri ifade eder. Sosyal sermaye açısından düşük durumda olan toplumlar oluşan kısır döngüyü kıramaz ve daha az duyarlı, daha az verimli ve daha az dürüst olan yönetimlerin insafına kalmaya devam ederler. Bu kısır döngünün kırılmasında ve toplumların gelişimi konusunda gönüllü kuruluşların ve özellikle çoklu ve ilişkilerin örtüştüğü grup bağlantılarının önemli işlevleri vardır.

Sosyal sermayenin toplum için yararlı sonuçlar doğuruyor olması, bu sermaye ile ilgili unsurları uygulamaya koymanın yollarını bulmaya değer kılar. Sosyal sermayeyi geliştirmek için çeşitli yollar olmakla birlikte, olmazsa olmaz süreçlerden biri de *gönüllülüktür* (Cheung-Ming Chan ve Cheng, 2007). Putnam (1993), 1960'larda sivil katılımın bir türü olan *gönüllü katılımı* ayrıntılı olarak tartışır ve kamuda sivil katılım düzeylerini gösteren kanıtları derinlemesine inceleyerek belgelendirir. Bu bağlamda “sivil katılımın” en önemli bileşeninin, çok çeşitli *gönüllü faaliyetler tarafından üretilen* “sosyal sermaye” olduğu sonucuna varır. Yani gönüllülük sosyal sermayenin oluşturulmasında merkezi bir rol oynar. Ona göre bir toplumda sosyal ilişki ağlarına yüksek düzeyde gönüllü katılım olduğunda, *ötekine* duyulan güvenin artmasının yanı sıra kanunlara uyan ve *iyi* vatandaşlara yönelik güçlü beklentiler de oluşur. Bu bulgunun, “gönüllülüğe artan ilginin altında yatan faktörler” ve “sosyal sermaye ve sivil toplum ilişkisi” gibi konuların etrafındaki tartışmaların artışı da izah edeceği açıktır. Nitekim Degli ve Sabatini de (2013) gönüllü kuruluşların çoğalması, sivil tutumların ve sosyal güven duygusunun yayılması ve iş birliğine dayalı ilişki ağlarının geliştirilmesinde sosyal sermayenin artışının olumlu bir rol oynadığını ifade eder.

Gönüllülüğün tartışmalı bir tanımı vardır ve kültürel bağlamlara göre değişkenlik gösterir. Özünde, parasal beklentilerle yapılmayan, yakın aile üyelerinin dışında yer alan bireylere yönelik olan ve onlara fayda sağlayan, bireyin tamamen özgür seçimleriyle gerçekleşen faaliyetlerdir. Resmî kurumlarca verilebileceği gibi resmi olmayan, tamamen sivil kişi ve kuruluşlarca da gerçekleştirilebilir. Başka bir ifade ile gönüllülük faaliyetleri devlet kontrolünde olabileceği gibi devlet kontrolünün dışınca sivil kişiliklerce de icra edilebilir (Van Hout, Tarrant ve Foley, 2011). Gönüllülük modern dönemde farklı biçimlere dönüşmüş ve gönüllülüğe yeni işlevler yüklenmiştir. Günümüzde gönüllülüğün siyasal ve ekonomik boyutları giderek daha başat konuma gelmektedir.

Bu durumun oluşmasında 19. yüzyılda başlayan ve sonrasında gelişen yeni toplumsal koşulların ve düzenin önemli bir etkisi bulunmaktadır.

Yeni toplum düzeninde gönüllülük giderek modern görünümler kazanmıştır. Yeni toplumsal koşullarda bireylerin kendilerini ifade etmek, toplumsal talepleri kamusalılaştırmak, yıkıcı sorunların çözümüne katkıda bulunmak için harekete geçmek ve sivil inisiyatif güçlendirmek için gönüllü faaliyetlere yöneldiği görülmektedir (Şentürk, 2016). Gerek kavramsal arka planı gerekse amprik olarak gözlemlenmesi mümkün olan sonuçları itibarıyla gönüllü faaliyetler sosyal sermaye üzerinde etkilidir. Zira gönüllü faaliyetler kişiler ve kurumlar üzerinde bir sosyal etki oluşturur. Bu sosyal etkilerin başında da sosyal sermaye gelmektedir.

Sosyal etki, gönüllülük faaliyetlerinin muhtemel sonuçlarına ilişkin bir kavrayış geliştirmeyi sağlayan önemli bir kavramdır. Yalnızca gönüllülük faaliyetlerinde değil toplumu ilgilendiren her türlü plan, proje, program ve politika için kritik bir yaklaşım sağlayan bu kavram, gerçekleştirilen veya gerçekleştirilmesi planlanan faaliyetlerin ilgili toplum/topluluklar için “gerçekte” ne anlama geldiğini anlamak için anahtar bir rol üstlenir. Son yıllarda gönüllülük ve sivil toplum alanında öne çıkan sosyal etki değerlendirmesi ise söz konusu faaliyetlerin oluşturduğu veya oluşturabileceği sosyal etkiyi somut bir şekilde ortaya koyabilmenin temel yoludur. Sosyal etki değerlendirmesi, toplumu ve/veya toplulukları ilgilendiren her türlü faaliyetin yapılandırılmasını sağlayarak bu faaliyetlerden azami fayda elde edilmesini ve faaliyetlerde ortaya çıkması muhtemel zararların asgariye indirilmesini mümkün kılan bir analiz sürecini ifade eder (Turan Tüylüoğlu, 2016).

Gönüllülüğün sosyal sermaye üzerindeki etkisinin ölçümü, katkıda bulunan faktörlerin oluşturulması ve çok sayıda karmaşık etkenlerin varlığı sebebiyle zordur. Bu zorluk aynı zamanda sosyal etkinin ölçümünden de kaynaklanmaktadır (Turan Tüylüoğlu, 2016). Sosyal sermayeye gönüllülerin katkısı, gönüllü ve gruptaki ilişki örüntüleri içindeki bireysel yerleşiklik, bireyler ve/veya gruplar arasındaki ilişkilerin oluşturduğu motivasyon (sinerji) ve sivil katılımın derecesine etkiyi belirleyen faktörler arasında zikredilebilir (Putnam, 1993).

Gönüllülük sosyal bilimciler için halen büyüyen bir ilgi alanı olmakla birlikte gönüllülüğün nasıl sosyal sermaye oluşturabileceğine dair çok az çalışma vardır. Toplumsal refah gibi alanlara yönelik sosyal bilim araştırmalarının yanı sıra gönüllülüğün yararları konusundaki akademik araştırmalar giderek artmaktadır. Bahse konu olan bu çalışmalar çoğunlukla girdiye dayalıdır ve belirli bir toplumda gönüllülüğün piyasa değerini ölçmek için insanların gönüllü olduğu zaman (saat sayısı) ve gönüllülük sıklığı gibi kanıtlar kullanılır. Ancak, gönüllülerin neler yaptıklarına ve daha da önemlisi, gönüllülük eyleminin topluluklarda nasıl değişim yaratabileceğine dair araştırmalar sınırlıdır (Bonham, 2018). Bu nedenle, gönüllülüğün toplumları nasıl dönüştürebileceğinin ve sosyal sermayeyi nasıl artırabileceğinin araştırılması bir ihtiyaç olarak görünmektedir.

Gönüllülük faaliyetlerinin ve gönüllü sayısının artması akademik ve sosyal alanlarda ilginin konu üzerine toplanmasına sebep olmaktadır. Belirtilen bu hususlar gönüllü hizmetlerin katılımcılarda oluşturduğu sosyal sermayeyi dikkat çekici bir noktaya taşımakta, sosyal sermaye temalı araştırmalara duyulan ihtiyaç da artmaktadır. Ancak bu kapsamda yapılmış çalışmalar az sayıda olduğu gibi, gönüllülerde sosyal sermayeyi ölçecek bir ölçme aracı da Azerbaycancal alanyazında bulunmamaktadır. Bu çalışmanın söz konusu ölçme aracı eksikliğinin giderilmesine katkı sağlayacağı umulmaktadır. Öte yandan adapte edilecek ölçekle gönüllülerde sosyal sermaye konusunda yeni araştırmaların yapılmasında veri toplama için kolaylık sağlayacağı da düşünülmektedir.

Bu çalışmanın amacı, gönüllü katılımına bağlı olarak oluşan yaşantıların katılımcıların sosyal sermaye düzeylerine katkısını ölçmek amacıyla geliştirilmiş bir ölçme aracının Azerbaycancaya adaptasyonunun sağlanması, dilsel eşdeğerlik geçerlik ve güvenilirlik işlemlerinin gerçekleştirilmesidir. Bu bağlamda Foley, Van Hout ve Tallant (2012) tarafından geliştirilen tek boyutlu *Gönüllülükte Kullanıcı Dostu Sosyal Sermaye Ölçeği* Azerbaycancaya uyarlanmış ve psikometrik yönden incelenmiştir.

YÖNTEM

Bu bölümde araştırmanın modeli, çalışma grubu, veri toplama aracı, verilerin toplanması ve verilerin analiz süreçleri ele alınmaktadır.

Araştırma Modeli

Araştırma bir ölçek adaptasyon çalışmasıdır. Ölçek uyarlaması bir ölçme aracının farklı kültür ve dil için geçerlik ve güvenirliği psikometrik olarak ispatlamak için yapılır (Ambuehl ve Inauen, 2022). Bu bağlamda araştırma kapsamında orijinali Foley, Van Hout ve Tallant (2012) tarafından geliştirilen *Gönüllülükte Kullanıcı Dostu Sosyal Sermaye Ölçeği* (User Friendly Social Capital Scale in Volunteering) Azerbaycancaya uyarlanmış, dilsel eşdeğerlik, geçerlik ve güvenirlik işlemleri gerçekleştirilmiştir.

Çalışma Grubu

Araştırmada yapı geçerliği için gerçekleştirilen açımlayıcı (AFA) ve doğrulayıcı (DFA) faktör analizleri ile test-tekrar test güvenirlik hesaplamaları için iki ayrı analiz kapsamında toplamda 961 kişiden veri toplanmıştır. Bu bağlamda AFA için 495, DFA için 466 kişiye ulaşılmıştır. Bu kişiler yılda en az bir kez gönüllülük faaliyetlerine katılan yetişkinlerdir.

Çalışma grubun %56,7’si kadın %43,3’ü erkektir. %5,1’i ilkökul, %28,7’si lise, %27,5’i meslek yüksekokulu, %34,1’i üniversite, %4,6’sı da yüksek lisans mezundurlar. Çalışma grubunun %21,2’si senede en az bir etkinliğe, %39,0’u ayda en az bir etkinliğe, %39,8’i de haftada en az bir etkinliğe katılmakta olduklarını ifade etmişlerdir. Çalışma grubunun yaş ortalaması $\bar{x}=29,60$; standart sapması $ss=9,95$; medyanı $med=29$ olarak hesaplanmıştır. En küçük yaş 17; en büyük yaş 71 olarak ifade edilmiş olup yaş ranjı 54 olarak belirlenmiştir.

Kullanılan Ölçme Aracı

Ölçme aracının *orijinali* Foley, Van Hout ve Tallant (2012) tarafından gönüllülük faaliyetlerine katılan bireylerin bu faaliyetlerine bağlı olarak elde ettikleri sosyal kazanımları (sosyal sermaye) belirlemek için geliştirilmiştir. Veriler İrlanda’da ve 71’i geçerli kabul edilen 84 gönüllü ile gerçekleştirilen uygulamalardan elde edilmiştir. Ölçek 16 maddeden oluşmakta olup kendini beyan etmeye (self report) dayalı beşli likert türündedir. Alternatif cevaplar “1 kesinlikle katılmıyorum”dan “5 kesinlikle katılıyorum”a kadar beşli derecelendirmeye tasarlanmıştır. 16 ifadenin tümü, görünüş ve içerik geçerliliği için bir sosyal sermaye araştırma uzmanı, bir akademik kurumun iki üyesi, bir gönüllülük merkezi yöneticisi, bir istatistikçi ve iki gönüllü idare görevlisi olmak üzere 7 uzman tarafından görünüş ve içerik geçerliği açısından değerlendirilmiştir. Ayrıca dört gönüllüden anketi doldurmaları ve anketin uygunluğu, uygulanabilirliği, yanlış anlaşılması ve yönergeleri hakkında yorum yapmalarının istendiği bir pilot çalışmada gerçekleştirilmiştir. Ölçeği Cronbach alfa iç tutarlık katsayısı da ,86 olarak hesaplanmıştır.

Ölçeğin Azerbaycancaya uyarlanması için yapılan çalışmada katılımcıların bazı demografik bilgilerini elde edebilmek için (cinsiyet, eğitim düzeyi, yaş, gönüllülük faaliyetlerine katılım düzeyi) bir kişisel bilgi formu da uygulanmıştır.

Verilerin Toplanması

Verilerin toplanması sürecinin öncesinde ölçeğin orijinalini geliştiren araştırmacılardan adaptasyon için izin alınmıştır. Tercüme işlemlerinin ardından Kırklareli Üniversitesi’nden etik kurul izni de alınmıştır. Son olarak da gönüllülere uygulama yapılması için başvuru sivil toplum kuruluşlarının ilgili birimlerinden izin alındıktan sonra uygulamalara geçilmiştir. Bu amaçla kişisel bilgi formunun ve ölçeğin maddelerinden oluşan bir dijital form tasarlanmış, uygulamalar çevrim içi formda gerçekleştirilmiştir.

Veri Analizleri Süreci

Ölçeğin uyarlama sürecinde verilerin yapı geçerliği bağlamında faktör yapısını belirlemek için AFA, belirlenen yapının doğrulanması için DFA analizleri uygulanmıştır. Güvenirlik için de Cronbach alfa, iki yarı (split half) güvenirliği, test tekrar test korelasyonları uygulanmıştır.

Açımlayıcı (keşfedici) faktör analizi (AFA) bir dizi ölçülen değişken arasında gözlenen kovaryasyonu katı bir şekilde açıklayabilen en az sayıda hipotetik yapıyı tanımlamaya çalışan çok değişkenli istatistiksel yöntemlerden biridir. Yani, ölçülen değişkenler arasındaki yapıyı açıklayan

ortak faktörleri belirlemeyi amaçlamaktadır (Watkins, 2018). *Gönüllülükte Kullanıcı Dostu Sosyal Sermaye Ölçeği*’nin faktörlenebilirlik değerleri, maddelerin ortak yükleri, faktör yapısı ve açıklanan faktör miktarları ile maddelerin yük değerleri AFA analizleri ile belirlenmiştir.

Doğrulamalı Faktör Analizi (DFA), ölçeklerin yapı geçerliklerinin doğrulaması için, özellikle çok boyutlu ölçeklerde genellikle doğrulamalı faktör analizinden (DFA) yararlanır. Bunun için, bir dizi deneğin puanları üzerinden bir kovaryans matrisi hesaplanmakta ve daha sonra, varsayılan bir faktör yapısının bu matrisle çelişip çelişmediğini test etmek için DFA uygulanmaktadır. DFA, veriler üzerinde teorik modelleri test etmek için çok karmaşık bir istatistiksel prosedür olan yapısal eşitlik modellemesi (SEM) aracılığıyla yürütülür (Prudon, 2015). *Gönüllülükte Kullanıcı Dostu Sosyal Sermaye Ölçeği*’nin belirlenen faktör yapısı uyum indeksleri üzerinden DFA analizleri ile belirlenmiştir.

Cronbach alfa, sosyal ve örgütsel bilimlerde en yaygın kullanılan güvenilirlik ölçülerinden biridir. Ölçümler, en yaygın uygulama olan çoklu anket/test öğelerini temsil ettiğinde, Cronbach alfa, “iç tutarlılık” güvenilirliğinin bir ölçüsü olarak anılır (Bonett ve Wright, 2015). Yarılama (split half) tekniğine göre, test/ölçek geliştiricileri ölçeği/testi ikiye böler, böylece ilk yarı tüm testin/ölçeğin ilk bölümünü ve ikinci yarı testin/ölçeğin geri kalan kısmını oluşturur. Her iki yarım da normal olarak eşit uzunluktadır ve her biri diğerinin alternatif formu olacak şekilde tasarlanmıştır. Güvenilirlik tahmini, aynı testin/ölçeğin iki yarısının sonuçlarının ilişkilendirilmesine dayanır (Chakrabarty, 2013). *Gönüllülükte Kullanıcı Dostu Sosyal Sermaye Ölçeği*’nin güvenilirlik değerleri de Cronbach alfa, iki yarı (split half) güvenilirliği ve test tekrar test korelasyonları ile hesaplanarak raporlaştırılmıştır.

BULGULAR

Araştırmanın bu bölümünde ölçeğin uyarılma sürecine ait bulgulara yer verilmiştir. Bu bağlamda sırasıyla dilsel eşdeğerlik süreci, Açıklayıcı Faktör Analizi, Doğrulamalı Faktör Analizi ve güvenilirlik analizi sonuçlarına sırasıyla yer verilmiştir.

Dilsel Eşdeğerlik İşlemleri Süreci ve Elde Edilen Sonuçlar

Dilsel eşdeğerlik işlemleri için öncelikle maddeler İngilizce dili ve gönüllülük konusunda terminolojik yeterliği olan akademisyenler tarafından tercüme edilmiştir. Tercüme metnlerinin birlikte ele alındığı bir grup çalışmasının ardından üzerinde ittifak edilen maddelerle Azerbaycanca tercüme formu oluşturulmuş ve yapı geçerliği için Açıklayıcı Faktör Analizi işlemlerine geçilmiştir.

Açıklayıcı Faktör Analizi (AFA) Sonuçları

Açıklayıcı Faktör Analizi öncesinde $n=495$ kişilik çalışma grubundan elde edilen verilerin faktör analizi için uygunluğunun göstergeleri olan faktörlenebilirlik değerleri incelenmiştir. Bu bağlamda KMO (Kaiser-Meyer-Olkin) örneklem yeterliliği değeri, Bartlett küresellik testi değeri, korelasyon matrisleri ve ters-imağ (anti-image) korelasyon matris değerleri incelenmiş elde edilen sonuçlar aşağıda sunulmuştur.

Tablo 1. Faktörlenebilirlik Değerleri

Göstergeler	Değerler
Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) Örneklem Yeterliliği	,96
Bartlett Küresellik Değeri	5913,41; $p=,000$
Korelasyon Matrisi Değerleri	Min: ,34; Maks: ,75
Ters-İmağ Korelasyon Matrisi Değerleri	Min: ,95; Maks: ,97

Faktörlenebilirlik göstergelerinden birisi KMO değeridir. Bu değer örneklem boyutunun bir bütün olarak EFA'yı hesaplamak için yeterli olup olmadığını değerlendirir ki bu değerin $> ,60$ (%60) olması beklenir. Bartlett ise verileri bir kimlik matrisiyle karşılaştıran, yani verilerin tek yanıt yanlılığından bağımsız olup olmadığını değerlendiren bir testtir. Bu testte de p değerinin $,05$ 'ten küçük olması yani testin anlamlı olması beklenmektedir (Hair, Gabriel, Da Silva ve Braga, 2019). Öte yandan AFA için maddeler arası korelasyonların (korelasyon matrisi) $,30$ 'dan büyük olması (Yaşlıoğlu, 2017); bir kısmi korelasyon değeri olarak ters imağ korelasyon değerlerinin de $,50$ 'de büyük olması beklenmektedir (Sipahi, Yurtkoru ve Çinko, 2008). Tabloda görüldüğü üzere KMO değeri $,60$ 'tan büyük ($,96$); Bartlett değeri anlamlı ($5913,41$; $p=,000$); maddeler arası korelasyon

değerleri ,30’dan büyük (min: ,64); ters imaj değerleri de ,50’den büyüktür (min: ,95). Bu değerler, verilerin tüm göstergeler açısından faktör analizi için uygun olduğunu ortaya koymaktadır. Bu sonuçların ardından verilerin ortak yük değerleri incelenmiştir.

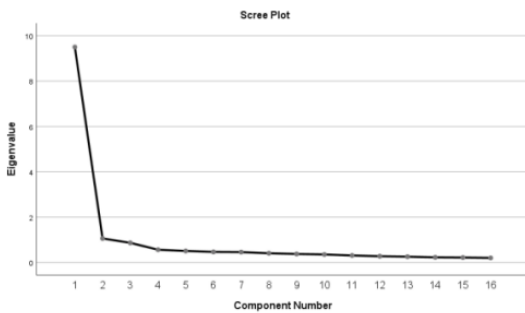
Tablo 2. Ortak Yük Değerleri

Maddeler	Initial	Extraction	Maddeler	Initial	Extraction
Madde1	1,00	,548	Madde9	1,00	,683
Madde2	1,00	,655	Madde10	1,00	,705
Madde3	1,00	,562	Madde11	1,00	,704
Madde4	1,00	,541	Madde12	1,00	,654
Madde5	1,00	,722	Madde13	1,00	,720
Madde6	1,00	,691	Madde14	1,00	,644
Madde7	1,00	,710	Madde15	1,00	,692
Madde8	1,00	,783	Madde16	1,00	,646

Ortak yük değerleri bir öğenin diğer tüm öğelerle ne ölçüde ilişkili olduğunun göstergeleridir. Değerlerin yüksek çıkması arzu edilir. ,00 ve 1,00 arasında değişen bu değerler, ,30’un altında olanlar düşük kabul edilmekle birlikte ,50’nin üzerinde olması beklenmektedir (Pallant, 2007). Bu değerleri tamamının ,50’den büyük olduğu, en düşük ortak yük değerinin ,54 olduğu saptanmıştır. Elde edilen değerler tüm maddelerin ortak varyansa son derece güçlü katkıda bulunduğunu göstermektedir. Bu sonuçların ardından da verilerin açıklanan toplam varyans değerleri hesaplanmış, sonuçlar tablo ve grafik olarak aşağıda sunulmuştur.

Tablo 3. Açıklanan Toplam Varyans ve Madde Yük Değerleri

Faktör	Başlangıç Özdeğerleri			Toplam Faktör Yükleri			Madde Yükleri	
	Toplam	Var. %	Küm. %	Toplam	Var. %	Küm. %	No	Yük
1	9,504	59,402	59,402	9,504	59,402	59,402	1	,687
2	1,057	6,605	66,007	1,057	6,605	66,007	2	,749
3	,863	5,395	71,402				3	,632
4	,559	3,492	74,894				4	,833
5	,506	3,162	78,056				5	,825
6	,463	2,895	80,951				6	,746
7	,454	2,835	83,786				7	,797
8	,403	2,521	86,307				8	,822
9	,372	2,324	88,631				9	,752
10	,350	2,186	90,817				10	,762
11	,308	1,923	92,740				11	,808
12	,273	1,708	94,448				12	,842
13	,252	1,574	96,022				13	,775
14	,224	1,401	97,423				14	,821
15	,215	1,343	98,766				15	,746
16	,197	1,234	100,000				16	,699

Açıklanan varyans tablosu da faktör analiz yöntemi ne olursa olsun önemli bir tablodur. Açıklanan varyansın toplam varyans üzerinden %50’yi geçiyor olması faktör analizinin önemli bir kriteridir (Yaşlıoğlu, 2017). Bu değer sosyal bilimlerde %40- 60 arasında olduğu belirten Tavşancıl (2002)’a göre her maddenin içinde yer aldığı faktörden ,30 (%30)’dan daha yüksek yük değeri alması beklenmektedir.

Tablo 3’te görüldüğü üzere eigen değeri 1,00’den büyük toplam varyansın %66,01’ini açıklayan iki faktör ortaya çıkmıştır. İlk faktörün yük değeri %59,40 ikinci faktörün eigen değeri %6,61’dir. İlk faktörle ikinci faktör arasında çok yüksek bir yük değeri farkının olması, ölçeğin orijinalinin de tek faktörlü bir yapıda olması sebebi ile ölçeğin tek faktörlü yapısı ile işlemlere devam etmeye karar verilmiştir. Yamaç- eğim grafiği de (scree-plot) bahse konu tek faktörlü yapıyı desteklemektedir.

Ayrıca tek faktörlü yapı içinde tüm maddelerin yük değerleri ,30’dan yüksektir (min: ,632). Maddeler içinde ters (reverse) madde yer almamaktadır. Sonuç olarak ölçeğin eigen değeri 9,50 olan, toplam varyansın %59,40’ını açıklayan tek faktörlü bir modele sahip olduğuna karar verilmiştir. Bu işlemlerin ardından da

Doğrulayıcı Faktör Analizi işlemlerine geçilmiştir. Ayrı bir çalışma grubu ile (=466) yapılan analizler aşağıda sunulmuştur.

Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA) Sonuçları

Araştırmanın bu bölümünde Gönüllülükte Kullanıcı Dostu Sosyal Sermaye Ölçeğinin (GSSÖ) yapı geçerliğini sınamak için bir diğer analiz olarak yararlanılan Doğrulayıcı Faktör Analizi sonuçlarına yer verilmiştir. Analizde test edilecek Gönüllülükte Kullanıcı Dostu Sosyal Sermaye Ölçeği (GSSÖ) 16 maddeden ve tek faktörden oluşmaktadır.

Normallik sınaması

DFA analizinin temel varsayımlarından birisi değişkenlerin normallik varsayımını karşılamasıdır. Bu varsayımın karşılanmasında merkezi yığılma ölçülerinin (aritmetik ortalama, mod ve medyan) birbirlerine yakın olması, çarpıklık (skewness) ve basıklık (kurtosis) değerlerinin mümkün olduğunca ,00’a yakın olması betimsel göstergeler olarak kabul edilmektedir (Tabachnik ve Fidel, 2013). George ve Mallery (2019) çarpıklık ve basıklık değerlerinin $\pm 2,00$ arasında olmasının dağılımın normalliğinin bir göstergesi olarak kullanılabileceğini belirtir. Bu amaçla DFA işlemlerine geçmeden önce tüm maddeler

için verilerin normallik sınaması yapılmıştır. Normallik analizleriyle birlikte verilerdeki uç değerler z değerleri üzerinden de incelenmiş ve uç değer bulunmadığı gözlenmiştir. Öte yandan çarpıklık ve basıklık durumları incelenmiş tüm maddeler için her ikisinin de $\pm 2,00$ değerleri arasında olduğu hesaplanmıştır. Lomax ve Hahs-Vaughn (2012) $\pm 2,00$ içindeki basıklık değerleri normallik varsayımlarını karşılayacağını ifade etmektedir. Bu değerler dağılımın normal dağılıma benzerlik gösterdiğini teyit etmektedir.

Doğrulayıcı Faktör Analizi

Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA) ölçme modellerinin geliştirilmesinde sık kullanılan ve önemli kolaylıklar sağlayan bir analiz yöntemidir. Bu yöntem önceden oluşturulan bir model aracılığı ile gözlenen değişkenlerden yola çıkarak gizil değişken oluşturmaya yönelik bir işlemidir. Genellikle ölçek geliştirme ve geçerlilik çalışmalarında kullanılmakta veya önceden belirlenmiş bir yapının doğrulanması amaçlanmaktadır (Yaşlıoğlu, 2017).

DFA, sınanan modelin sunulan veriyi ne düzeyde iyi açıkladığını uyum iyiliği indeksleri ile ortaya koymaktadır. Uyum iyiliği indeksleri, modelin kabul edilip edilmeyeceğine dair veriler sunmaktadır. Elde edilen veriler uygun referans aralıklarında ise model kabul edilir, uygun değilse, modifikasyon indekslerindeki öneriler yerine getirilerek modelin uyum göstergelerinin iyileştirilmesi sağlanmaktadır. Buna rağmen model kabul edilebilir referans değerlerine sahip değilse reddedilmektedir (Schumacker ve Lomax, 2010; Kline, 2011).

DFA’da en yaygın olarak kullanılan ve bu çalışmada referans olarak kullanılan uyum iyiliği indeksleri; Ki- Kare test istatistiği (χ^2), Serbestlik derecesi (df), Ki Kare/Serbestlik Derecesi (χ^2/df), Kestirim Hatası Kareler Ortalamasının Karekökü (RMSEA), Normlaştırılmış Uyum İndeksi (NFI), Karşılaştırmalı Uyum İndeksi (CFI), Uyum İyiliği İndeksi (GFI) olarak sıralanmaktadır (Şimşek, 2007; Çokluk ve ark., 2012; Koyuncu, 2019).

DFA’ya başlamadan yapının çoklu normallik sınaması yapılmıştır. DFA için çoklu normallik testinde *çoklu değişken (multivariate) kritik oranı* (c.r.) < 10.00 olduğunda başka değerlere bakmadan da yapının çoklu normalliği taşıdığı (Kline; 2005; Mardia, 1974:118) kabul edilebilir. Bu bağlamda öncelikle ölçeğin çoklu normallik testi uygulanmış, elde edilen sonuçlar aşağıda verilmiştir.

Tablo 4. Çoklu Normallik Testi

Değişken	Min	Max	Çarpıklık	Kritik Oran	Basıklık	Kritik Oran
Mad_01	1,000	5,000	-1,104	-2,727	1,865	1,218
Mad_02	1,000	5,000	-1,143	-2,077	2,647	1,665
Mad_03	1,000	5,000	-1,203	-2,604	2,914	1,841

Mad_04	1,000	5,000	-1,183	-1,424	2,737	1,062
Mad_05	1,000	5,000	-1,072	-1,445	1,016	1,292
Mad_06	1,000	5,000	-,997	-1,786	,685	2,019
Mad_07	1,000	5,000	-1,334	-1,752	1,785	1,677
Mad_08	1,000	5,000	-1,421	-1,526	1,182	1,427
Mad_09	1,000	5,000	-1,100	-2,691	1,438	1,338
Mad_10	1,000	5,000	-1,367	-1,043	1,439	2,561
Mad_11	1,000	5,000	-1,122	-2,892	2,707	2,929
Mad_12	1,000	5,000	-1,465	-3,911	1,743	2,493
Mad_13	1,000	5,000	-,943	-2,307	,195	,859
Mad_14	1,000	5,000	-1,090	-2,610	2,234	1,843
Mad_15	1,000	5,000	-1,235	-1,884	2,920	2,866
Mad_16	1,000	5,000	-1,161	-1,234	1,890	1,329
Multivariate					39,764	9,786

Tabloda görüldüğü gibi 16 maddenin Çoklu Normallik (Multivariate) kritik oranı 9,768 ile yapının çoklu normallığı kabul edilebilir biçimde karşıladığı değerlendirilmiştir. Araştırma verileri çoklu normallığı gösterdiği için DFA’da çoklu normallığın sağlanması halinde en çok tercih edilen Maksimum Olabilirlik Yöntemi [Maximum Likelihood-ML] (Golob, 2003; Schumacher ve Lomax, 2004) tercih edilmiştir. Öncelikle modelin uygunluğu için uyum iyiliği göstergeleri incelenmiştir.

Gönüllülükte Kullanıcı Dostu Sosyal Sermaye Ölçeği (GSSÖ) ilk DFA sınavında model göstergelerin kabul edilebilir referans değerlerine sahip olduğu görülmüştür. Doğrulamalı Faktör Analizinde mükemmel uyum ve iyi uyum göstergeleri tablo halinde gösterilmektedir (Çokluk ve ark., 2012; Schumacker ve Lomax, 2010, Subaş ve Çetin, 2017; Gürbüz 2019, Kline 2019). DFA sınavı sonucunda elde edilen Gönüllülükte Kullanıcı Dostu Sosyal Sermaye Ölçeği (GSSÖ) uyum iyiliği değerleri ölçek değerleri ve uyum derecesi olarak gösterilmiştir.

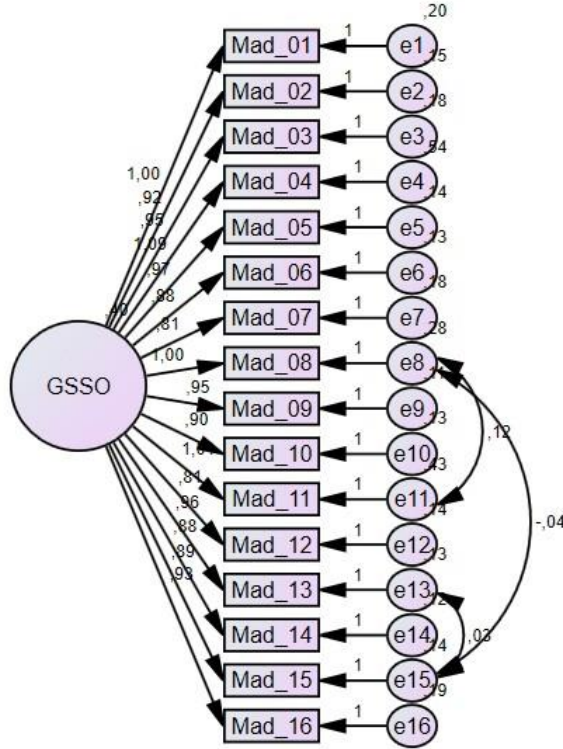
Tablo 5. Gönüllülükte Kullanıcı Dostu Sosyal Sermaye Ölçeği (GSSÖ) DFA Ölçüm Uyum İyiliği Göstergeleri

Uyum Göstergeleri	Ölçüm	Mükemmel Uyum	İyi Uyum	Ölçek Değerleri	Uyum Derecesi
χ^2				433,339	
p değeri	,05≤p≤1,00		,01≤p≤0,05	,000	Kabul edilebilir Uyum
Df				101	
χ^2/df	≤ χ^2/df ≤3,00		3≤ χ^2/df ≤5,00	4,290	İyi Uyum
RMSEA	≤RMSEA≤,05		,05≤RMSEA≤,08	,066	İyi Uyum
NFI	,95≤NFI≤1,00		,90≤NFI≤,95	,93	İyi Uyum
CFI	,95≤CFI≤1,00		,90≤CFI≤,95	,94	İyi Uyum
GFI	,95≤GFI≤1,00		,90≤GFI≤,95	,90	İyi Uyum
AGFI	,90≤AGFI≤1,00		,85≤AGFI≤,90	,87	İyi Uyum

AFA ile faktör yapıları oluşturulan Gönüllülükte Kullanıcı Dostu Sosyal Sermaye Ölçeğinin (GSSÖ), bütünsel bir yapı oluşturup oluşturmadığını test etmek için yapılan DFA analizi sonucunda; elde edilen model uyum iyiliği göstergelerinin literatürde belirtilen referans aralıklarına göre incelenmesi sonucunda istatistiksel olarak uygun bir model olduğu değerlendirilmiştir. Öte yandan kıkare değerinin DFA analizlerinde anlamsız çıkması beklense de örneklemin $n>250$ olduğu durumlarda bu değer anlamlı olarak hesaplanmaktadır (Yaşlıoğlu, 2017). Bu nedenle söz konusu değer anlamlı olmasını n sayısının büyüklüğü ile açıklamak mümkün olduğu değerlendirilmiştir.

Bu referans değerler 1,00’e yaklaştıkça teori ve toplanan veri arasında daha iyi bir uyumu belirtmektedir. Bu durum verilen değerlerin birebir aynısını yakalama şartı olmadığını göstermektedir. Hair ve arkadaşları (2010) araştırma örnekleminin, araştırmada değerlendirilen faktör, yapı ve değişken sayısının (soru sayısı) uyum indekslerini etkileyebileceğini vurgulamaktadır. Modelde yapı

sayısının fazla olması, gözlenen ve gizli değişken sayısının artması uyum indekslerini yakalamayı zorlaştıran faktörlerdir. Hata terimleri aracılığıyla, gözlenen ile gizli değişkenler arasındaki kovaryanslara ilişkin yapılan iyileştirmeler gösterilmektedir (Dikbaş Torun, 2019). Analiz sonuçlarında uyum indekslerinin yeterliliğini artırmak amacıyla üç-çift madde için modifikasyon işlemlerine gerek duyulmuştur.

$\chi^2 = 433,339$; $df = 101$; $\chi^2/df = 4,290$; $RMSEA = ,066$; $CFI = ,94$

Şekil 1. Gönüllülükte Kullanıcı Dostu Sosyal Sermaye Ölçeğinin (GSSÖ) DFA Sonucu Standardize Edilmiş PATH Diyagramı

Şekil 1’de Gönüllülükte Kullanıcı Dostu Sosyal Sermaye Ölçeği (GSSÖ) için kullanılan ölçüm modeli ile gizli ve gözlenen değişkenler arasındaki yol şemaları gösterilmektedir. AMOS grafik menüsü aracılığı ile oluşturulan yol diyagramında, standardize edilmiş değerlerin .70’e yakın olması ve 1.00’den daha küçük olması beklenmektedir (Brown ve Moore, 2013; Jöreskog, 2004; Kline, 2019).

Tablo 6. Gönüllülükte Kullanıcı Dostu Sosyal Sermaye Ölçeği (GSSÖ) Standardize Regresyon Tablosu

Regresyon Ağırlıkları	Ham tahmin katsayısı	Sh	Kritik Oran	P	Std.Tahmin Katsayısı
Mad_01 <--- GSSÖ	1,000				
Mad_02 <--- GSSÖ	,920	,042	22,016	,000	,819
Mad_03 <--- GSSÖ	,947	,045	21,243	,000	,835
Mad_04 <--- GSSÖ	1,091	,066	16,564	,000	,815
Mad_05 <--- GSSÖ	,971	,043	22,666	,000	,682
Mad_06 <--- GSSÖ	,883	,039	22,398	,000	,851
Mad_07 <--- GSSÖ	,810	,041	19,622	,000	,844
Mad_08 <--- GSSÖ	,996	,051	19,337	,000	,772

Regresyon Ağırlıkları			Ham tahmin katsayısı	Sh	Kritik Oran	P	Std.Tahmin Katsayısı
Ma	<	GSSO	,951	,040	23,624	,000	,765
Ma	<	GSSO	,903	,040	22,505	,000	,873
Ma	<	GSSO	1,015	,059	17,109	,000	,847
Ma	<	GSSO	,806	,038	21,033	,000	,699
Ma	<	GSSO	,959	,042	23,085	,000	,810
Ma	<	GSSO	,875	,039	22,555	,000	,861
Ma	<	GSSO	,888	,040	22,045	,000	,848
Ma	<	GSSO	,926	,045	20,632	,000	,836

Tablo 6’da, faktör ile ilişkili olduğu madde arasındaki standardize regresyon ağırlıkları ,682 ile ,873 aralığında ve istatistiksel olarak anlamlı düzeyde ($p<,001$) görülmektedir. Bunun yanı sıra istatistiksel olarak 1,96 olarak kabul edilen kritik değer, bu değer oldukça üzerindedir. Analiz sonuçları kişiliği açıklayan parametrelerin her birinin anlamlı olduğunu göstermektedir.

DFA analizinde her maddenin ölçek faktörleri ile ,70 ve üzerinde ya da ,70 yakın bir düzeyde ilişkiye sahip olması beklenir. Kabul edilebilecek en düşük regresyon yükü ,50 olarak ifade edilmektedir (Hair ve ark., 2010). Tabloda görüldüğü gibi ölçek maddelerinin regresyon yüklerinin aranan ölçütleri karşıladığı, en düşük yükün $Mad_{05}=,682$ olduğu görülmektedir. Bu durumda ölçeğin tablodaki yapı ile yapı geçerliliğinin onaylandığı söylenebilir. Tabloda ölçeğin standardize regresyon ağırlıkları kabul edilebilir aralıklarda ve $p<,001$ düzeyinde anlamlıdır.

Tablo 7. Gönüllülükte Kullanıcı Dostu Sosyal Sermaye Ölçeğinin (GSSÖ) DFA sınamasında Önerilen

Modelin Varyans Değerleri				
Varyans	Parametre	sh	Kritik Oran	p
Tahminleri				
GSSO	,398	,037	10,738	-
e1	,196	,014	14,287	,000
e2	,147	,010	14,162	,000
e3	,180	,013	14,311	,000
e4	,545	,037	14,838	,000
e5	,144	,010	14,012	,000
e6	,125	,009	14,077	,000
e7	,177	,012	14,550	,000
e8	,280	,019	14,591	,000
e9	,113	,008	13,734	,000
e10	,128	,009	14,051	,000
e11	,428	,029	14,775	,000
e12	,136	,009	14,347	,000
e13	,128	,009	13,806	,000
e14	,119	,008	14,039	,000
e15	,135	,010	14,061	,000
e16	,193	,013	14,411	,000

Gönüllülükte Kullanıcı Dostu Sosyal Sermaye Ölçeği (GSSÖ) DFA sonucunda, ölçeğin varyans ve kovaryans değerlerinin kabul edilebilir aralıklarda ve istatistiksel olarak $p<,001$ düzeyinde anlamlı olduğu belirlenmiştir. Gönüllülükte Kullanıcı Dostu Sosyal Sermaye Ölçeğinin (GSSÖ) maddelerinin aralarında bütünsel bir yapı oluşturup oluşturmadığını belirlemek için yapılan DFA analizi sonucunda, ölçeğin tek faktörlü yapısı doğrulanmıştır. Bu işlemlerin ardından ölçeğin

güvenirliğini belirlemek amacıyla güvenirlik işlemleri yapılmış ve elde edilen değerler aşağıda sunulmuştur.

Tablo 8. Güvenirlik Değerleri

Ölçek	Cronbach Alpha	İlk yarı alfa	İkinci yarı alfa	r1-2	Spearman Brown	Guttman
GSSÖ (AFA)	,950	,896	,920	,879	,936	,936
GSSÖ (DFA)	,966	,931	,940	,919	,958	,957

Tabloda görüldüğü üzere ölçeğin güvenirlik katsayıları AFA için kullanılan verilerle DFA için kullanılan veriler için ayrı ayrı hesaplanmıştır. Her iki veri grubu içinde güvenirlik değerleri çok yüksek olarak belirlenmiştir. AFA verileri için Cronbach alpha değeri $\alpha=,95$; iki yarı değeri $r1-2=,88$; Spearman Brown değeri $S=,94$ ve Guttman değeri $G=,94$ olarak; DFA verileri için Cronbach alpha değeri $\alpha=,97$; iki yarı değeri $r1-2=,92$; Spearman Brown değeri $S=,96$ ve Guttman değeri $G=,96$ olarak hesaplanmıştır. Elde edilen bu değerler ölçeğin çok yüksek bir güvenirliğe sahip olduğunu teyit etmektedir.

Tartışma

Bu araştırmada orijinali Foley, Van Hout ve Tallant (2012) tarafından geliştirilen *Gönüllülükte Kullanıcı Dostu Sosyal Sermaye Ölçeği* (User Friendly Social Capital Scale in Volunteering) Azerbaycancaya uyarlanmış, dilsel eşdeğerlik, geçerlik ve güvenirlik işlemleri gerçekleştirilmiştir. Tek boyutlu bir yapı gösteren ölçekten alınan puanların yükselmesi kişide sosyal sermayenin bileşenlerinde artış olduğunu göstermektedir. Bu artış gönüllülük faaliyetlerine bağlı olarak topluluk ruhu, gönüllülüğe güven, aidiyet duygusu, katılım, sosyal ilişkiler, beceri geliştirme, esenlik, güven, başkalarının farkındalığı, çeşitliliğin farkındalığı ve diğer kültürlerin kabulü, engelliliğin veya özel ihtiyaçların kabulü konusunda bireyin daha iyi duruma geldiğinin bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

Geliştirilen ölçeğin, gönüllülüğün sosyal sermayeye ne ölçüde katkıda bulunduğunu ölçmede geçerli ve güvenilir olduğu görülmektedir. Bu ölçekten elde edilen veriler gönüllülükte sosyal sermayeyi demografik, örgütsel ve bireysel niteliklere dayalı olarak ölçmeyi amaçlayan çalışmalar ve nedensel, karşılaştırmalı araştırmalar dahil olmak üzere çok çeşitli araştırma tasarımları için bağımlı bir değişken olarak kullanılabilir. Araç, gönüllülük gelişimini değerlendirmek ve gönüllü yönetim süreçlerine yardımcı olmak için bir değerlendirme aracı olarak da kullanılabilir. Veriler hem biçimlendirici hem de özetleyici olarak elde edilebilir.

Adapte edilen ölçek için gerçekleştirilen işlemler ölçeğin orijinalinden çok daha kapsamlı ve detaylı şekilde gerçekleştirilmiştir. Örneğin orijinalinde geçerlik için sadece uzman görüşleri yer almakta iken uyarlama çalışmasında geçerliğe kanıt teşkil eden çok sayıda analiz sonucu yer almaktadır. Öte yandan aynı durum güvenirlik için de söz konusudur. Ölçeğin orijinalinde sadece alfa iç tutarlık katsayısı yer almakta iken bu çalışmada dört farklı güvenirlik göstergesi yer almaktadır. Detaylılık açısından oluşan farklılıklar orijinal ölçekle uyarlanan formun birbirleri ile karşılaştırılması açısından kısıtlılık oluşturmaktadır. Tek sayısal gösterge olarak elde bulunan alfa katsayısı üzerinden yapılan mukayesede uyarlanan formun daha yüksek güvenirlik değeri verdiğini söylemek mümkündür. Bu farkın örneklem gruplarından kaynaklanma olasılığı yüksektir. Her halükârda uyarlanan ölçek orijinal ölçeğe göre geçerlik ve güvenirlik konusunda kullanıcıya çok daha detaylı ve nitelikli kanıtlar sunmaktadır.

Ölçeğin Açımlayıcı Faktör Analizinde tek faktörlü yapı sergilemesi de dikkat çekicidir. Bu durum maddelerin ölçtüğü kavram olan “sosyal sermaye”nin yapısından kaynaklandığı düşünülebilir. Maddeler incelendiğinde de içerik olarak küçük nüanslarla ayrılan maddelerin bu durumu etkilemiş olması da mümkündür. Nitekim korelasyon matrislerinde ve karşıt imaj korelasyon değerlerinde de bu durum doğrulanmaktadır. Birçok madde için bu değerler yüksek korelasyon göstermektedir. Ayrıca göreceli biçimde az sayıda maddeden oluşmasının, cevaplayıcıların tepkilerinde tutarlığı pozitif olarak etkileyen bir benzerlik oluşmasına sebep olabileceğinin yadsınmaması gerekir. Bununla birlikte 16 maddelik yapısı bu ölçeğin temel avantajını da temsil etmektedir. Kısa olması, kolay uygulanabilmesi ve gönüllüye fazla yük getirmemesi önemli avantajlarındandır.

Gönüllülük yapılış amaçları açısından inanılmaz bir çeşitliliğe sahiptir. Farklı kültürler de bu açıdan gönüllülüğü bambaşka noktalara taşır. Gönüllülüğü bir hayır hizmet olarak gören bundan özellikle kişisel bir fayda temin etmekten kaçınan bakış açısı ile gönüllü faaliyetleri hem muhatabının hem de kendisinin belirli beklentilerine cevap arayan kişilerin durumları buna örnek olarak verilebilir. Bu açıdan bakıldığında ölçeğin farklı inanç ve değer yargılarına sahip coğrafyalarda kullanılıp sonuçlarının karşılaştırılması önerilebilir. Elde edilen sonuçlar sadece sosyal sermayeye değil, sosyal sermayeyi geliştirici yönde etkisi oluğu düşünülen gönüllülük kavramının içeriğinin tartışılmasına da katkı verebilir.

Elde edilen veriler uyarlanan ölçeğin yüksek düzeyde geçerlik ve güvenirlik değerleri ortaya koyduğu görülse de nitel bakış açısının sağlayabileceği faydalar da yadsınmamalıdır. Ölçeğin kullanıldığı ancak sonuçların nitel yöntemlerle elde edilen verilerle desteklendiği karma araştırmaların yapılması öneriler arasındadır.

KAYNAKLAR

Bonett, D.G. & Wright, T.A. (2015). Cronbach's alpha reliability: Interval estimation, hypothesis testing, and sample size planning. *Journal of Organizational Behavior*, 36(1), 3-15. <https://doi.org/10.1002/job.1960>.

Bonham, C. (2018). Building an inclusive community through social capital: The role of volunteering in reaching those on the edge of community. In Bonner, A. (Ed.). *Social Determinants of Health. An Interdisciplinary Approach to Social Inequality and Wellbeing*, (pp.119-133). Bristol: Bristol University Press.

Brown, T. A., & Moore, M. T. (2013). Confirmatory factor analysis. In R. H. Hoyle (Ed.), *Handbook of structural equation modeling* (pp. 361-379). New York: Guilford Press.

Budescu, G. & Uslaner, E.M. (2003). (Ed.) *Social capital and the transition to democracy*. USA, Routledge.

Chakrabarty, S.N. (2003). Best Split-Half and Maximum Reliability. *Journal of Research & Method in Education*, 3(1), 1-8.

Cheung-Ming Chan, A. & Cheng, F. (2007). Social capital measures for volunteer programmes: the caring index and C.A.R., *Agency for Volunteer Service (AVS)*, pp: 1- 11.

Çokluk, Ö., Şekercioğlu, G. ve Büyüköztürk, Ş. (2012). Sosyal bilimler için çok değişkenli istatistik SPSS ve LISREL uygulamaları. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.

Degli Antoni G., Sabatini F. (2013), “Disentangling the relationship between nonprofit and social capital: The role of social cooperatives and social welfare associations in the development of networks of strong and weak ties”, *Euricse Working Paper* No: 54/13. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2265884>.

Deniz, Z. (2007). Psikolojik ölçme aracı uyarlama. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 40(1), 1-16.

Dikbaş Torun, E. (2019). “Sosyal Medya Davranışları Ölçeklerinin Azerbaycanca Formunun Geliştirilmesi: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması”. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (AKİL) Aralık (32), s. 217-234

Field, J. (2003). *Social capital*. USA: Routledge.

Foley, M., Van Hout, M.C., Tarrent, H. (2012). Development of a user friendly social capital scale in Volunteering. *The International Journal of Volunteer Administration*, XXIX (1), 35-41.

George, D., & Mallery, M. (2019). *SPSS for windows step by step: a simple guide and reference*, 25.0. New York: Routledge.

Golob, T. F. (2003). Structural equation modeling for travel behavior research. *Transportation Research Part B: Methodological*, 37(1), 1-25.

Gürbüz, S. (2019). AMOS ile Yapısal Eşitlik Modellemesi Temel İlkeler ve Uygulamalı Analizler. Seçkin.

Hair, J.F., Gabriel, M., Da Silva, D. & Braga, S. (2019). Development and validation of attitudes measurement scales: fundamental and practical aspects. *RAUSP Management Journal*, 54(4), 490-507.

Hair, J.F., Black, W.C., Babin, B.J., & Anderson, R.E. (2010). *Multivariate Data Analysis* Seventh Edition Prentice Hall.

Hanifan, L. J. (1916). The Rural School Community Center. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 67(1), 130–138. <https://doi.org/10.1177/000271621606700118>

Joreskog, K. G., (2004). *Structural Equation Modeling with Ordinal Variables using LISREL*, manuscript available at <http://www.ssicentral.com/lisrel/ordinal.htm>

Kline, R. B. (2005). *Principles and practice of structural equation modeling* (2nd ed.). New York: Guilford.

Kline, R. B. (2011). *Principles and Practise of Structural Equation Modeling* (3rd. ed.). The Guilford Press.

Kline, R. B. (2019). *Yapısal Eşitlik Modellemesinin İlkeleri ve Uygulaması*. Nobel yayıncılık.

Koyuncu, A. (2019). *Güvenilirlik çalışmalarında sıralı istatistiklere dayanan bazı uyum iyiliği yöntemleri*. Yüksek Lisans Tezi. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi / Fen Bilimleri Enstitüsü / İstatistik Ana Bilim Dalı.

Lomax, R.G. & Hahs-Vaughn, D.L. (2012). *An Introduction to Statistical Concepts* (3rd ed.). New York: Routledge/Taylor & Francis Group.

Mardia K. V. (1974). Applications of Some Measures of Multivariate Skewness and Kurtosis in Testing Normality and Robustness Studies, *The Indian Journal of Statistics, Series B*, 36(2), 115-128.

Pallant, J. (2007). *SPSS Survival Manual A Step by Step Guide to Data Analysis using SPSS for Windows*. New York: McGraw Hill.

Prudon, P. (2015). *Confirmatory Factor Analysis as a Tool in Research Using Questionnaires: A Critique*.

Comprehensive Psychology, 4(10), 1-18. <https://doi.org/10.2466/03.CP.4.10>.

Putnam, R.D. (1993). The prosperous community – social capital and public life. *The American Prospect*, 13, 27-40.

Tabachnick, B. G. And Fidell, L. S. (2013). *Using multivariate statistics*. Boston: Pearson.

Tavşancıl, E. (2002). *Tutumların Ölçülmesi ve SPSS İle Veri Analizi*, Ankara: Nobel.

Turan Tüylüoğlu, B. (2016). Gönüllülükte sosyal etki değerlendirmesi. *Gönüllülük Ve Gönüllülerle Birlikte Çalışmak* (içinde). (Ed. Murat Şentürk). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları. s.289-308.

Schumacker, R.E. ve Lomax, R.G. (2004). *A beginner's guide to structural equation modeling* (2nd ed.)

Lawrence Erlbaum Associates.

Schumacker, R. E., & Lomax, R. G. (2010). *A Beginner's Guide to Structural Equation Modelling* (3rd. ed.). Taylor & Francis Group.

Sipahi, B., Yurtkoru, S. ve Çinko, M. (2008). *Sosyal Bilimlerde SPSS’le Veri Analizi*, İstanbul, Kahraman Ofset.

Subaş, A., & Çetin, M. (2017). Enneagram Kişilik Ölçeğinin Geliştirilmesi: Güvenirlik Ve Geçerlilik Çalışması *SOBİDER*, 4(11), 160-181 DOI:10.16990/SOBIDER.3478

Şentürk, M. (2016). Gönüllülüğün tarihsel ve Toplumsal bağlamı. *Gönüllülük ve Gönüllülerle Birlikte*

Çalışmak (içinde). (Ed. Murat Şentürk). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları. s.1-19.

Şimşek, Ö. F. (2007). *Yapısal Eşitlik Modellemesine Giriş Temel İlkeler ve Lisrel Uygulamaları*. Ekinoks Yayınları.

Van Hout, Marie Claire; Tarrant, Hilery; and Foley, Michelle (2011) “Mé Féin nó an Pobal: Social Processes and Connectivity in Irish Volunteering,” *Irish Journal of Applied Social Studies*: Vol. 11, 39-55.

Watkins, M.W. (2018). Exploratory Factor Analysis: A Guide to Best Practice. *Journal of Black Psychology*. 44(3) 219–246. DOI: 10.1177/0095798418771807.

Westlund, H. (2006). Social Capital in the Knowledge Economy: Theory and Empirics. Berlin: Springer.

Yaşlıoğlu, M.M. (2017). Sosial Bilimlerde Faktör Analizi ve Geçerlilik: Keşfedici ve Doğrulamalı Faktör

Analizlerinin Kullanılması. İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi. 46, 74-85.

KÖNÜLLÜLÜKDƏ İSTİFADƏÇİ DOSTU SOSIAL KAPİTAL ŞKALASININ (GSSS) AZƏRBAYCAN DİLİNƏ UYGUNLAŞDIRILMASI: ETİBARLILIQ ARAŞDIRMASI

Mustafa Otrar

Mustafa Süngər

Xülasə. Bu araşdırmada könüllülərin sosial kapitalını ölçmək üçün Könüllülükdə İstifadəçi Dostu Sosial Kapital Şkalasını (GSSS) Azərbaycan dilinə uyğunlaşmaq, etibarlılıq araşdırmalarının aparılması məqsəd qoyulmuşdur. Ölkənin araşdırma qrupu EFA üçün yetkin və Azərbaycanda ildə ən azı bir dəfə könüllü fəaliyyətlərdə iştirak edən 495 nəfərdən ibarətdir. Şkalanın ikidilli ekvivalentlik tədqiqatları aparılmışdır. EFA nəticəsində etibarlılıq araşdırmalarında 16 maddənin ümumi dispersiyasının 59,40%-ni izah edən bir faktorun olduğu müəyyən edilmişdir. DFA üçün 466 nəfərin daxil olduğu ikinci araşdırma qrupunda modelin yaxşı uyğunluq və bütün uyğunluq indeksləri müvafiq diapazonlarda idi ($\chi^2=433,34$; $df=101$; $\chi^2/df=4,29$; $RMSEA=.066$; $CFI=.94$). Digər tərəfdən, etibarlılıq tədqiqatlarında Cronbach's Alpha dəyəri $\alpha=.96$; iki forma arasında iki yarım etibarlılıq qiyməti kimi $r_{1-2}=.92$; Guttman $=.96$; Spearman Brown $=.96$ tapılıb. Nəticələr Könüllülükdə İstifadəçi Dostu Sosial Kapital Şkalasının Azərbaycan versiyasının etibarlılıq səviyyəsinin yüksək olduğunu göstərdi.

Açar sözlər: sosial kapital, könüllülük, ölçü uyğunlaşması, etibarlılıq

ADAPTATION OF USER-FRIENDLY SOCIAL CAPITAL SCALE (SCS) IN VOLUNTEERING TO AZERBAIJAN: A VALIDITY STUDY

Mustafa Otrar

Mustafa Sungur

Abstract. In this study, it is aimed to adapt the User-Friendly Social Capital Scale in Volunteering (SCSV) to Azerbaijani and to carry out reliability studies in order to measure the social capital of volunteers. The study group of the scale consists of 495 adults who are adults for Exploratory Factor Analysis (EFA) and participate in volunteering activities at least once a year in Azerbaijan. Bilingual equivalence studies of the scale were carried out. As a result of EFA, it was determined that it was the only factor that explained 59.40% of the total variance of 16 items in reliability studies. In the second study group of 466 adults for Confirmatory Factor Analysis (CFA), model goodness of fit and all fit indices were found to be within appropriate ranges ($\chi^2=433.34$; $df=101$; $\chi^2/df=4.29$; $RMSEA=.066$; $CFI=.94$). On the other hand, in the reliability studies, Cronbach's Alpha value was $\alpha=.96$; the two half-confidence values between the two forms was $r_{1-2}=.92$; Guttman split-half $=.96$; and Spearman Brown $=.96$. The results showed that the Azerbaijani version of the User-Friendly Social Capital in Volunteering Scale has a high level of reliability.

Keywords: social capital, volunteering, scalability, reliability

**АДАПТАЦИЯ ШКАЛЫ СОЦИАЛЬНОГО КАПИТАЛА (GSSS) ВОЛОНТЕРСТВА
В АЗЕРБАЙДЖАНЕ: АНАЛИЗ НАДЕЖНОСТИ**

**Мустафа Отгяр
Мустафа Сунгер**

Резюме. В данном исследовании, для измерения социального капитала волонтеров, была поставлена цель — адаптировать волонтерство, как форму социального капитала (GSSS) и провести исследование надежности. Исследовательская группа шкалы EFA состояла из 495 добровольцев, участвующих в волонтерской деятельности не реже одного раза в год (в Азербайджане). В проведенных исследованиях двуязычной шкалы эквивалентности было установлено о существующем факторе, который объясняет 59,40% общей дисперсии 16 позиций в исследованиях надежности. Для DFA во второй исследовательской группе из 466 человек этическая модель отношений и все индексы соответствия находились в пределах ($\chi^2 = 433,34$; $df = 101$; $\chi^2/df = 4,29$; $RMSEA = 0,066$; $CFI = 0,94$) с одной стороны. С другой стороны, для обеспечения достоверной оценки надежности в исследованиях, значение альфа Кронбаха составляла $\alpha = 0,96$; значение половинной надежности между двумя формами $r_{1-2} = 0,92$; шкала Гуттмана = 0,96; формула Спирмена-Брауна = 0,96.

Таким образом, результаты показали, что азербайджанская версия удобной шкалы социального капитала в волонтерстве имеет высокий уровень надежности.

Ключевые слова: социальный капитал, добровольность, адаптивность к масштабу, надежность

Rəyçi: s.e.f.d., dos. Sənan Həsənov

THE INTERRELATION OF SOCIAL CONSEQUENCES OF CLIMATE CHANGE IMPACT ON SOCIETIES: THE ROLE OF SOIL

Hafiza Imanova

ANAS Institute of Philosophy and Sociology, **Azerbaijan**

hafizaimanova@yahoo.com

<https://orcid.org/0009-0007-3058-2063>

Abstract. Climate change as the most important global issue of the world demonstrates its social consequences on societies. This impact affects not only the social life of people but the economy and health, agricultural system. The article studies the interrelation of social consequences of climate change impact in societies and gives the overview of preventing adverse effects of climate change. The findings show that social dimensions are interrelated to each other and their solution should be implemented in whole pattern. Only through complex approach the solution seems possible for preventing unpredictable adverse effects. The discussion of how governments and scientists can build teamwork to prevent the damages of possible effects of social consequences of climate change and protect their population, and the analysis of the data from the international sources such as UNFCCC, WHO, IPCC, and national governments statistical data comprise the methodology of this study. Thereby, this research will contribute to shed light on social aspects of climate change impact on societies and propose solutions to adapting policies of governments, international organizations, regional or local communities in combating with predictable adverse effects of social dimensions of climate change impact on societies as well as the countries' development goals.

Keywords: climate change, social dimensions, adapting policies, food and nutrition, soil.

Introduction

In the last three decades, there has been growing interest to investigate the social consequences of the accelerated climate change on societies (e.g. Dietz, et al. 2020; Verner, 2010; Pielke, et al., 2005; Stehr, et al., 1995). Climate change as one of the most important global issues of the world, according to the Article 1 of United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC), can be defined as “a change of climate which is attributed directly or indirectly to human activity that alters the composition of the global atmosphere and which is in addition to natural climate variability observed over comparable time period” (UNFCCC, 2015). Since the dawn of the Industrial Revolution, humans have been producing increasing amounts of carbon dioxide and other powerful heat-trapping gases. As these greenhouse gases build up in the atmosphere, they essentially wrap an artificial blanket around the planet, trapping more and more of the Earth's heat. Since pre-industrial age the planet's average temperature has increased approximately 1.2 degree and based on current policies, the Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) estimates that global warming will probably reach 3.2 degree by 2100 (Hayhoe 2022). As a result of global warming communities are vulnerable to dramatic changes in temperature and precipitation, rising sea levels, melting glaciers, etc. Yet it is difficult and challenging to count the overall damage caused by global warming, its consequences on societies could be estimated. These consequences encompass social challenges such as poverty and well-being, mental and physical health problems, climate change-induced migration, increased gender inequality caused by weather extremes, the impacts on life expectancy and quality of life, food insecurity and nutrition that are considered only small parts of climate impacts on societies and serious threats to the future of mankind.

A great deal of previous studies have reported factors influencing the social life of people as a result of social consequences of climate change that will be threat to mankind if the measures be

unimplemented until 2030. One of these social consequences is related to health and well-being that influences the other consequences as well. As a common determinant of climate change the heat affects the health of all populations in the world and those "climate-sensitive health risks" create environment for hundreds of diseases. One study indicating the social consequences of malaria has found that climate change influences the spread of malaria by creating environment conducive to mosquitoes, making it difficult to combat the disease (Ghebreyesus, 2022). According to the study of World Health Organization (WHO) at least 5 percent of global malaria cases (21 million cases) would be demonstrated as consequences of climate change in 2030. This fact gives a view that increase in temperature, precipitation, migration, disbalance between urbanization and rural areas creates natural environment for infectious diseases and one of the recent examples Covid-19 pandemic has revealed clear deficiencies in our public health systems. Another study focusing on social consequences of climate change has found that rising inequality, disbalance between urbanization and rural areas and the depletion of natural resources are the factors related closely with climate change that would be considered influencing the people's health directly or indirectly and it makes the countries to prepare comprehensive interventions towards it (Vicedo-Cabrera, 2022). These factors make the governments, scientists and all the people rethink the relation of health and well-being with other social factors such as inequality, poverty, clean water and sanitation, etc. and how climate change encompasses all these fields. One of the interesting studies relating social consequences of climate change has revealed that besides the factors that make large impact on public health, the factors such as inadequate health infrastructure, migration, lack of safe water and sanitation, and poor water storage practices increase the health risks as well and give us the reason to rethink on interrelation of social consequences of climate change (Verner, (2010). In order to understand the social consequences of climate change and counter adverse health effects from climate change Verner (2010) considers education very effective policy and to reduce climate-induced health risks he suggests policies to focus on measures like improving capacity to monitor and predict disease patterns, building asset base of the poor, and decreasing vulnerability of groups. There is another notable study which indicates that the climate change impact on societies depends on time scales like "slow" and "fast" time periods (Stehr & Hans von Storch 1995). While slow variations seem to have little social and economic impact on societies, fast variations appear to make irreversible changes like social, economic, cultural changes such as desertification, emerging values, agricultural yields that seem to be multi-year anomalies (Stehr & Hans von Storch 1995). However, in the view of Beniston (2010), since the changes in extreme weather patterns and climate put vital resources at risk, humans are affected by the changes in ecosystems, spread of opportunistic species which prove the fact that human beings are not only receptors of environmental changes but also drivers of this change. All of this research emphasizes the increasing and significant effects of climate change has had on the social aspects of societies.

Despite of the increasing and significant effects of climate change, there is still lack of comprehensive research in revealing the complex analysis and interrelation of social consequences of climate change impact on societies though previous studies (e.g Ghebreyesus, 2022; Vicedo-Cabrera, 2022; Dietz, et. al 2020) investigated social aspects of climate change such as human health challenges (infectious disease exposure, non-communicable diseases and mental health), food and nutrition challenges, emerging climate refugees challenges, etc.

To address the abovementioned research gap, this paper focuses on the interrelation and complex analysis of social consequences of climate change and formulates recommendations for preventing possible adverse effects of social consequences of climate change impact on societies.

The discussion of how governments and scientists can build teamwork to prevent the damages of possible effects of social consequences of climate change and protect their population, and the analysis of the data from the international sources such as UNFCCC, WHO, IPCC, and national governments statistical data comprise the methodology of this study as well.

This study aims to provide answers to the following questions: *a)how can we find solution to prevent possible adverse effects of social consequences of climate change on societies in the context of interrelation of social consequences, b)which methods could be used to identify the interrelation*

of social consequences of climate change, c) can social consequences of climate change be considered as driving forces of negative effects of economic and ecological impacts of climate change on societies? All these questions will help us to review the interrelation and possible effects of climate change on societies and suggest solutions to protect it from catastrophic damages it can cause. Protecting the Earth-home to all humanity is no longer only an environmental priority but also has become central to securing a liveable future for all people. Considering all these facts, this research will contribute to shed light on social aspects of climate change impact on societies and propose solutions to adapting policies of governments, international organizations, regional or local communities in combating with predictable adverse effects of social dimensions of climate change impact on societies as well as the countries' development goals.

Food and nutrition security

The Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO) estimates that more than one billion people are undernourished worldwide in 2009; this is about 100 million people more than in 2008, around one-sixth of all humanity (FAO, 2009a). Three major challenges have arisen that threaten to drastically complicate efforts to overcome food insecurity and malnutrition: climate change, the growing use of food crops as a source of biofuel and soaring food prices. As a result of climate and global environmental changes such as land degradation and changes in hydrological resources, essential ecosystems' services, agricultural production systems and access to food are likely to decline drastically particularly in Sub-Saharan Africa and South Asia (Easterling et al., 2007). Furthermore, climate change is expected to exacerbate undernutrition through its effects on illnesses, such as diarrhoea and other infectious diseases (Confalonieri et al., 2007). Projected increases in the frequency and intensity of droughts and floods and their potential impact on crops and livestock losses are especially worrisome (FAO, 2008b).

The analysis of the impacts of climate change on food and nutrition security follows the four-dimensional food security framework defined by FAO: (1) food availability which includes food production and trade; (2) stability of food supply; (3) access to adequate quantities and varieties of safe, good quality food and (4) food utilization which refers to food safety and nutrition (FAO, 2000; Schmidhuber & Tubiello, 2007). Food security is a key factor in good nutrition, along with health, sanitation and care practices.

Malnutrition can be defined as an abnormal physiological condition caused by deficiencies, excesses or imbalances in energy, protein and/or other nutrients (FIVIMS, 2010). Appropriate intake of calories does not guarantee adequate intake of essential micronutrients. Micronutrient malnutrition, sometimes referred to as “hidden hunger”, has serious public health consequences. For example, over one billion people consume diets deficient in iron. Iron deficiency is responsible for roughly half of the global prevalence of anaemia. Iron deficiency anaemia causes 20% of global maternal mortality, can impair children's health and development and has been shown to reduce adult work performance and labour productivity (Trowbridge & Martorell, 2002).

All these consequences are interrelated to each other and should be solved via complex approach which encompasses the detailed analysis of the consequences caused by climate change.

Soil and its dependence on climate change

Among the social consequences of climate change soil and its productivity takes a vital place which in itself needs detailed and complex research. The soil that contains over 3000 gigatonnes of carbon, regulates the global carbon cycle, while contributing to food production, biodiversity, drought and flood resilience and ecosystem functioning. Today our dependence on this crucial carbon pool as a reliable net sink of atmospheric carbon dioxide-lessening the impacts of anthropogenic carbon dioxide emissions- is threatened by climate change. Most of the carbon in the soil today originated from the atmosphere. Soil organic carbon forms as plants use photosynthesis to suck in carbon dioxide to build their tissues while drawing in nutrients from the soil as fuel (L. Soong, 2022). Over time, the amount of carbon deposited in the soil by plants has outweighed the amount of carbon lost through decomposition. This has created the massive bank of soil carbon that we depend on to maintain the global greenhouse gas balance. The natural cycling of carbon between the atmosphere and land is critical to regulate Earth's climate- even a small change could have an enormous impact on the

climate, tipping the balance of the global carbon cycle. As temperatures rise, the activity of micro-organisms speeds up and soil begins to emit more carbon dioxide to the atmosphere. As a natural cycling it increases global warming.

First and foremost goal should be to reduce greenhouse gas emissions. We should also grow more trees and forests and protect them. Unfortunately, the wildfires destroyed many forests across the world. Therefore, the utmost goal should be to enrich and protect fauna and flora. It is not also coincidence that when the content of the soil changes it predicts wild fires beforehand. Long-term climate trends, local weather conditions and land-use management practices have led to changes in fire activity around the world. According to thorough monitoring of the soil we can avoid the wildfires which is also caused by climate change. Last wildfires in Australia, Canada, Türkiye, Siberia, etc. taught us to monitor the soil in the forests in order we could be able to predict the wildfires. The experts in Siberia monitored the changes in the soil in Siberian forests, but they did not take preventive measures. As a result wildfires burnt fauna and flora in Siberian forests. (nasa.gov)

Taking into consideration all these factors we have to approve that soil plays a vital role in preventing catastrophic events caused by climate change. There is still need to bring out all experts from different fields to establish new approaches and strategies towards climate change and its social consequences.

Conclusion

Throughout history there have been many major societal changes. Some of them have been quite dramatic. When we call for unpredictable changes in all aspects of our societies, we should know that educating ourselves, our societies is a key in solving our challenges. The Earth is home for all mankind. If there is flood or wildfire, or storms in one part of the world, the other parts will see the result of those effects as well. All the scientists, experts, policymakers should gather to make new policies and strategies towards solving the challenges caused by climate change. The social consequences of climate change are interrelated to each other and their solution cannot be implemented separately but in whole pattern. If we connect all the goals of sustainable development goals we can see a big scenery to achieve our goals. If we implement preventive measures to protect soil and water resources, we can diminish the adverse effects of climate change. Today climate change brings out the worse consequences to people's life. By monitoring soil and keeping our forests, we can protect not only fauna and flora, ecosystem, but also people's life. Health system depends on our preventive measures and efforts as well. What we learnt is that even small changes in the climate can have catastrophic consequences. Above all these factors we have to educate and inform people about climate change and its consequences. Therefore, each action towards preventing the adverse effects of climate change is a way to sustainable future.

References

Beniston, M. (2010). Climate change and its impacts: growing stress factors for human societies. *International Review of the Red Cross*. p.557-560

Confalonieri, U., Menne, B., Akhtar, R., Ebi, K. L., Hauengue, M., Kovats, R. S., et al. (2007). Human health. In M. L. Parry, O. F. Canziani, J. P. Palutikof, P. J. van der Linden, & C. E. Hanson (Eds.), *Climate change 2007: Impacts, adaptation, and vulnerability, contribution of working group II to the fourth assessment report of the intergovernmental panel on climate change* (pp. 391–431). Cambridge and New York: Cambridge University Press.

Dietz, T., Shwom, R. L., and Whitley, C. T., (2020). Climate Change and Society. *Journal of Annual review of Sociology*. www.annualreview.org

<https://earthobservatory.nasa.gov/images/150097/smoke-over-siberia>

Easterling, W. E., Aggarwal, P. K., Batima, P., Brander, K. M., Erda, L., Howden, S. M., et al. (2007). Food, fibre and forest products. In M. L. Parry, O. F. Canziani, J. P. Palutikof, P. J. van der Linden, & C. E. Hanson (Eds.), *Climate change 2007: Impacts, adaptation, and vulnerability, contribution of working group II to the*

Fourth assessment report of the intergovernmental panel on climate change (pp. 273–314). Cambridge and New York: Cambridge University Press.

Food and Agriculture Organization of the United Nations (2000). Guidelines for national food insecurity and vulnerability information and mapping systems (FIVIMS). Rome: FAO.

<<http://www.fao.org/DOCREP/003/X8346E/X8346E00.HTM>> Available online 14.12.09.

Food and Agriculture Organization of the United Nations (2008b). Expert meeting on climate-related transboundary pests and diseases including relevant aquatic species, 25–27 February 2008, options for decision makers. Rome: FAO.

<http://www.fao.org/fileadmin/user_upload/foodclimate/presentations/diseases/OptionsEM3.pdf> Available online 14.12.09

Food and Agriculture Organization of the United Nations (2009a). Feeding the world, eradicating hunger, executive summary. World summit on food security, 2009. Rome: FAO.

<http://www.fao.org/fileadmin/templates/wsfs/Summit/WSFS_Issues_papers/WSFS_Background_paper_Feeding_the_world.pdf> Available online 14.12.09.

Food and Agriculture of United Nations – Food Insecurity and Vulnerability Information and Mapping Systems, FAO-FIVIMS 2010. Available from <<http://www.fivims.org/>>

Ghebreyesus, T. A. Health and Climate. *The Climate Book*. p. 134-137.

Hayhoe, K. (2022). Heat. *The Climate Book*. p.50-53.

L. Soong, Jennifer (2022). *The Climate Book*. p. 116-117.

Pielke, R.A., Sarewitz, D.(2005). Bringing society back into the climate debate. *Population and environment*, Springer

Schmidhuber, J., & Tubiello, F. N. (2007). Global food security under climate change. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 104(50), 19703–19708.

Stehr, N., Hans Von Storch (1995). The social construct of climate and climate change. *Journal of Inter-Research Science Publisher*, p. 101-103

Trowbridge, F., & Martorell, R. (2002). Forging effective strategies to combat iron deficiency. *Journal of Nutrition*, 132, 875S–879S

UNFCCC(2015)https://unfccc.int/files/essential_background/background_publications_htmlpdf/application/pdf/conveng.pdf

Verner, D. (2010). Reducing poverty, protecting livelihoods, and building assets in a changing climate: Social implications of climate change for Latin America and the Caribbean. *Book*. p.323-325.

Vicedo-Cabrera, A. M. Heat and Illness. *The Climate Book*. p. 137-140.

ВЗАИМОСВЯЗЬ СОЦИАЛЬНЫХ ПОСЛЕДСТВИЙ ИЗМЕНЕНИЯ КЛИМАТА НА ОБЩЕСТВО: РОЛЬ ПОЧВЫ

Хафиза Иманова

Резюме. Изменение климата, как самая важная глобальная проблема мира, демонстрирует свои социальные последствия для общества. Это воздействие затрагивает не только социальную жизнь людей, но и экономику, здоровье, сельскохозяйственный строй. В статье исследуется взаимосвязь социальных последствий воздействия изменения климата в обществе и дается обзор предотвращения неблагоприятных последствий изменения климата. Полученные данные показывают, что социальные измерения взаимосвязаны друг с другом и только при комплексном подходе возможно решение проблемы предотвращения непредсказуемых побочных эффектов. Для предотвращения ущерба от возможных социальных последствий (изменения климата, защиты населения), а также для анализа статистических данных и данных из международных источников (таких как РКИК ООН, ВОЗ, МГЭИК), необходимо выстроить совместную работу правительства и ученых. Таким образом, данное исследование будет способствовать прояснению социальных аспектов воздействия изменения

климата на общество и рассмотрение решений по адаптации политики правительств, международных организаций и сообществ в борьбе с предсказуемыми неблагоприятными последствиями социальных аспектов воздействия изменения климата на общество.

Ключевые слова: изменение климата, социальные аспекты, адаптация политики, продовольствие и питание, почва

İQLİM DƏYİŞİKLİYİNİN CƏMİYYƏTƏ TƏSİRİNİN SOSIAL NƏTİCƏLƏRLƏ QARŞILIQLI ƏLAQƏSİNDƏ TORPAĞIN ROLU

Hafizə İmanova

Xülasə. İqlim dəyişikliyi dünyanın ən mühüm qlobal problemi kimi cəmiyyətlər üzərində sosial nəticələrini nümayiş etdirir. Bu dəyişiklik təkcə insanların sosial həyatına deyil, iqtisadiyyata, torpağa, səhiyyəyə, kənd təsərrüfatı sisteminə təsir göstərir. Araşdırmalara görə, sosial ölçülər bir-biri ilə əlaqəlidir və onlar bütöv şəkildə həyata keçirilməlidir. Yalnız kompleks yanaşma ilə həll gözlənilməz mənfi təsirlərin qarşısını almağa kömək edir. Dövlətlər və elm adamları iqlim dəyişikliyinə mümkün sosial nəticələrinin zərərinin qarşısını almaq və əhalini qorumaq üçün UNFCCC, ÜST, IPCC kimi beynəlxalq mənbələrdən və milli hökumətlərdən alınan məlumatları ətraflı təhlil edirlər. Məqalədə iqlim dəyişikliyinə cəmiyyətlərə, torpağa təsirinin proqnozlaşdırıla bilən mənfi nəticələri ilə mübarizədə hökumətlərin, beynəlxalq təşkilatların, regional və yerli icmaların müvafiq siyasətlərinin uyğunlaşdırılması və eləcə də ölkələrin inkişaf məqsədləri üçün həll yolları təklif edilir. Bu tədqiqat iqlim dəyişikliyinə cəmiyyətlərə, torpağa təsirinin sosial aspektlərinin işıqlandırılmasına töhfə verəcəkdir.

Açar sözlər: iqlim dəyişikliyi, sosial təsirlər, siyasətə uyğunlaşma, ərzaq və qidalanma, torpaq.

Rəyçi: f.e.d., prof. Sakit Hüseynov

DAVAMLI MODERNLƏŞMƏDƏ İSLAHATLARIN XİDMƏTİ

Afaq İmanova

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, Azərbaycan

email:afaqimanova2023@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0006-3289-555X>

Xülasə. Məqalə davamlı modernləşmə və sosial modernləşmə anlayışlarının, eləcə də onların inkişafına təsir edən islahatların tədqiqinə həsr olunub. Məqalədə müəllif cəmiyyətdəki modernləşmə proseslərini rəşionallıq və onun növləri baxımından fəlsəfi dərkinə cəhd edir. Rəşional və qeyri-rəşional münasibətlərin sosial modernləşmənin səmərəliliyinə təsiri təhlil edilir.

Açar sözlər: davamlı inkişaf, sosial rifah, islahatlar, modernləşmə, sosial modernləşmə

Giriş

Sosial dəyişiklik problemi müasir fəlsəfədə və sosial elmdə mərkəzi, əsas problemlərdən biridir. Cəmiyyətlər necə və niyə dəyişir, sosial dəyişiklik prosesinin qaçılmaz olub-olmaması - sosial dinamika problemlərinə aid bu və bir çox başqa məsələlər ictimai və humanitar elmlər sahəsinin mütəxəssisləri tərəfindən geniş müzakirə olunur.

Sosial dəyişiklik anlayışı son dərəcə çoxşaxəlidir, o, sosial strukturların, təcrübələrin transformasiyasını, yenilərinin yaranması və ya köhnə qrupların fəaliyyətinin təmin edilməsini, qarşılıqlı əlaqə və davranış formalarını əhatə edir. Sosial mühitdə (onun müxtəlif səviyyələrində - mikro-mezo-makrosəviyyədə) müxtəlif sürət, miqyas, mürəkkəblik, istiqamətdə ekoloji, demografik, texnoloji, iqtisadi, siyasi, sosial-mədəni, sosial-psixoloji dəyişikliklər baş verir. Bütün bu saysız-hesabsız dəyişikliklər müxtəlif səbəblərdən (amillər, mənbələr) yaranır ki, onların iyerarxiyasını yenidən qurmaq olduqca çətin, çünki onlar çoxdur və bir-biri ilə sıx əlaqədirlər [6, 37].

Sosial dəyişikliyin özü çox qeyri-müəyyən və çoxşaxəli olduğundan onun tədqiqi dəyişikliklərin mahiyyətini və istiqamətini izah etmək üçün nəzərdə tutulmuş müxtəlif nəzəri və metodoloji proqnozlar çərçivəsində həyata keçirilə bilər. Müasir yerli sosial elmdə üç ən populyar sosioloji makronəzəriyyə mövcuddur: formasiya, sivilizasiya və modernləşmə.

Əsas hissə

Modernləşmə paradigmasına maraq daha çox ölkədə gedən fundamental siyasi, iqtisadi və sosial-mədəni transformasiyanın öyrənilməsində onun koqnitiv effektivliyinə ümidlə bağlıdır. Modernləşmə paradigması XX əsrin ortalarında Avropa müstəmləkə imperiyalarının dağılması və Asiya, Afrika və Latın Amerikasında çoxlu sayda "gənc millətlər" in meydana çıxması şəraitində formalaşmışdır. Beləliklə, gənc millətlər gələcək inkişaf üçün yollar seçmək problemi ilə üzləşmişlər.

Modernləşmə proqramının özü (ənənədən müasirliyə keçidi sürətləndirən) kommunist oriyentasiyasına alternativ olaraq ABŞ və Qərbi Avropanın alimləri və siyasətçiləri tərəfindən Üçüncü Dünya ölkələrinə təklif edilmişdi. 1950-ci illərdə və 1960-cı illərin əvvəllərində müxtəlif analitik cərəyanlar və nəzəri əənənələr, Üçüncü Dünya ölkələrinin təkamülünə təkan verməkdə xüsusilə faydalı görünən inkişaf problemlərinə dair vahid fənlərarası müqayisəli perspektivdə bir araya gəldi.

Sonralar, XX əsrin ikinci yarısında modernləşmə perspektivi çərçivəsində əənəvi cəmiyyətdən müasir, sənaye cəmiyyətinə keçidin müxtəlif aspektlərinin, o cümlədən tarixi aspektlərinin öyrənilməsində mühüm nəzəri, metodoloji və empirik təcrübə toplandı. Eyni zamanda böyük ölçüdə təkamülçülük və funksionalizmin təsiri altında formalaşan modernləşmə paradigması uzun bir təkmilləşmə yolu keçmişdir. Modernləşmə perspektivi, məzmununa düzəlişlər edən real inkişaf prosesləri ilə daimi qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edən bir nəzəriyyənin nümunəsidir [3, 14].

Modernləşmə məktəbinin təkamülünün aşağıdakı mərhələlərini ayırd etmək olar:

1) 1950-ci illərin ikinci yarısı - 1960-cı illərin birinci yarısı - klassik versiyada modernləşmə tədqiqatlarının meydana gəldiyi və sürətlə inkişaf etdiyi dövr. Amerikalı politoloq Qabriel Almondun fikrincə, modernləşmə tədqiqatları 1960-cı illərin ortalarına qədər “böyüyən sənayelər” hesab olunurdu;

2) 1960-cı illərin sonu - 1970-ci illər - modernləşmə perspektivinin həm daxili, həm də xarici əhəmiyyətli tənqidlərə məruz qaldığı kritik dövr;

3) 1980-ci illər - modernləşmə tədqiqatlarının dirçəlişinin postkritik dövrü, bu dövrdə modernləşmə, asılılıq və dünya sistemi təhlili məktəblərinin yaxınlaşma tendensiyaları özünü göstərdi. İngilis alim E.Sou bu dövrün modernləşmə araşdırmalarını “yeni modernləşmə araşdırmaları” adlandırır;

4) 1980-ci illərin sonu - 1990-cı illər - postmodernləşmənin təhlilinə əsasən, neomodernləşmənin formalaşmasına Mərkəzi-Şərqi Avropa və Avrasiya ölkələrində baş verən möhtəşəm transformasiyalar təsir göstərmişdir.

Modernləşmə paradigması çərçivəsində inkişaf proseslərinin müxtəlif aspektlərini izah etmək üçün bir çox nəzəri, metodoloji və intizam yanaşmaları hazırlanmışdır. Bu işin məqsədi modernləşmə perspektivi kontekstində istifadə olunan bəzi nəzəri və metodoloji modelləri xarakterizə etməkdir. Bu cür yanaşma modernləşmə paradigmasının təkamülünü daha dolğun işıqlandırmağa və onun gələcək inkişafı üçün mümkün perspektivləri təsvir etməyə imkan verir.

Bundan sonrakı dövrdə, artıq modernləşmə “inqilabi” dəyişikliklərin həyata keçirilmə sürəti baxımından təkamüllü, genişlənmiş bir proses kimi qəbul edilməyə başladı. Təkamül bütün cəmiyyətlərin keçməli olduğu müəyyən mərhələlər və ya modernləşmə mərhələləri çərçivəsində həyata keçirilmişdir. Məsələn, ənənəvi, keçid və modernləşmiş cəmiyyətlərin mərhələləri adətən fərqləndirilir; tarixçi-professor Siril Blek tərəfindən müəyyən edilən modernləşmənin dörd mərhələsi vardır: 1) “modernity” çağırışı - ənənəvi bilik səviyyəsi ilə xarakterizə olunan cəmiyyətin müasir ideyalar və institutlarla ilkin qarşıdurması, onda modernləşmə tərəfdarlarının meydana çıxması; 2) modernləşən elitanın konsolidasiyası - hakimiyyətin ənənəvidən adətən bir neçə nəsil davam edə bilən şiddətli inqilabi mübarizə prosesində liderlərin modernləşdirilməsi; 3) iqtisadi və sosial transformasiya - cəmiyyətin əsasən aqrar, kənd həyat tərzinin üstünlük təşkil etdiyi həyat tərzindən əsasən şəhərləşmiş və sənaye həyat tərzinə çevrildiyi ana qədər iqtisadi artım və sosial dəyişikliklər; 4) cəmiyyətin integrasiyası - iqtisadi və sosial transformasiya cəmiyyətin sosial quruluşunun əsaslı şəkildə yenidən qurulmasını yaradır [4, 67-68].

Xətti model, adətən, ənənəvilik və modernləşmənin ideal-tipik şəkillərinin müqayisəsi əsasında hazırlanmış, əslində, iki qütbü təmsil edən standart modernləşdirmə meyarları probleminin müzakirəsini stimullaşdırdı. Bu meyarlar xətti model tərəfdarları tərəfindən modernləşmə yoluna qədəm qoymuş bütün cəmiyyətlər üçün məcburi hesab olunurdu. Belə ki, israili sosioloq Şmuel Eyzenştadt özünün ilk əsərlərindən birində cəmiyyətin müxtəlif sahələrinə münasibətdə modernləşməni müşayiət edən əlamətlər toplusunu formalaşdırmışdır.

Sosial sahədə modernləşmənin sosial-demoqrafik aspektləri, Eyzenştadt görə, sosial səfərbərlik anlayışı ilə kifayət qədər dəqiq təsvir olunur. Tədqiqatçıya görə, sosial-struktur dəyişikliklərə “fərdi və institusional strukturların fəaliyyətinə münasibətdə yüksək diferensiallaşma və ixtisaslaşma”, “fərdlər tərəfindən yerinə yetirilən müxtəlif rollar arasında, xüsusən də peşəkar və siyasi rollar arasındakı ayrılma daxildir.

İqtisadi sahədə modernləşmə, alimin fikrincə, elmi biliklərin sistemli tətbiqi ilə stimullaşdırılan texnoloji artımla müşayiət olunur. Başqa sözlə desək, o, iqtisadi modernləşməni yüksək səviyyəli texnologiyalara əsaslanan sənaye sisteminin inkişafı, iqtisadi rolların və təsərrüfat fəaliyyət sahələrinin getdikcə daha çox ixtisaslaşması, eləcə də iqtisadi fəaliyyətin əsas istiqamətlərinin miqyasının və mürəkkəbliyinin artması kimi təqdim edirdi.

Eyzenştadt siyasi sahədə modernləşmənin aşağıdakı xüsusiyyətlərini ayırd etmişdi: mərkəzi, qanunvericilik, icraedici və siyasi institutların güc potensialının artması hesabına siyasi fəaliyyətin ərazi miqyasının genişlənməsi; davamlı “siyasi hakimiyyətin əhalinin daha geniş kütlələrinə - hər bir yetkin şəxsə doğru yayılması; onların konsensual əxlaqi nizama daxil edilməsi”.

Mədəniyyət sahəsində modernləşmə, S.Eyzenştadt görə, mədəni dəyər sistemlərinin əsas elementlərinin (din, fəlsəfə, elm) diferensiallaşması ilə səciyyələnirdi [5, 2-5].

Beləliklə, dövlətin müxtəlif sahələrdə modernləşməsi sayəsində cəmiyyətdə sosial rifahın artması prosesi baş verir ki, bu da davamlı inkişafın ən mühüm tərkib hissələrindən biridir. Sosial rifahın və cəmiyyətin modernləşməsini şərtləndirən amillərdən ən birincisi sosial, demokratik dövlətin mövcudluğudur.

Sosial dövlət insanın ən yüksək dəyərini elan edən və şəxsiyyətin layiqli yaşaması, sərbəst inkişafı və yaradıcı (əmək) potensialının özünü həyata keçirməsi üçün şərait yaradan hüquqi demokratik dövlətdir. İnsanın layiqli həyatı onun müasir inkişaf etmiş cəmiyyət standartları səviyyəsində maddi təminatı, mədəni dəyərlərə çıxışı, şəxsi təhlükəsizlik hüquqlarının təmin edilməsi, insanın azad inkişafı isə onun fiziki, əqli və mənəvi cəhətdən təkmilləşməsi kimi başa düşülür.

Hüquqi demokratik dövlətin sosiallıq dərəcəsini qiymətləndirmək üçün meyarlar bunlardır:

- insan hüquq və azadlıqlarına riayət edilməsi;
- fəal və güclü sosial siyasətin aparılması;
- vətəndaşların əksəriyyəti üçün layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi;
- əhəlinin ən həssas təbəqələrinə və qruplarına ünvanlı dəstək, yoxsulluğun azaldılması və aradan qaldırılması;
- hökumət və idarəetmənin bütün səviyyələrində qərarların hazırlanmasında və sosial ekspertizasında vətəndaşların real iştirakı üçün əlverişli şəraitin yaradılmasının təmin edilməsi;
- ictimai razılığın əldə edilməsinin əsas mexanizmi kimi sosial tərəfdaşlıq sistemini tanıyan və inkişaf etdirən hüquq və təminatlara riayət edilməsi və dövlətin tənzimləyici rolu ilə işçinin və işəgötürənin maraqlarının balanslaşdırılması;
- hər hansı sahibkarlıq subyektinin, hər hansı mülkiyyətçinin konkret sosial məsuliyyət daşımalı olduğu təminatlar;
- işçilərin səhmdarlığının inkişafı əsasında, o cümlədən gəlirlərin vergilərin zənginlərdən yoxsullara yenidən bölüşdürülməsi və cəmiyyətin ən əmək qabiliyyətli üzvlərinə daha çox yük düşməsi yolu ilə təmin edilən sosial ədalət və cəmiyyətin sosial həmrəyliyi; az əmək qabiliyyətli insanlara kömək etmək üçün;
- kişi və qadınların gender bərabərliyi;
- dövlət və ictimai işlərin idarə olunmasında bütün vətəndaşların iştirakı, istehsalın idarə olunmasında işçilərin iştirakı, sosial tərəfdaşlıq sisteminin inkişaf etdirilməsi;
- ailənin möhkəmlənməsinə, vətəndaşların, xüsusən də gənclərin mənəvi, mədəni, əxlaqi inkişafına, əcdadların irsinə və nəsillərin davamlılığına qayğıkeş münasibətə, milli-tarixi ənənələrin orijinallığının qorunub saxlanmasına yönəlmiş hüquq və təminatlar.

Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 25-ci maddəsinə və İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 11-ci maddəsinə uyğun olaraq, sosial dövlətin strateji məqsədi hər bir insanı, qida, geyim, mənzil, tibbi qulluq və zəruri sosial xidmətlər də daxil olmaqla, onun özünün və ailəsinin sağlamlığının və rifahının qorunub saxlanılması üçün zəruri olan həyat səviyyəsinə malik olmaq hüququ və işsizlik, xəstəlik, əlillik, dulluq, qocalıq halında və ondan asılı olmayan digər səbəblərə görə dolanışıq vəsaitlərini itirdiyi halda təminat hüququ verməkdir [2].

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 16-cı maddəsində də bu hal öz əksini tapmışdır: “Azərbaycan dövləti xalqın və hər bir vətəndaşın rifahının yüksəldilməsi, onun sosial müdafiəsi və layiqli həyat səviyyəsinin qayğısına qalır” [1, m.16].

Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikasında vətəndaşların sosial sabitliyi və sosial təminatı uğurlu islahatlar və dövlət proqramları vasitəsilə təmin edilir. Müstəqillik illərində Azərbaycan bu istiqamətdə yaxşı nəticələr əldə edə bilmişdir. Əhəlinin sosial sabitliyi və sosial təminatı hər bir dövlətin çiçəklənməsi, müasir demokratik cəmiyyətin inkişafı üçün əvəzsiz şərt kimi qəbul edilir. Öz növbəsində, cəmiyyətin sabitliyinin möhkəmləndirilməsi hüquqi və proqram islahatları çərçivəsində həyata keçirilən uğurlu sosial-iqtisadi modernləşmə ilə bağlıdır. Onlar hakimiyyətin icra, qanunverici və məhkəmə qollarının əlaqələndirilmiş fəaliyyətini və qarşılıqlı fəaliyyətini təmin edir.

Ölkədə aparılan sosial islahatlar və davamlı modernləşmə sayəsində dövlətin sosial siyasətinin yeni prinsipləri göstərilmişdir ki, onların əsasını dövlət tərəfindən sosial təminatların təmin edilməsi üzrə səylərin vəhdəti və vətəndaşların öz sağlamlığı və rifahı üçün şəxsi məsuliyyəti təşkil edir. Dövlətin

həyata keçirdiyi güclü sosial siyasət sosial sabitliyi və harmoniyanı təmin etməklə, sosial yönümlü cəmiyyətin də əsaslarını qoymuşdur.

Nəticə

Beləliklə, ölkənin sosial modernləşməsinin əsas mahiyyəti köklü transformasiyanı, vətəndaşların şüurunun asılı əhval-ruhiyyədən aktiv həyat mövqeyinə keçməsinə nəzərdə tutur ki, bu da dövlət siyasətinin ən prioritet sahələrindən biridir. Birmənalı olaraq qeyd etmək lazımdır ki, modernləşmə o zaman uğurlu olar ki, birincisi, Milli Konsepsiya və müvafiq plan vasitəsilə həyata keçirilsin; ikincisi, bütünlüklə sürətləndirilmiş sənaye-innovativ inkişafı ilə bağlı real iqtisadi nailiyyətlərə əsaslansın. Sənaye və innovativ inkişafdan kənar heç bir modernləşmə, sadəcə, mümkün deyil.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. 12 noyabr 1995-ci il.
2. Ümumdünya insan hüquqları Bəyannaməsi. <https://www.coe.int/az/web/compass/the-universal-declaration-of-human-rights-full-version->
3. Алексеев В.В., Побережников И.В. Школа модернизации: эволюция теоретических основ // Уральский исторический вестник. Екатеринбург, 2000. № 5-6: Модернизация: факторы, модели развития, последствия изменений. С. 8-49
4. Black C.E. The Dynamics of Modernization: A Study in Comparative History. N.Y.: Harper Colophon Books, 1975. P. 67-68
5. Eisenstadt S.N. Modernization: Protest and Change. P. 2-5.
6. Moore W.E. Social Change. Englewood Cliffs, N.Y.: Prentice-Hall, 1974. P. 34-46

ОБЕСПЕЧЕНИЕ РЕФОРМ В УСТОЙЧИВОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ

Афаг Иманова

Аннотация. Статья посвящена исследованию понятий «устойчивая модернизация» и «социальная модернизация», а также реформ, влияющих на их развитие. В статье автором предпринята попытка философского осмысления процессов модернизации в обществе с позиций рациональности и ее видов. Проанализировано влияние рациональных и иррациональных установок на эффективность социальной модернизации.

Ключевые слова: устойчивое развитие, социальное обеспечение, реформы, модернизация, социальная модернизация

REFORMS FOR SUSTAINABLE MODERNIZATION AND SOCIAL SECURITY

Afaq Imanova

Abstract. The article is devoted to the study of the concept of sustainable modernization and social modernization, as well as reforms that affect their development. In the article, the author made an attempt to philosophically comprehend the processes of modernization in society from the standpoint of rationality and its types. The influence of rational and non-rational attitudes on the effectiveness of social modernization has been analyzed.

Keywords: sustainable development, social security, reforms, modernization, social modernization.

Rəyçi: f.e.d., prof. Sakit Hüseynov

DAVAMLI İNKİŞAFDA DİNİ DƏYƏRLƏR

Azadə Quliyeva

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, **Azərbaycan**

e-mail: azadaquliyeva@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0007-6087-4585>

Xülasə: Məqalə davamlı inkişafda dini dəyərlərin rolunun öyrənilməsinə həsr olunub. Müəllif davamlı inkişaf probleminin geniş təhlilini aparır, bu fenomenin mahiyyətini təsvir edir. Məqalədə davamlı inkişafa təsir edən əsas komponentlərdən biri olan dinin cəmiyyətdəki rolu ətraflı araşdırılır. Eyni zamanda, cəmiyyətin formalaşmasına və xalqların tarixi taleyinə təsir göstərən dini dəyərlər də öyrənilir.

Açar sözlər: davamlı inkişaf, sosial-iqtisadi inkişaf, konsepsiya, din, dini dəyərlər, dini şüur.

Son illərdə davamlı inkişaf problemləri ilə bağlı məsələlər həm dövlətlərustü, həm də milli səviyyədə müzakirə obyektinə çevrilmişdir. Bu məsələlərə marağın durmadan artması çoxsaylı beynəlxalq təşəbbüslər və çoxlu sayda elmi nəşrlərlə bağlıdır. Davamlı inkişaf nəzəriyyəsinin hazırkı vəziyyətini təsvir edərkən qeyd etmək lazımdır ki, hazırda bu fenomenin mahiyyətini və müvafiq konsepsiyanın məzmununu şərh etmək üçün ümumi qəbul edilmiş bir yanaşma yoxdur. Bütün bunlar davamlı inkişafın nəzəri əsaslarının formalaşdırılması prosesinin başa çatmadığını, davamlı inkişaf fenomeni ilə bağlı tutarlı, ümumi qəbul edilmiş baxışlar sisteminin olmamasından xəbər verir. Bu isə ilk növbədə onunla bağlıdır ki, həmin fenomenin şərhinə mövcud yanaşmaların sistemləşdirilməsi və integrasiyası vəzifələri öz aktuallığını itirməmişdir.

Bir çox tədqiqatçılar haqlı olaraq qeyd edirlər ki, davamlı inkişaf məsələləri üzrə tədqiqatların aktuallığı və tələbatı bir çox koqnitiv, nəzəri və praktiki səbəblər; bir sıra uzunmüddətli iqtisadi və sosial tendensiya, global risklərin və çağırışların formalaşması; artımın və sosial-iqtisadi inkişafın yeni modelinin axtarışı, onun fərqli xüsusiyyəti dayanıqlı inkişafa diqqət yetirilməsi ilə bağlıdır [4].

Davamlı inkişaf problemlərinə dair nəşrlərin təhlili belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, dayanıqlı inkişaf fenomeninin öyrənilməsinə bəzi ümumi tədqiqat yanaşmaları formalaşmışdır: birincisi, üçlü yanaşma meydana gəlmişdir (bu, davamlı inkişafın üç əsası ideyasına əsaslanır: iqtisadi, ekoloji və sosial); ikincisi, davamlı inkişafın mikro iqtisadi aspektləri formalaşmış və davamlı inkişafın problemləri də daxil olmaqla, tədqiqat sahəsinin genişləndirilməsinə zərurət yaranmışdır.

Davamlı inkişaf konsepsiyası hazırda BMT-nin üzvü olan bütün ölkələr tərəfindən bəşəriyyətin prioritetlərindən biri kimi tanınır ki, ona keçid milli və global səviyyədə baş verməlidir. Davamlı inkişaf konsepsiyasının formalaşması 60-cı illərin sonu, 70-ci illərin əvvəlləri üçün xarakterik olan elm və iqtisadiyyatın fəal ekolojiləşdirilməsi prosesinin məntiqi nəticəsi idi. Ətraf mühitin çirklənməsi, əhəlinin həddindən artıq çoxalması və təbii ehtiyatların məhdudluğu problemlərinin kəskinləşməsi bir sıra Qərbi ölkələrə xas olan mövcud istehlak modelini saxlamaqla inkişaf perspektivləri və global böhranın qaçılmazlığı ilə bağlı sualları aktuallaşdırmaya bilməzdi. Nəticədə, geniş istehlaka təbii reaksiya olaraq, qaçılmaz global böhran ideyası yarandı: həddindən artıq əhəlinin, həddindən artıq istehsalın, ekoloji fəlakətlərin çoxalması.

Global böhranın mahiyyətini elmi dərk etmək üçün ilk cəhdlərdən biri 1968-ci ildə “Roma Klubu” (bir qrup nüfuzlu sahibkar, iqtisadçı, məşhur alim və siyasətçi tərəfindən yaradılmış qeyri-hökumət təşkilatı) tərəfindən edilib. Onun əsas məqsədi global tarazlığa nail olmaq üçün global böhranın təhlili üsullarını hazırlamaq idi. Elmi ictimaiyyət Roma Klubunun fəaliyyətinin praktik əhəmiyyətini əvvəlcə tam qiymətləndirmədi; bu, əsasən, artan təhlükələri və ortaya çıxan problemləri tanımaq istəməməsi, “çiçəklənən cəmiyyət” imicini məhv etmək qorxusu və “gələcəyin post-sənaye

cəmiyyəti”nə birbaşa keçidlə əlaqəli idi. Çünki əvvəlki nisbətən çiçəklənən onilliklər fonunda bütün bunlar köhnə dünyagörüşü prinsiplərinin və əsaslarının süqutu kimi görünürdü [8, 43].

Təbii ki, yaranan konsepsiyanın elmi əsaslandırılması lazım idi. Bu məqsədlə 1970-ci ilin iyulunda amerikalı riyaziyyatçı C. Forresterə davamlı inkişaf modelini hazırlamaq tapşırıldı. O, seçilmiş dəyişənlərin qarşılıqlı asılılığını təsvir edən qırx qeyri-xətti tənlikdən ibarət “Mir-1” modelini təklif etmişdi. Model dünya sisteminin əsas proseslərini kobud surətdə təqlid edən primitiv sistem kimi tənqid olundu və “Mir-2” modelinə çevrildi. C. Forresterin məsləhəti ilə 1970-ci ildən 2100-cü ilə qədər “Mir-3” uzunmüddətli inkişaf dövrünün modeli üzərində iş onun köməkçisi professor D. Medousa həvalə edildi. Forrester layihənin elmi rəhbərliyini özündə saxladı və 1971-ci ildə yeni kompüter modelinin bir çox aspektlərini əks etdirən “Dünya dinamikası” monoqrafiyasını nəşr etdi [7].

1972-ci il iyunun 16-da keçirilən və hazırlıqları Roma Klubunun işi ilə paralel aparılan Stokholm Konfransı hökumət və biznesin integrasiyası məqsədini güdüdü ki, bu da davamlı inkişaf konsepsiyasının mezo səviyyəyə keçidini göstərirdi. Nəticədə beynəlxalq fəaliyyətin “yumşaq qanunları” toplusu nəşr edilmiş və bəyannamə qəbul edilmişdir ki, burada davamlı inkişafın “ayrıca dərk edilən problemləri” ilk dəfə olaraq sistemə şəkildə təqdim olunur və tədqiq edilir, qlobal böhranın səbəblərinin təhlili aparılır, “iqtisadi və sosial inkişafın həlledici əhəmiyyət kəsb etdiyi” davamlı inkişaf prinsipləri tərtib edilir.

Davamlı inkişaf konsepsiyasının təkamülünün birinci mərhələsi (1968-1983) nəticəsində bu konsepsiyanın əsas ideyaları formalaşdırıldı, onun sistem böhranının aktuallığı əsaslandırıldı, konsepsiyanın regional inkişafa genişlənməsi və mezosəviyyə (regionlar, şəhərlər, ərazilər) başlandı, davamlı inkişaf modelləri müəyyən edildi. Nəzərdən keçirilən konsepsiyanın təkamülünün ilkin mərhələsində özünü qabarıq şəkildə əks etdirən elmin ekolojişdirilməsi tədricən öz yeganə rolunu itirdi.

1984-cü ildən başlayaraq dünya alimlərinin ətraf mühit və inkişaf üzrə təkliflərini toplayan xanım Q.X. Brundtland 1987-ci ildə 23 ölkənin ekspertlərinin köməyi ilə hazırlanmış “Bizim ümumi gələcəyimiz” adlı əsas məruzəni BMT Baş Assambleyasına təqdim etmişdir [5, 24].

Bu konsepsiyanın əsas məğzi: “Gələcək nəsillərin həyatını təhlükə altına qoymadan, indiki nəsillərin tələbatının sosial, iqtisadi və ekoloji cəhətdən normal ödənilməsi”ndən ibarətdir. Q.X. Brundtlandın rəhbərliyi ilə hazırlanmış “Bizim ümumi gələcəyimiz” adlı məruzə BMT Baş Assambleyasının təşəbbüsü ilə müxtəlif ölkələrə yayılmış və bir çox dillərdə kitab şəklində çap olunmuşdur [6].

1992-ci ildə Braziliyanın Rio-de-Janeyro şəhərində (qısa şəkildə: RIO-92) keçirilmiş Ətraf mühit və inkişaf üzrə BMT konfransı “XXI əsrin Gündəliyi”, “Rio Bəyannaməsi” və digər sənədləri əhatə edən müasir cəmiyyətin Davamlı İnkişaf Konsepsiyasını qəbul etdi. Bu sənəd təkcə ətraf mühitin mühafizəsi məsələsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda ayrı-ayrı ölkələrdə insanla ətraf mühitin əhəngdarlığına əsaslanan uzunmüddətli iqtisadi, sosial və ekoloji inkişaf strategiyasını nəzərdə tutan bütöv bir konsepsiyadır. Ümumiyyətlə, Davamlı İnkişaf konsepsiyasının əsas məntiqi mahiyyətində Planetin təbii ehtiyatlarından səmərəli və qənaətlə istifadə, təbii mühitin qorunub saxlanması, indiki və gələcək nəsillərin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması şərtlə insanların tələbatının ağıllı şəkildə ödənilməsi və bütün dünyada sülhün saxlanılmasına yönəlmiş sosial-iqtisadi və ekoloji inkişafı nəzərdə tutulur [1, 21].

Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, davamlı inkişafın ən geniş yayılmış üçlü yanaşması üç aspekti nəzərdən keçirir: ekoloji, sosial və iqtisadi. Bir qayda olaraq, davamlı inkişaf yalnız sadalanan üç komponentin hər birinin davamlılığı formalaşdıqda əldə edilə bilər.

Davamlı inkişafın ekoloji komponenti təbii sistemlərin bütövlüyünü, biosferin həyat qabiliyyətini və sabitliyini təmin etməlidir. Ekoloji nöqteyi-nəzərdən davamlı inkişaf bəşəriyyətlə ətraf mühit arasında qarşılıqlı əlaqənin, insanın və biosferin birgə təkamülü, təbiətlə cəmiyyət arasında qarşılıqlı əlaqənin uyğunlaşdırılması prosesi, “sivilizasiya strategiyası” kimi qəbul edilir.

Davamlı inkişafın sosial komponenti insanlara, sosial və mədəni sistemlərin sabitliyinin qorunmasına, o cümlədən nemətlərin ədalətli bölüşdürülməsi, mədəni kapitalın və qlobal müxtəlifliyin qorunması, qeyri-dominant mədəniyyətlərin inkişafı, sosial ədalətin əldə edilməsi,

sosial inkişafın təşviqi, plüralizm, münaqişələrin azaldılması, sosial sabitliyin qorunması, məhsuldar məşğulluğun genişləndirilməsi, sosial inklüzivliyin təşviqinə yönəlib.

Davamlı inkişafın iqtisadi komponenti məhdud iqtisadi resurslardan optimal istifadəni nəzərdə tutur. Davamlı iqtisadi inkişaf mövcud resurslardan səmərəli istifadəyə, ekoloji cəhətdən təmiz, enerjiyə qənaət edən və materiala qənaət edən texnologiyalardan, o cümlədən tullantıların minimuma endirilməsi və təkrar emalına əsaslanan balanslaşdırılmış iqtisadiyyata əsaslanır.

Həç şübhəsiz, müasir sosial inkişaf, sənaye texnologiyasının böhranı, təbii planetar biogen sabitlərin pozulması və bunun nəticəsində biosfer və cəmiyyət üçün ekoloji təhlükənin artması, genofondun korlanması, bioloji müxtəlifliyin və insan dəyərinin azalması bir sıra regionlarda insanların yaşaması, Yer kürəsində həyatın qorunması problemini kəskinləşdirir. Bununla belə, yüksək səmərəli və humanist yönümlü yeni dünyanın - postindustrial sivilizasiyanın konturları indi aydın şəkildə üzə çıxır. Bəşəriyyətin bütün tarixini müşayiət edən bir çox mənəvi hadisələrin aktivləşməsi baş verir. Onların arasında ənənəvi olaraq fərdi və ictimai orqanizmin müxtəlif aspektlərinə müstəsna təsir göstərən din də var.

Əsrlər boyu din insanın dünyaya, təbiətə, ümumən həyata münasibətini formalaşdırıb. Son onilliklərdə başlayan milli mədəniyyətlərin mənəvi dəyərlərinə kütləvi müraciət prosesi qanunların, əxlaqi və etik prinsiplərin axtarışı və formalaşdırılması ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır.

Din cəmiyyət tərəfindən şüurlu olaraq sabit norma kimi qəbul edilir, onun bütövlüyünün təminatı kimi xidmət edir, sabitliyini və orijinallığını qoruyur. Gündəlik sosial həyatın bir hissəsi olduğu üçün cəmiyyətin əsas dəyərlərinin formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərir [3, 8].

Dini şüur nisbətən müstəqil iki səviyyəni təmsil edir: dini psixologiya və dini ideologiya. Şüur cəmiyyətin inkişafına öz-özünə deyil, dini ideologiyanın əsasını təşkil edən müəyyən adi və ya nəzəri ideyalara əsaslanan insanların fəaliyyəti ilə təsir göstərir. İstənilən praktik insan fəaliyyəti təfəkkür sisteminə əsaslanır. Ona görə də fəaliyyətin xarakterinin dəyişməsi dünyagörüşün dəyişməsindən asılıdır. Fikrimizcə, mənəvi nemətlərə can atmaq, varlığın həqiqi dini dərk edilməsi bəşəriyyəti nicat yoluna apara bilər. İnsanların şüur və iradəsinə təsir edən dini normalar müəyyən davranış tipini formalaşdırır. Hüquq normalarından fərqli olaraq, onlar məcburi qüvvə ilə dəstəklənməyən mənəvi dəyərlər sistemi yaradırlar. Yəqin buna görə də dini postulatlar çox vaxt qanuni postulatlardan daha güclü olur. Bu isə o deməkdir ki, din ictimai şüurun mühüm komponenti və davamlı inkişaf amili kimi çıxış edə bilər.

Dini dəyərlər cəmiyyətin formalaşmasına və xalqların tarixi taleyinə ən böyük təsir göstərən amil olmuşdur. Məhz dünya dinləri imperiyaların formalaşması və fəaliyyət göstərməsi şəraitində sivilizasiya məkanını təchiz etməyə və onu indi gördüyümüz kimi təqdim etməyə kömək etdi. Müəyyən bir dinə etiqad edən fərdlər və sosial qruplar dini şüurun daşıyıcısı kimi çıxış edirlər. Dini şüurun xüsusiyyəti insanların insan ruhunun transsendent, fəvqəltəbii kateqoriyalarında ən yüksək ölçülərinə istinad edərək ətraf aləmə yiyələnmək istəyidir. Dini şüurun əsasını dini dəyərlər təşkil edir.

Tarixi təcrübə və müasir sosial həyat təcrübəsi göstərir ki, həm bütövlükdə din, həm də onun ayrı-ayrı komponentləri, hətta bu ayrı-ayrı komponentlərin elementləri (o cümlədən dini dəyərlər) dini amil kimi çıxış edə bilər. Dini amil - dinin müəyyən bir sosial obyektə təsirini ifadə etməyə xidmət edən və bu spesifik şəraitdə müəyyən bir obyektin işləməsi və öyrənilməsi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən anlayışdır.

Dini amilin məzmununa ondakı obyektiv və subyektiv münasibət baxımından da yanaşmaq olar. Dini amilin obyektiv tərkib hissəsi dindar nəslin:

- dini şüurun müəyyən məzmununda;
- mövcud dini münasibətlər sisteminə;
- formalaşmış dini kultda;
- həmin dövrdə mövcud olan dini təşkilat şəklində
- tapdığı və ifadə etdiyi dini reallıqdır.

Dini amilin subyektiv komponentinə aşağıdakılar daxildir:

- bu və ya digər dini icmanın dünyəvi dünyada öz vəzifələrinə müəyyən baxışı;

- müəyyən bir dindar cəmiyyətdə bu vəzifələrin yerinə yetirilməsinə köklənmiş müəyyən hisslərin və iradənin olması.

Müstəqillikdən sonra Azərbaycanda dini və milli dəyərlərin dirçəlişi prosesi sürətlənmişdir. Qeyd edək ki, müstəqilliyin ilk illərində dindarlaşma prosesi ilə yanaşı, dini konfessiyaların sayında və miqyasında da əhəmiyyətli dərəcədə artım müşahidə edilməyə başlanmışdı. Bəzi radikal dini qrupların təsiri altında bu proses dini tolerantlıq mühitinə mənfi təsir göstərirdi. Statistik məlumatları nəzərdən keçirdikdə isə görürük ki, dindarlaşma prosesi nisbətən sabit xarakter almış və dövlətin din siyasəti nəticəsində dinlərarası və konfessiyalararası tolerant mühit təmin edilmişdir. Azərbaycanda dini mühitin inkişaf istiqamətinin təhlil edilməsi üçün həm tarixi-nəzəri yanaşmalara, həm də empirik-statistik tədqiqatlara ehtiyac hiss olunur. Belə tədqiqatlar cəmiyyətdə tolerant və multikultural münasibətlərin əsas amillərinin təsbit edilməsi, ictimai-siyasi, iqtisadi və digər sahələrdə dinamik dəyişikliklərin dini tolerantlıq mühitinə təsirlərinin təhlili, dini radikalizmin, dinin siyasiləşməsinin və fundamentalizmin qarşısının alınması istiqamətində işlərin aparılması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir [2, 13-14].

Azərbaycanda tarixən heç vaxt milli və dini zəmində fikir ayrılıqları və qarşıdurmalar olmayıb, əksinə, həmişə qarşılıqlı inam və hörmətə əsaslanan mütərəqqi milli, mədəni və dini münasibətlər mövcud olub. Müasir dünyada sürətlə gedən qloballaşma şəraitində baş verən mürəkkəb etno-siyasi proseslərdə dinin yeri və rolu, beynəlxalq münasibətlərdə və cəmiyyətdə dini amil, xalqlar üçün mədəniyyətlərarası dialoq kimi qlobal problemlərin müzakirəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Zəngin mədəni-mənəvi irsə, çoxəsrlik tolerantlıq ənənələrinə, dövlət-din münasibətlərinin nümunəvi modelinə malik, müxtəlif sivilizasiyaların qovuşduğu yerləşən Azərbaycan kimi bir ölkədə bəşəriyyətin gələcəyi naminə bu günədək çoxlu sayda mötəbər tədbirlərin keçirilməsi təsadüfi deyil.

Azərbaycan çoxmillətli və çoxkonfessiyalı dövlət kimi bu gün dünya birliyinə hərtərəfli inteqrasiya siyasəti yürüdür, dünya birliyi ilə əlaqələrin, istər ikitərəfli, istərsə də çoxtərəfli əməkdaşlıq əlaqələrinin inkişafına böyük önəm verir. Azərbaycan hökumətinin din siyasəti demokratik dövlət quruculuğu kursu ilə yanaşı, dövlət-din münasibətlərinin milli, mədəni və hüquqi müstəvidə tənzimlənməsi prinsiplərinə əsaslanır.

Bu gün ölkədə mövcud olan ictimai sabitlik, vətəndaş həmrəyliyi, etnik dini tolerantlıq mühiti mütərəqqi tarixi ənənələrə söykənən milli siyasətin məntiqi nəticəsidir. Beləliklə, dini və milli-mənəvi dəyərlərin yüksək səviyyədə mühafizə edilərək qorunub saxlanılması, yetişməkdə olan gənc nəsillərə çatdırılması həmçinin davamlı inkişafın təmin edilməsi Azərbaycan hökumətinin qarşıya qoyduğu və çox böyük müvəffəqiyyətlə həyata keçirdiyi mühüm prioritetlərdən biridir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Hüseynov S. Davamlı inkişafın sosial və fəlsəfi problemləri. Bakı, "Elm və təhsil", 2019, 312 səh.
2. Qənbərov A. Azərbaycanda dövlət-din münasibətləri: dünyəviliyin nəzəri və hüquqi əsasları. Bakı, "Nurlar" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2019, 216 səh.
3. Боре́йко Ю. Г. Ценностный смысл обыденного сознания в повседневности религии // Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences. — 2015. — Vol. III (7), is. 42. — С. 7–11.
4. Канаева О.А. Социальные императивы устойчивого развития / Материалы Международного симпозиума «Устойчивое развитие общества и экономики», СПбГУ, 2015.
5. Марфин Н.Н. Устойчивое развитие человечества: учебник. М.: МГУ. 2007, с.596
6. Устойчивое развитие: Новые вызовы: Учебник для вузов (Под общ.ред. В.И.Данилова-Данильяна, Н.А.Пискуловой). М.: Изд-во «Аспект Пресс», 2015. 336 с.
7. Форрестер Дж. Мировая динамика: пер. с англ. А. Ворощука, С. Пегова Дж. Форрестер. — М.: АСТ, 2003. — 384 с.
8. Чумаков А. Н. Глобализация. Контуры целостного мира: монография / А. Н. Чумаков. — М.: Проспект, 2009. — 432 с.

РЕЛИГИОЗНЫЕ ЦЕННОСТИ В УСТОЙЧИВОМ РАЗВИТИИ

Азада Гулиева

Аннотация.Статья посвящена изучению роли религиозных ценностей в устойчивом развитии. Автор проводит широкий анализ проблемы, описывая сущность этого явления, аналогично исследует роль религии в обществе, которая является одной из основных составляющих, и которая так же влияет на устойчивое развитие. Вместе с тем автором идентифицируются религиозные ценности, оказывающие наибольшее влияние на формирование общества и, конечно же, историческую судьбу народов.

Ключевые слова: устойчивое развитие, социально-экономическое развитие, концепция, религия, религиозные ценности, религиозное сознание

RELIGIOUS VALUES IN SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Azada Qulieva

Abstract.The article is devoted to the study of the role of religious values in the concept of sustainable development. Firstly, the author conducts a broad analysis of the problem of sustainable development, describes the essence of this phenomenon and interprets the content of the concept. The article also explores the role of religion in society, which is one of the main components influencing sustainable development. At the same time, religious values that have the greatest influence on the formation of society and the historical fate of peoples have been also studied.

Keywords: sustainable development, socio-economic development, concept, religion, religious values, religious consciousness.

Rəyçi: f.e.d., prof. Sakit Hüseynov

FİLOSOF ÖMRÜ: İLHAM MƏMMƏDZADƏ – 70

Vaxtilə Şopenhauer yazırdı: “Ən gözəl musiqi örnəkləri yalnız bu sahədə təcrübəli və bilikli insanlar üçün anlaşılandır, çünki onların başlıca tonu səslərin labirintindən keçən uzun musiqi ifadələrindən ibarətdir. Bunun bənzəri olaraq, böyük ağıl sahibləri də əzablı və genişmiqyaslı daxili tənzimlənmə prosesindən, çox güclü şübhələrdən və çoxsaylı yanlışlıqlardan keçərək səbatlı vəziyyətə gəlib çıxırlar”. Gəlin etiraf edək ki, belə bir global, ziddiyyətli proseslərin baş verdiyi narahatlıqlar əsrində dünyanın, insanın, insan ruhunun total iztirablar və axtarışlarla dolu fəlsəfə ilə məşğul olması, filosofluq etməsi son dərəcə mənəvi məsuliyyət yükü daşımaqla yanaşı, həm iztirablı, həm də xoşbəxtlik kimi bir yoldur. Burada qərarlaşmaq, öz ruhunun, dünyanın, insanın səsinə duyaraq, anlayaraq ona reaksiyalar vermək elə ən gözəl örnəkləri dünyaya hədiyyə etmək cəhdidir. Ona görə də gəlin bir daha etiraf edək ki, müasir dövrdə filosof olmaq qədər ikinci bir məsuliyyətli “vəzifəni” təsəvvür etmək, bəlkə də, mümkün deyildir. Məsələ bundadır ki, fəlsəfə dövrün problemləri, ictimai-siyasi, etik-əxlaqi, milli-mədəni dəyərləri, dövlətçilik və müasirlik, ənənə və yenilikləri, bir sözlə, dünya, insan, elm, bilik və onun sivilisasiyanın inkişafında rolu, müasirliyin dialektik xüsusiyyətləri, cəmiyyətin oriyentasiyası, konsolidasiyası, “gələcəyi”, “indisi” və “keçmişi” barədə fikir plüralizmini, dialoqunu cəsarətlə həyata keçirən, millətin milli ideologiyasının müəyyənləşdirilməsində rol oynayan həm tarixi, həm də müasir paradigmadır.

Onun əsaslarında daima dövlətin yanında olmaq, milli birlik və təhlükəsizlik kimi ideyaların həyata keçirilməsi zəminində fəaliyyət göstərmək bir növ tale məsələsidir. 70 illik ömür yoluna nəzər saldıığımız filosof İlham Məmmədzaadə 2020-ci ildə nəşr etdirdiyi “Bir daha fəlsəfə haqqında” kitabının 30-cu səhifəsində yazır: “M.Fuko hesab edir ki, fəlsəfə əbədi olanın keçmişin əsaslandırılmasından imtina etdiyi anda müasir olur. Fəlsəfə “indi və hazırda” olana müraciət etməlidir”.

Müasir siyasi, ideoloji, ictimai-humanitar insanı, cəmiyyəti bu proqramdan kənar təsəvvür etmək, sadəcə, mümkün deyil. Başqa sözlə, fəlsəfə insanın taleyi, insan fəlsəfəsinin, obrazlı desək, evristik məzmunudur. Təsədüfi deyil ki, Kant hesab edirdi ki, fəlsəfə insan olmağın paradigmasıdır. Bütün bunlar nəzərə alınanda görürük ki, müasirlik və dövlətçilik baxımından fəlsəfə milli ideologiyanın, millətin bilavasitə dövlətçilik ideologiyasının təəcəssümü və milli fəlsəfənin yaradıcısı olmalıdır. Belə bir məqamda vacib bir tezis qeyd edək: Anlaşıqlıdır ki, belə bir global epoxada və beynəlxalq ziddiyyətlərin, münasibətlərin mürəkkəbliyi şəraitində fəlsəfə ilə məşğul olmaq nə qədər vacib və məsuliyyətlidir. Biz əminik ki, indi bu vəzifə və məsuliyyətin daşıyıcısı olan, həyatını bütövlükdə fəlsəfəyə həsr etmiş professor İ.Məmmədzaadənin rəhbərliyi altında yetişmiş və onun fəlsəfi tezislərindən bəhrələnən hər bir gənc alim, mütəxəssis milli fəlsəfənin, dövlətçiliyin, o cümlədən cəmiyyətin inkişafında öz vəzifələrini yüksək əzmlə həyata keçirmək üçün məhz öz sələflərindən, onların irsindən dərs götürüblər. Bunun üçün qarşımızda istinad edəcəyimiz, güvənəcəyimiz böyük məktəb və örnək vardır: bu, sözsüz ki, milli ideya və strategiyamızın fəlsəfəsindən, bütün bunları özündə təəcəssüm etdirən ümummilli lider Heydər Əliyevin dövlətçilik və Azərbaycançılıq ideyalarından – fəlsəfəsindən irəli gəlir.

Bütün bu zəruri qeydlərdən sonra İnstitutumuzun direktoru – humanist insan, dərin intellektə malik alim, ən əsası, müasir Azərbaycan fəlsəfəsində öz dəst-xətti və istiqaməti ilə, fəlsəfi interperatasiyası ilə seçilən, böyük bir kollektivin qayğıkeş rəhbəri İlham Məmmədzaadə haqqında fikir və düşüncələrimizi, onun fəlsəfə və dövlətçilik istiqamətində apardığı işləri, qismən də olsa, işıqlandırmğa cəhd edəcəyik. Bu yol və fəaliyyət bir filosof ömrünün, yuxusuz gecələrin məhsulu, obrazlı desək, xoş iztirablarla dolu bir “filosofluq yolu”dur. Zəmanənin məsuliyyətini daşımaq və ya ona şərik olmaq! Dünyada, cəmiyyətdə, kollektivdə baş verən bütün hadisə və proseslərə filosof və fəlsəfə kontekstindən yanaşmaq.

Moskva Dövlət Universitetinin fəlsəfə fakültəsinin məzunu İlham Ramiz oğlu Məmməd zadə SSRİ EA-nın Fəlsəfə İnstitutunda namizədlik və doktorluq dissertasiyalarını müdafiə edərək fəlsəfə elmləri doktoru elmi dərəcəsi almışdır. Hazırda o, bir çox Qərb universitetlərinin fəxri professoru; fəlsəfə aləmində xüsusi hörmətlə anılan «Вопросы философии», «Философский журнал» kimi mötəbər beynəlxalq elmi-fəlsəfi jurnalların redaksiya heyətinin üzvü, o cümlədən respublikamızın, xarici ölkələrin elmi nəşrlərində çap olunmuş çoxsaylı kitab və məqalələrin müəllifi və redaktoru, yüzlərlə elmi-fəlsəfi məqalələrin, dərin fəlsəfi əhəmiyyətli monoqrafiyaların müəllifi və ən nəhayət, böyük bir fəlsəfə kollektivinin rəhbəridir. Bütün bunlar İlham müəllimin elmi-fəlsəfi fəaliyyətinin yalnız bir qismidir. Bir faktı xatırlayaq: İ.Məmməd zadə Moskvada nəşr olunan «Философы России XIX-XX столетий» (М., изд-во «Академический проект», 2002, под ред. П.В.Алексеева) ensiklopediyasının hazırlanmasında redaksiya heyətinin üzvü kimi böyük rol oynamış və hal-hazırda da bir sıra beynəlxalq elmi-fəlsəfi nəşrlərin redaksiya heyətində fəaliyyətini davam etdirir.

Əlbəttə, bizim məqalədə məqsədımız İlham Məmməd zadənin elmi bioqrafiyasını tam şəkildə əhatə etmək olmasa da, onun yaradıcılığında əsas fəlsəfi istiqamətləri, qismən də olsa, göstərməkdir. Lakin bir şeyi etiraf edək ki, əslində, filosofun yaradıcılığı ilə tanış olanda gördük ki, o, çoxaspektli və rəngarəng olduğundan onu tam əhatə etmək mümkün deyil. Çünki o, hər şeydən əvvəl, yeni ideyalar, fikirlər, dəyərlər generasiya edən bir filosofdur və daima yeni tədqiqat metodlarının axtarışı onun xüsusi üslubunu təşkil etdiyindən bu yaradıcılığı əhatəli işıqlandırmaq həm çətindir, həm də ciddi məsuliyyət tələb edir.

İlham müəllimin elmi fəaliyyəti 1970-ci illərdən – M.Lomonosov adına MDU-nun fəlsəfə fakültəsində təhsil aldığı dövrdən başlayıb. Filosofun yaradıcılığı ilə tanış olarkən qəribə bir qanunauyğunluq, daha doğrusu, əsl həyatı bir meyarla rastlaşmaq olur: həyatında, fəlsəfəsində, siması və davranışlarında yüksək əxlaq və mədəniyyəti birləşdirən filosofun məşğul olduğu sahənin məhvərini əvvəlcə məhz etika təşkil etmişdir. İllərin arxasına boylananda görürük ki, sovet dönməsinin fəlsəfə elmində etika üzrə ən gənc və perspektivli mütəxəssislərdən biri kimi, İ. Məmməd zadə fəlsəfi mühitdə özünü hələ o zamandan təsdiq edə bilmiş və etika sahəsində zəngin bir təməl qoya bilmişdir. Filosofun yaradıcılığının zənginliyi o dönmədə özünü bu kitablarda təsbit etmişdir: “Burjua əxlaqının böhranı”(1983), “Qərbin burjua əxlaq və siyasətinin nisbəti konsepsiyalarının tənqidi” (1986), “Siyasət və əxlaq” (1988) – bütün bu əsərlər gənc filosofun, əlbəttə ki, ilk və uğurlu axtarışlarının nəticəsi idi. Biz bu əsərlərdə iki qütbün, sovetlər və burjua cəmiyyətinin – iki ideoloji cəbhənin “döyüşlərinin”, ideya çəkişmələrinin və fəlsəfi polemika və bəzən də gizli dialoqlarının olduğunu müşahidə edə bilirik. Və bütün bunlar zaman baxımından tam təbii bir iş idi. Lakin maraqlısı budur ki, bir azərbaycanlı etikin – gənc fəlsəfi tədqiqatçının həmin illərdə cəsarəti istər-istəməz adamda həm də xoş bir heyrat doğurur: SSRİ kimi böyük bir sistemin ideoloji məkanında söz demək, fikir yürütmək və qəbul olunmaq - bu, əlbəttə, böyük hadisə idi, xüsusən də fəlsəfə sahəsində. Burada filosofun əsərlərinin tam siyahısını vermək mümkün olmasa da, iki əsərini xüsusi qeyd etməyi vacib hesab edirik. İ. Məmməd zadənin müstəqillik illərində fəaliyyəti daha məhsuldar olmuş, əsərləri fəlsəfi və ideoloji cəhətdən daha dərin mətləblərdən xəbər vermişdir. Məhz bu nöqteyi-nəzərdən gənc tədqiqatçılar onun yaradıcılığından, etik görüşlərindən milli dövlətçilik, milli fəlsəfə zəminində daha çox faydalana bilirlər. Alimin "Etikaya giriş" (2004) və "Əxlaqın təfsiri təcrübəsi"(2006) adlı monoqrafiyaları etikanın gizli sirlərinə, onun cəmiyyətdə, sosial və siyasi sferada, idarəetmədə oynadığı əhəmiyyətli rola həsr olunmuşdur. Fikrimizcə, onun "Etikaya giriş" kitabı etika sahəsində, həm də yalnız Azərbaycanın etika elmində deyil, dünya etika elmi üçün sanballı bir əsərdir.

Məlumdur ki, etika sosial elmdir, lakin eyni zamanda o həm də psixologiya, adətlər, şəxsiyyətin daxili aləmi ilə, deməli, şəxsiyyətin xüsusi keyfiyyətləri, Qərb nəzəri fikrindən bizə bəlli olduğu kimi, həm də Personalizmlə bağlı olan humanitar fəndir. Professorun əsərləri ilə tanışlıq zamanı görürük ki, o öz rəngarəng yaradıcılığında əsas ideyasını siyasət və əxlaq arasında mövcud olan çoxsaylı problem və ziddiyyətlər üzərində fundamental axtarışlar aparmaqla yanaşı, siyasətlə əxlaqın nisbətində bu problemləri həll etmək və bu yolda daima yenidən interperetasiyaların aparılmasının ısrarlı tərəfdarı kimi çıxış edir. Maraqlıdır ki, filosof həm də bunu edərək öz əsərlərində milli-mənəvi dəyərləri unutmadan, siyasətin fəlsəfəsinə, praktik real dünyanın ziddiyyətlərinə bir növ cavab reaksiyası kimi, ənənə və müasirliyin nisbətində edir və daha çox pragmatizmə səsləyir. Sanki filosof

öz əsərlərində gənc tədqiqatçılara deyir: “İdeyalar vacibdir, lakin rəşional siyasət və praktik həyata sۆykənməyən ideyalar ciddi sual doğura bilir”. Müəllif kimi, yazı hüququndan istifadə edərək burada bir şeyi qeyd etmək istədik: bu prinsip, əslində, Ulu öndər Heydər Əliyev irsindən bəhrələnməkdən də qidalana, ortaya çıxa bilər. Fəlsəfi-siyasi ədəbiyyatdan bizə məlumdur ki, elit təbəqəyə məxsus insanlar – seçmə, xüsusi təfəkkürə malik insanlardır, amma, əgər söhbət siyasi elitadan gedirsə, onda bu, həmişə insanın, siyasətçinin xüsusi davranış kodeksini nəzərdə tutur ki, İlham müəllimin yaradıcılığında da bu nisbət daima qabarıq xətt kimi özünü göstərir. Məhz bu ənənə onun filosofluğunun N. T. Makiavelli məktəbindən gələn əənənlərlə həmahəng olduğu fikrini irəli sürməyə əsas verir. Ola bilər ki, bu həm də İ.Məmmədzađənin Makiavelli haqqında yazdığı əsərləri ilə bağlıdır. Burada bir haşiyə çıxmağı vacib hesab edirik: İlham Məmmədzađə öz interperetasiyalarında İntibah filosofu olan Makiavellini yüksək etik mövqeyə malik və bu yolda stabil bir siyasi filosof kimi təhlil edir. O öz etik-fəlsəfi görüşlərində izah edir ki, hər bir cəmiyyət normaların, qaydaların sosium və şəxsiyyət arasında əlaqələrin öz xüsusi və təkrarolunmaz sistemini yaradır. Bu elə bir sistemdir ki, bu prosesin əsas konsolidasiya qüvvəsi kimi bir növ etika çıxış edir. Burada mədəniyyət, din, dil, xalqın milli adətləri, əxlaq və siyasət iştirak edir. Bu həm də bir növ tarixi “sifariş”, xalqın özünüidentifikasiya prosesidir.

Son illər İlham müəllimin fəlsəfi yaradıcılığı o qədər zənginləşib və şəxələnib ki, onu burada bütünlüklə əhatə etmək, sadəcə, mümkün deyildir. Müəllifin yalnız beş əsəri – “Qloballaşma və müasirləşmə şəraitində fəlsəfənin aktualılığı haqqında” (2009), “Bir daha fəlsəfə haqqında. Müasir yanaşmalar. Təmayüllər. Perspektivlər” (2012), “Həsən bəy Zərdabinin müasir maarifçilik ideyaları və maarifçilik fəlsəfəsi” (2015) və “Philosophy of Mutual Influence of Cultures and Settlement of Germans in the Southern Caucasus» (2017) “Mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri fəlsəfəsi və almanların Cənubi Qafqazda məskunlaşması” (2017) və adını çəkmədiyimiz onlarla məqalə və fəlsəfi tezisləri sübut edir ki, milli fəlsəfəmizin istiqamətində dərin zənginliyə doğru ciddi uğurların olduğunu qeyd edə bilək.

Bütün bu əsərlərdə müasir fəlsəfənin, cəmiyyətin, insanın əxlaq və ümumilikdə siyasətin problemləri, yeni-yeni anlayış və proseslərin dinamikası, cəmiyyəti və müasirliyi dərinlən maraqlandıran elm, mədəniyyət, multikulturalizm, məntiq və idrak problemləri, metodoloji axtarışlar, milli fəlsəfə, mədəniyyətlərin dialoqu məsələləri, müasir təfəkkürdə təmayüllər və refleksiyalar, “indi” və “gələcək” həm Qərbin zəngin fəlsəfi təfəkküründən, həm də Şərqin qədim əənənlərindən – maarifçilik və dini əənənlərdən bəhs olunmaqla, bəhrələnməklə tədqiq edilir. Ən maraqlısı və düşündürücüsü isə filosofun daima, hər zaman öz fəlsəfəsini müasirliklə bağlamasındadır. Belə bir məqamda düşünürük ki, müəllifin özündən bir tezisi xatırlatmaq yerinə düşər. Professor alim fransız filosofu M. Fukoya istinadən yazır: “Fuko bəyan edir ki, fəlsəfənin deyə biləcəkləri yalnız indinin aktuallığına yönəlmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bizim fəlsəfəyə daha çox xoş olan cəhət sanki keçmişə müraciətdir. Əslində isə, Fukonun da konsepsiyasından çıxdığı kimi, bizim keçmişə olan marağımız indiyə, müasirliyə olan marağımızı pərdələyir (yəni bizim əsərlərimizi anlamaq üçün onlardan indiyə gərək olan mənalari çıxarmaq lazımdır ki, bu da təbii olaraq, onların qavranılmasını çətinləşdirir”.

Biz İ.Məmmədzađənin yaradıcılığını öz təfəkkür süzgəcimizdən keçirərkən bir daha fransız, ingilis və alman fəlsəfi məktəblərinin, o cümlədən neoklassiklər və postmodernistlərin zəngin əənənlərinin ciddi interpretasiyası ilə rastlaşırıq. Burada M.Fukonun, R.Rortinin, Y.Habermas və digər müasir Qərb filosoflarının fəlsəfi görüşləri həm orijinal, həm də yeni interpretasiyalarda, milli fəlsəfənin aktualılığı və zərurətini, öz ştrixlərini saxlamaqla, müasir Azərbaycan fəlsəfə mühitinə təqdim edilir. Ən maraqlısı budur ki, filosof öz mülahizə və interpretasiyalarında daima Qərbin yeni fəlsəfi əənənlərini həm də məhz, milli fəlsəfə, identiklik, millət, etnos və milli xarakter kontekstindən mənalandırmğa çalışır. Alimin tarix fəlsəfəsindən və müasir dövlətçilik kursundan söhbət gedərkən öz ideyalarını Heydər Əliyev məktəbindən və onun davamçısı cənab İlham Əliyevin siyasi strategiyasından, humanitar əxlaq və xeyirxahlıq fəlsəfəsindən bəhs edərkən Birinci vitse-prezident Mehriban Əliyevanın genişmiqyaslı humanizmindən əxz etdiyini, milli fəlsəfə və milli ideyadan bəhs edərkən isə humanitar elmlərin qarşısında qoyduğu vəzifələrdən və perspektivlərdən çıxış etdiyini

bir əsas xətt kimi görür. Bu zaman o, məhz millilik və dövlətçilik fəlsəfəmizin, müasir dövlətçiliyimizin humanitar ideyalarını – multikulturalizmi, dialoq prosesini, Azərbaycan paradigmalərini və dini dəyərlərimizi öz zəngin təfəkkür süzgecindən keçirərək, müasirliklə iç-içə edir.

Müasir fəlsəfi tədqiqatlardan söhbət gedərkən görürük ki, professor İ.Məmmədzađəni, bir filosof kimi, ən çox və ciddi bir məsələ kimi, məhz fəlsəfi metodologiya problemi narahat edir. Demək olar ki, bütün fəlsəfi mühazirə və çıxışlarında, gənc tədqiqatçılarla görüşlərində o, əsas diqqəti tədqiqatların özəyinə – metodologiyanın düzgün təyin edilməsi məsələsinə istiqamətləndirir.

Filosofun əsərləri ilə tanış olanda aydın görmək olur ki, müəllifin monoqrafiya və məqalələrinin əsas ideya xəttində daima milli fəlsəfə, milli ideya, azərbaycançılıq və dövlətçilik fəlsəfəsi, etik-əxlaqi prinsiplər başlıca xətt kimi çıxış edir. Bu da, şübhəsiz, qlobal dünyanın çağırışlarından, refleksiyalarından doğan bir filosof narahatlığıdır. Bu kontekstdə filosofun narahatlıqları tam yerindədir, çünki hal-hazırda müasirliyin tendensiyaları sübut edir ki, tədqiqatlar, əsasən, analitik, müqayisəli və multidissiplinar, sosial və mədəniyyət istiqamətli olmalıdır. Bu, zamanın, dünyanın yeni çağırışlarıdır. Bu tövsiyənin əsasları da məhz Ulu öndər Heydər Əliyev irsindən, dövlətçiliyimizin müasir strategiyasından, onun dərkindən irəli gəlir.

Son illər alimlərimizin qarşısında Azərbaycanın inkişaf strategiyasında Qələbənin fəlsəfəsi, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin müdrik siyasətində strateji hədəflərin və siyasi varisliyin elmi əsaslarının araşdırılması, cəmiyyətimizə çatdırılması kimi mühüm vəzifə dayanmışdır. Ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi dövlətçilik irsində bu məsələ ideologiya, siyasi lider və xalqın birliyi kontekstində araşdırmaları zəruri etmişdir. Bu mənada Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunda bu araşdırmalar xüsusi elmi istiqaməti müəyyənləşdirmişdir. 2004-cü ildən başlayaraq Ulu öndər Heydər Əliyevin irsinin tədqiqi və təbliğini həyata keçirən elmi heyətin fəaliyyəti 2007-ci ildə Heydər Əliyev Məktəbi kimi formalaşmışdır. Daha sonra 2017-ci ildə həmin tədqiqatların bazasında İnstitutda “Heydər Əliyevin siyasi irsi və azərbaycançılıq fəlsəfəsi” şöbəsi fəaliyyətə başlamışdır. AMEA-nın prezidenti akademik İsa Həbibbəylinin və İnstitutun direktoru İlham Məmmədzađənin diqqəti sayəsində bu sahədə sistemli tədqiqatların aparılması İnstitutun fundamental tədqiqatları icərisində ön sıralara çıxmış, cəmiyyətimizə vacib əsərlər təqdim edilmişdir. Bu baxımdan filosofun son illər tədqiqata cəlb etdiyi əsərlər icərisində “Heydər Əliyev və İlham Əliyev: Güclü dövlət. Qələbənin fəlsəfəsi. Böyük Qayıdış” adlı kitab (s.ə.ü.f.d. Sənan Həsənovla birlikdə) tədqiqat əhatəsinə görə ölkəmizdə ilk əsərlərdəndir. Müəllif Ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqı qarşısında misilsiz xidmətlərinin təhlili kontekstində onun sovet dövrü fəaliyyətindən müstəqillik illərinə, qayıdıxdan-xilaskarlığa, xilaskarlıqdan Azərbaycanın qüdrətli gələcəyinə təminat verən və siyasi varisliyin İlham Əliyev mərhələsinə əhatə edən sabitlik, güclü dövlət, Qələbə və Böyük Qayıdışın fəlsəfi-siyasi, ideoloji əsaslarını elmi dövriyyəyə gətirmişdir. Tədqiqatçının böyük zəhməti sayəsində ərsəyə gələn kitabdakı yanaşmalar Azərbaycanın müstəqillik fəlsəfəsinin elmi əsaslarının dərk baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Qeyd edək ki, yubilyarın səmərəli fəaliyyəti AMEA-nın prezidenti akademik İsa Həbibbəyli tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş, o, bu günlərdə Fəxri Fərmanla təltif edilmişdir. İnanırıq ki, görkəmli filosofumuzun əməyi bundan sonra da dövlətimiz tərəfindən yüksək qiymətləndiriləcəkdir.

Beləliklə, 70 illiyini qeyd etdiyimiz, elmi ictimaiyyət tərəfindən əməyi yüksək qiymətləndirilən tanınmış filosof, elm təşkilatçısı, AMEA-nın Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun direktoru, professor İlham Məmmədzađə ömrünün müdriklik çağını yaşayır. Ona bundan sonra da dövlətçiliyimizin inkişafı yolunda və fəlsəfə elmində, yeni tədqiqatlarında yaradıcılıq uğurları, cansağlığı, mənalı illərlə dolu şərəfli və uzun bir ömür arzulayırıq.

Sənan Həsənov

Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Şölət Zeynalov

Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ƏBÜLHƏSƏN ABBASOV -70 ELMİ YARADICILIQ DİAPAZONU ÇOXŞAXƏLİ OLAN GÖRKƏMLİ FİLOSOF

Müasir Azərbaycan fəlsəfəsinin görkəmli nümayəndəsi, tanınmış ziyalı, elm fədaisi, dəyərli alim, qayğıkeş insan, fəlsəfə elmləri doktoru, professor Əbülhəsən Abbasov ömrünün 70-ci ilini salamlayır. Filosofun incə təfəkkür tərzinin, dəmir məntiqinin, dərin intellektinin məhsulu olan çoxsaylı əsərlər fəlsəfə ictimaiyyətinə yaxşı tanışdır.

Ə.Abbasovun fundamental əsaslara söykənən elmi yaradıcılıq diapazonu çoxşaxəli və genişdir: sistemlik-bütövlük nəzəriyyəsi, tənqidi-sinergetik təfəkkür konsepsiyası, funksional zaman-məkan konsepsiyası, polibifurkasion vəziyyətlər dinamikasının fəlsəfəsi, müasir açıq cəmiyyət konsepsiyası, sinergetik idarəetmə fəlsəfəsi, mürəkkəblik fəlsəfəsi, postneoklassik epistemologiya, ictimai meqatrend nəzəriyyəsi, milli maraqlar və milli ideologiya konsepsiyası, milli mentalitet nəzəriyyəsi, islahatlar fəlsəfəsi, meqabilik nəzəriyyəsi, insani-intellektual resursların idarə olunmasına dair baxışlar sistemi, tolerantlıq paradigmasının fəlsəfəsi və s.

Ə.Abbasov 1997-ci ildə hazırladığı müasir açıq cəmiyyət konsepsiyasına görə Mərkəzi Avropa Universitetinin fəxri professoru diplomuna layiq görülmüş, 2002-ci ildə isə təməlini qoyduğu postneoklassik epistemologiya və digər elmi nailiyyətlərinə görə Rusiya Elm və İncəsənət Akademiyasının müxbir üzvü seçilmişdir. O, yüksək elmi nəticələrinə görə “Dünya professorları sülh uğrunda” beynəlxalq təşkilatına üzv seçilmişdir. Ə.Abbasov həm də əmək adamına, haqqa-ədalətə, sosial tarazlığa, ictimai nizamə, milli adət-ənənəyə, doğma yurdun ruhuna, təbii özəlliklərinə olduqca həssas münasibətilə fərqlənən alimlərimizdənədir. Filosofu daim ictimai quruluş məsələləri, insan-cəmiyyət, vətəndaş-dövlət münasibətləri, hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyətinin qarşılıqlı münasibətləri, cəmiyyətin bir mürəkkəb sistem kimi inkişaf dinamikası, sosial ədalətin təmin olunması problemi düşündürür. Mürəkkəb sistemlər, onların inkişaf dinamikası istiqamətində tədqiqatlara qərarlı olan Əbülhəsən müəllim, öncə sistemlilik və bütövlük problemləri, onların həlli zərurətilə məşğul olur. Qloballaşmanı xarakterizə edərək filosof yazır ki, ümumi götürdükdə, qlobal tarazlıq, ənənəvi balanslaşdırma qaydaları və şərtləri pozulmuş, geopolitik güc mərkəzləri, həmçinin ənənəvi müttəfiqlik və tərəf-müqabilik transformasiyaya məruz qalmış, dövlət və milli suverenlik müstəvilərində, eynilə ərazi bütövlüyü, sərhəd toxunmazlığı, siyasi və iqtisadi müstəqillik məsələlərində, xalqların müqəddəratının, maraqlarının müəyyənəlməsi problemlərində həlli çətin olan ziddiyyətlər yaranmışdır.

İnkişaf etmiş dövlətlər tərəfindən həyata keçirilən ikili standartlara münasibətini bildirən filosofun fikrincə, böyük resurslara və imkanlara sahib olan ABŞ, “soyuq müharibə”dən sonra yeganə superdövlət və qlobal lider kimi, öz üzərinə düşən tarixi missiyanı – köklü surətdə dəyişmiş dünyada nizaməyaradıcı funksiyanı, qlobal siyasi arxitektura yaratmaq vəzifəsini ödəyə bilməmiş, əksinə, ənənəviləşmiş mənfəətdar-merkantil rəqabət təfəkkürünün ətaləti məcrasında fəaliyyətini daha da sərt formada davam etdirərək, beynəlxalq davranış kodeksini (mövcud olanı) son dərəcə bərbad hala salmışdır. Hər yerdə və hamı üçün haqların, ədalətin, məqbul rifah halının, ümumi sülhün qərarlaşmasına təminat vermək, qanəedici yeni davranış kodeksinin aparıcı müəlliflərindən olmaq əvəzinə, ABŞ qlobal hökmran-hakim rolunda çıxış edərək və hətta 1648-ci il Vestfaliya sülh müqviləsinin prinsiplərini istədiyi kimi pozaraq, öz hegemonluğunun gələcəyə transferinə hesablanmış əlahiddə maraqlarını həyata keçirməyə başlamışdır. Məşhur şirkətlərin dövlət siyasətinə müdaxilə etməsini tənqid edən professor bildirir ki, bu gün vəziyyət o həddə gəlib çatıb ki, dünyanın taleyinə dair qərarlar hökumət kabinetlərindən çox, transmilli korporasiyaların ofislərində qəbul edilir. Adı görünən bu hal, əslində, dövlətlərin, xalqların, millətlərin, həmçinin fərdlərin suverenliyinin öz mahiyyətinə cavab vermədiyini sübut edir.

Hətta ABŞ-in özünə gəldikdə, onun dövlət və millət suverenliyinin, eynilə Amerika cəmiyyətində xalqın və şəxs suverenliyinin şübhə altında, etibarsız olduğunu anlamaq çətin deyil. Demokratiya adı altında öz maraqlarını həyata keçirən gücləri tənqid edən filosof bildirir ki, qlobal demokratiya carçılarının dünyaya yeritdikləri “birinci”, “ikinci” və “üçüncü” demokratiya dalğaları

(indi “dördüncü”dən də danışılar!), bir qayda olaraq, bu dəyərlərin mahiyyəti üzrə qərarlaşmasını deyil, onların vasitəsilə məkrli oyunlar qurmaq, manipulyasiya imkanları qazanmaq, “müstəqiləm!” deyən xalqlara və dövlətlərə kəmənd atmaq, onları çaşdırmaq, bir-birinə qarşı qoymaq, milli hakimiyyətlərin xalqla təmasını, ünsiyyətini qarşılıqlı nifrət, etibarsızlıq üzərində kökləməklə hər iki tərəfi özündən asılı etmək, bəribaşdan onların – həm xalqın, həm də hakimiyyətin – suverenliyini qansız-qidasız qoymaq, kövrək və dayanıqsız etmək, hər cür hiylə ilə dirçəliş və tərəqqi nəfəsliklərini kəsmək, “bizdən olmayan” çoxluğu ruhsuz mənəviyyatsızlıq burulğanında boğmaq, ali varlıq deyilən insanı pyedestaldan salmaq, bayağı deyib-gülən, zövqsüz və idraksız məxluqa çevirmək məqsədi güdmüşdür. Millətləşmə, bütövləşmə, demokratikləşmə arzusunda olan toplumlara nəinki imkanlar yaratmaq, əksinə, bu arzu-eşqdən daha da uzaqlaşdırmaq, elə etmək ki, məzlum xalqlar faciələrini seyr edib elə öz zalımlarından da imdad diləsinlər. Professorun fikrincə, “millət”, hər şeydən öncə, siyasi-hüquqi, tarixi-mədəni birlik formasıdır; onun vahid hüquqi məkanı, siyasi və dövlətçilik mədəniyyəti, ictimai tərəqqi və ümumi mənəfi amalına söykənən idarəetmə fəlsəfəsi, mənəvi adət və ənənələri olur. Deməli, millətləşmə, başlıca olaraq, siyasi və hüquqi şüur səviyyəsində yüksək tarixi-mədəni-mənəvi birlik formasının mövcudluq üsuludur. Millətləşmə – etnik müəyyənləşməni siyasi və hüquqi müəyyənləşmə səviyyəsinə, milli bütövlük dərəcəsinə yüksəldən prosesdir.

Millətləşmə – əqli-intellektual, ruhi və fiziki gümrahlaşma, intibaha qovuşma yoludur. Bu intibah millətin hüquq və şərəfini müdafiə etməyə qadir güc, bir-birinə və dünyaya hörmət, məhəbbət deməkdir. “Millət”in öz fəlsəfəsi və ideoloji baxış bucağı, məfkurə suverenliyi olur, o, koqnitiv dissonanslıq burulğanında vurnuxmur. Ayrı-ayrı filosofların ümumdünya fəlsəfəsinə verdikləri töhfələr bundan ibarət olmuşdur ki, insanları, xalqları və cəmiyyətləri azadlığa yetişdirmək üçün müvafiq baxışlar sistemi, nəzəriyyələr ortaya qoysunlar, ictimai praktika üçün müfəssəl zəminlər yaratsınlar. Diqqətlə nəzər yetirsək görərik ki, bu missiyanın yükü altında çalışıb zəhmət çəkənlər heç də az olmayıb: Əl-Fərabi və İbn Xaldundan tutmuş Herderə, Kanta və Fixtəyə, Şellinq və Hegelə, Marksa və Engelsə, Toynbi və Habermasa kimi. Bütün elmi-yaradıcılıq fərqlərinə, səciyyəvi xüsusiyyətlərə baxmayaraq, biz bütün bu korifeylərə minnətdar olmalıyıq. İndinin özündə də bu bəşəri xəzinədən bəhrələnmək üçün kifayət qədər əsas və zərurət var. Müasir dünyanın yenidən formatlaşması dövründə bu zərurət daha da qabarıq özünü göstərir. Məqsədi insanları azadlıq üçün yetişdirməkdən və bununla onları xoşbəxt etməkdən ibarət olan nəzəriyyə və təlimlərin yaradılması, əslində, hansısa yeni rasionallıq şəbəkəsinin, epistemoloji paradigmanın işlənilməsi və təklif edilməsi deməkdir.

Bu missiya qətiyyənlə xoş arzu və niyyətlər toplusunu ortaya atmaqdan, tarixi hadisələrin xronologiyasını verməkdən, salnamə yaratmaqdan ibarət deyil. Birmənalı olaraq deyə bilərik: burada təqdim olunan nəticə köhnə biliyin yox, mütəfəkkir tərəfindən generasiya olunmuş yeni biliyin məhsuludur. Köhnə bilik elementləri yeni bilgiler sistemini yaratmaq üçün yalnız vasitələrdən biri ola bilər. Fundamental əsaslara söykənən yeni bilik sistemini isə yalnız epistemoloji yaqınlik şərtləri daxilində yaratmaq mümkündür. Bu o deməkdir ki, qnoseoloji zəminlər, metodoloji yanaşmalar, məntiqi qanunauyğunluqlar və aksioloji məqamlar baxımından bir müəyyənləşmə var.

Professor Əbülhəsən Abbasovun yeni dünya nizamının formalaşmasını, elmin və cəmiyyətin inkişaf vektorunu, optimal ictimai meqatrendləri müəyyənləşdirən dəyərli fikirləri başqa alimlər tərəfindən daha da inkişaf etdirilmiş və zənginləşdirilmişdir. Cəmiyyətimiz üçün aktual olan mövzular üzərində işləməyi gənclərimizə tövsiyə etməklə bərabər, alim onlara bu istiqamətdə tədqiqat aparmaq üçün elmi idrakın incəliklərini aşılrayır, yeni bilgi və məlumatlar verir, optimal yollar göstərir, təşkilati köməkliklər edir. O, gənclərimizə daha məsuliyyətli işləməyi, məhsuldar təhlillər aparmağı, milli özünüdərk zəminində yeni elmi nailiyyətlərə yiyələnməyi, öz növbəsində, dünya elminə töhfələr verməyi həm tövsiyə edir, həm də öyrədir, onları milli özünüdərk fəlsəfəsinin əsaslarını mənimsəməyə dəvət edir. Alimin müxtəlif jurnal və toplularda dərc olunmuş 250-dən artıq elmi məqaləsi ictimaiyyətin ixtiyarına verilmiş, həmçinin o, 80-ə qədər tematik kitab və kollektiv monoqrafiyanın həmmüəllifi və elmi redaktoru kimi biliyini sərgiləmişdir. Bu əsərlərdə də alim milli fəlsəfənin statusu və tədrisi, milli ideologiya və ictimai rəy məsələlərini araşdırmış, insan hüququ, müasir islahatların ümumfəlsəfi əsaslarını, epistemoloji sistemini, aparıcı ideya və prinsiplərini

işləmiş, qeyri-səlis məntiqin postneoklassik elmi paradiqmanın formalaşmasında, müasir texnologiyaların inkişafında yeri və rolu haqqında maraqlı fəlsəfi fikirlər söyləmişdir.

Beynəlxalq tribunaldakı çıxışlarında filosof Azərbaycanın haqq səsinə bəyan etmiş, həqiqətləri söyləmiş, inandırıcı dəlillərlə fikirlərini əsaslandırılmış, özünün ziyalı-vətəndaş borcunu layiqincə yerinə yetirmişdir.

Dünyada baş verən hadisələrin, şiddətlənən geosiyasi proseslərin dərin təhlilini aparmaq gücündə olan filosofu həmişə bir başlıca məqsəd – dramatik zamanın od-alovundan, aşkar və gizli təhlükələrindən Azərbaycanı qorumaq, ölkənin milli maraqlarının, xoşbəxt gələcəyinin təmin olunması istiqamətində ciddi elmi zəmin yaratmaq, etibarlı perspektivə yol açmaq – qayğılandırır.

Vətənpərvər filosofu yubileyi münasibətilə təbrik edir, yeni yaradıcılıq uğurları, tutduğu ədalət yolunda sağlam illər arzu edirik.

Zeynəddin Şabanov

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

“Elmi əsərlər” beynəlxalq elmi-nəzəri jurnalın məsul katibi

ADİL ƏSƏDOV - 65
AZƏRBAYCAN FİLOSOFU: ADİL ƏSƏDOV

Azərbaycan filosofu Adil Əsədovun elmi fəaliyyətinin əsas qayəsini Fəlsəfi Pentalogiyanın – beş hissədən ibarət fəlsəfi sistemin yaradılması təşkil edir. Forma etibarilə fəlsəfi pentalogiya formatında olan, məzmun etibarilə isə müəllif tərəfindən “spiritualist aristokratizm fəlsəfəsi” adlandırılan həmin sistemin tərkib hissələri bunlardır:

Gözəlliğin fəlsəfəsi;
Varlığın fəlsəfəsi;
Təfəkkürün fəlsəfəsi;
Əxlaqın fəlsəfəsi;
Siyasətin fəlsəfəsi.

Adil Əsədovun fikrincə, **Gözəllik fəlsəfəsi** “Mən necə olmalıyam?” və “Dünya necə olmalıdır?” suallarına müfəssəl cavab vermək öhdəliyindən çıxış etməli, **Varlıq fəlsəfəsi** nəticə etibarilə “Mən nəyə güvənə bilərəm?” sualına cavab verməli; **Təfəkkür fəlsəfəsi** son nəticədə “Mənim nə etmək imkanım var?” sualını cavablandırmağa; **Əxlaq fəlsəfəsi** “Nəyi etmək mənə yasaqdır?” sualına cavab tapmalı; **Siyasət fəlsəfəsi**nin və bütövlükdə fəlsəfənin son sözü isə “Mən nə etməliyəm?” sualına cavab olmalıdır.

Beşliyin hər bir bölümünün təyinatını ayrı-ayrılıqda verərək Adil Əsədov belə hesab edir ki, **Gözəllik fəlsəfəsi** insan həyatına bir xoşbəxtlik yaşantısı gətirir. Bu, ləyaqət hissəsinin yaşanmasıdır. İnsan öz qəlbinin dərinliklərində gəzdirdiyi ideali aydın bir şəkildə görürsə və ideala bütün ruhu ilə bağlıdırsa, bu, ləyaqət hissidir. Eləcə də, **Varlıq fəlsəfəsi** insan həyatına bir xoşbəxtlik yaşantısı gətirir. Bu, ürəkdə inam hissəsinin yaşanmasıdır. İnsan bütün reallığın əsasında vahid bir başlanğıcı bütün qəlbi ilə duyursa və öz ruhunun da bu başlanğıca kökləndiyini bütün səmimiyyəti ilə hiss edərsə, bu, inam hissidir. Eləcə də, **Təfəkkür fəlsəfəsi** insan həyatına bir xoşbəxtlik yaşantısı gətirir. Bu, həqiqət hissəsinin və özündəqüdrət duyumunun yaşanmasıdır. İnsan, idealının reallıqdan daha önəmli olduğunu, idealın reallığa deyil, əksinə, reallığın ideala uyğunlaşdırılmalı olduğunu duyursa, bu, həqiqət hissidir. Həqiqət hissini özündə yaşadan kəs isə ideali və reallığı arasındakı ziddiyyəti həll edə bilən ideyanın öncə axtarıcısına, sonra isə tədrisən yaradıcısına çevrilir və hər iki halda belə bir ideyanın son nəticədə daşıyıcısı olur. İnsan reallığı ideala yüksəltmə imkanını duyursa, bu, özündəqüdrət yaşantısıdır. Həmçinin də, **Əxlaq fəlsəfəsi** insan həyatına bir xoşbəxtlik yaşantısı gətirir. Bu, təmizlik hissəsinin, xalislik duyumunun yaşanmasıdır. İnsan öz ideyaları və imkanları ilə reallığı ideala yaxınlaşdırmasa da, idealdan uzaqlaşdırmayacağına əmindirsə, bu, təmizlik hissi, xalislik duyumudur. Və nəhayət, **Siyasət fəlsəfəsi** də insan həyatına bir xoşbəxtlik yaşantısı gətirir. Bu, qətiyyət hissəsinin yaşanmasıdır. İnsan öz ideyaları və imkanları ilə reallığı ideala yüksəltmək əzmindədirsə, bu, qətiyyət hissidir.

Fəlsəfi Pentalogiyanın birinci bölümü olan Gözəllik fəlsəfəsində Adil Əsədov belə bir konkret definisiyadan çıxış edir ki, gözəllik mahiyyətin gerçək təzahürüdür. Dünya öz mahiyyətinə uyğun şəkildə qurulduqda gözəlləşir. İnsan, mənası mahiyyətindən qaynaqlanan həyat sürdükdə yaraşqlı olur, gözəlləşir. Reallığın mahiyyəti ifadə etməsi gözəllik olduğu halda, reallığın mahiyyətə bağlılığını itirməsi eybəcərlikdir. İnsan da, elə bütövlükdə dünya da, dünyanın ilahi mahiyyətindən, həqiqətdən, mütləqlikdən uzaq düşdükcə isə bir eybəcərlik ifadəçisinə çevrilirlər. Gözəllik – həqiqi həyatın, əsl həyat sürmənin bilavasitə ifadəsidir. Həyat yalnız mahiyyəti gerçəkləşdirmə prosesi olduqda həqiqətdən mənalı olur, həqiqi olur, daşıyıcısına gözəl və yaraşqlı görkəm verir və üstəlik daşıyıcısında gözəllik və ülvilik duyğularını da yaradır. Digər tərəfdən, Adil Əsədov belə hesab edir ki, həqiqətdən, mənalı olan və həqiqi olan həyat – idealın gerçəkləşməsinə yönəlik olan həyatdır. Çünki onun fəlsəfəsində ideal insani mahiyyətin insan təxəyyülündə aydın bir şəkildə canlandırılması kimi təqdim olunur. Bu fikir Adil Əsədovda obrazlı şəkildə belə ifadə olunur ki, həqiqi insan həyatının doğurduğu ideal və arzular gerçəkləşdikcə insan gözəlliğin təbii formaları və rəngləri ilə göz oxşayır, ətəri andıran qoxu saçır, musiqini xatırladan səsə danışır.

Bu hal Adil Əsədovda xoşbəxtlik göstəricisi kimi qəbul olunur. Xoşbəxtlik burada idealların gerçəkləşməsi ilə ifadə olunan özünüdərkdir. İnsan öz həyatını həqiqi insani arzuların doğurduğu ideallara doğru yüksəltdikcə xoşbəxt olur. Və əksinə, həyat yalnız xoşbəxt olduqda və fərəhlə qavranıldıqda həqiqi olur. Bu səbəbdən də, xoşbəxtlik həyatın fərəhlə qavranılması və buna görə də həyatın gözəlliyi duyğusu kimi səciyyələndirilir. Xoşbəxtlik - həqiqi olan həyatın fərəhlə qavranılması, həyatın gözəlliyi duyğusu olduğu kimi, gözəllik də həqiqi olan, xoşbəxt olan və fərəhlə qavranılan həyatın maddiləşməsi, predmetik ifadəsi, təcəssümüdür. Bu məqam Adil Əsədovun belə bir aforizmində öz ifadəsini tapır ki, xoşbəxt adam elə bil yerimir, rəqs edir, elə bil danışmır, şeir deyir, elə bil bu adı və bayağı dünyada deyil, ülvə nağıl dünyasında yaşayır. Bu kontekstdə o, hedonizmə qarşı olan bir mövqe tutaraq vurğulayır ki, həyat daha çox həzzlə doldurulduqda xoşbəxt olmur, həqiqi olduqda xoşbəxt olur və bu səbəbdən də fərəhlə qavranılır. Bu səbəbdən də, davranış estetikası müəllif tərəfindən davranış etiketinin əzbərlənməsindən daha çox həyatın həqiqiləşdirilməsinin nəticəsi kimi qiymətləndirilir. Çünki insani davranış gözəlliyinin yeganə memarı kimi həqiqi olan və buna görə də xoşbəxt olan həyat göstərilir.

Adil Əsədov belə bir müddəa irəli sürür ki, yaxşı vəziyyətdə olan insan – idealına yaxın olan insandır. İnsan hətta bir anlıq olduqda belə, özünü öz idealının yaxınlığında duyarkən özünü xoşbəxt hiss edir və sanki «eyni açılmış» olur. «Eyni açıldı» ifadəsinə Adil Əsədov «öz idealı ilə eyni oldu», «öz idealı ilə eyniləşdi», bir qədər də dəqiqləşdirərək, «idealının maddi mücəssəməsi oldu» mülahizələrinin mənasını aid edir.

Gözəllik fəlsəfəsinin müəllifi «ideal» anlayışından «ləyaqət» anlayışına doğru körpü salır. O, belə bir fikir irəli sürür ki, ideal, bir qayda olaraq, o halda dərk oluna və gerçəkləşdirilə bilər ki, insan, hissiyyatı və şüuru arasında tarazlıq yaradır, özünü öz idealına layiq bilir, başqa sözlə, ləyaqət hissini yaşayır. Həqiqi həyat ləyaqət hissi üzərində bərqərar olan həyatdır. Ləyaqət hissini ən aşkar ifadəçisi isə gözəl simadır. Gözəllik - ləyaqətlilik əlamətidir. Ləyaqət hissi məhz və yalnız gözəl sima vasitəsilə dəqiq ifadə olunur. Çünki ləyaqət hissi insan gözəlliyinin ilkin, əzəli mənası və insan mahiyyətinin son ifadəsidir. Əgər gözəl sima ləyaqət hissini ən dəqiq ifadəsidersə, gözəl bədən ləyaqətli həyatın bilavasitə təzahürüdür. İnsan ləyaqəti özünün bilavasitə və dolğun ifadəsini, təcəssümünü və gerçəkliyini məhz və yalnız gözəllikdə tapır. İnsani ləyaqət hissi gözəlliyin həm də əxlaqi mahiyyətidir. İnsan gözəlliyi ləyaqətlilik əxlaqından güc alır.

Adil Əsədov eyni zamanda gözəllikdə kübarlıq əlamətlərini görür. Gözəllik o səbəbdən kübarlıq əlaməti kimi təqdim olunur ki, gözəlliyin əxlaqi əsasını təşkil edən ləyaqət hissi yüksək mənəviyyətin əsasıdır. Yüksək mənəviyyət isə ruhən kübar olanların mənəviyyətidir.

Gözəllik Adil Əsədovun fəlsəfəsində eyni zamanda bir ontoloji hadisə olaraq nəzərdən keçirilir. Gözəl olan şey onun daxili mahiyyətinin təcəssümü olduğundan onun daxil olduğu cinsin, növün nümayəndələri içərisində onların ən mükəmməli olanıdır, həmin növün tam xalis və tam dolğun ifadəsidir. Gözəl olan şey odur ki, mahiyyətinə görə necə olmalıdır, elədir. O şey ki necə olmalıdır, elədir, onun idealı reallığı ilə, virtual reallığı vizual reallığı ilə eyniyyət təşkil edir.

Fəlsəfi Pentalogiyanın ikinci bölümü olaraq Adil Əsədov *Varlıq fəlsəfəsi*ni təqdim edir. Adil Əsədovun "Varlıq fəlsəfəsi"nin çıxış nöqtəsini həyat fəlsəfəsinin ontoloji qaydalarına yaxın olan prinsip təşkil edir: Substansial həyat ilə dünyada gerçəkləşmiş həyat arasındakı ziddiyyət subyektin dünya ilə yanaşı mövcudluq qaydasından asılı olaraq hər bir dövrdə konkret problem formasında qavranılır və bu və ya digər mütləq varlıq modelləri həmin qavranılmanın elementi kimi çıxış edir. İnsan təfəkkürü özünün hər bir inkişaf mərhələsində bu və ya digər mütləq varlıq və onu ifadə edə bilən mütləq bilik modelini yaradır. Qədim dövrdə Dünya Ruhu, Orta əsrlərdə Vahid Tanrı, Yeni dövrdə isə Materiya mütləq varlıq kimi qiymətləndirilmiş, qalan hər şeyin isə onun təzahür forması olduğu güman edilmişdir. Bu modellər uyğun dövrlərin dünyagörüşünü doğrultmuşdur.

Fəlsəfi Pentalogiyanın üçüncü bölümündə - "Təfəkkür fəlsəfəsi"ndə Adil Əsədov təfəkkürün belə bir tərəfindən çıxış edir:

Təfəkkür ziddiyyətin nəzəri həllidir.

Konsepsiya müəllifi bunun ardınca qeyd edir ki, əgər biz “ziddiyyət”, “nəzəri”, “həll” ifadələrinin formal təsvirlərinə malik olsaq, onda təfəkkürün formal təriflərindən ibarət elə sistem

qura bilərik ki, burada təriflər bir-biri ilə subordinasiya münasibətləri ilə bağlanmış olsun, biri digərindən çıxarıla bilsin.

“Ziddiyyət” terminini “subyektin olduğu vəziyyətin olmalı olduğu vəziyyətə uyğunsuzluğu” ifadəsi ilə eyniləşdirsək, onda təfəkkürün ikinci tərifini qura bilərik:

Təfəkkür subyektin olduğu vəziyyətin olmalı olduğu vəziyyətə uyğunsuzluğunun nəzəri həllidir.

Əgər “nəzəri” və “praktikin inikası” ifadələri arasında semantik eyniyyəti qəbul etsək, onda

Təfəkkür ziddiyyətin praktik həllinin inikasıdır

definisiyasını qura bilərik.

“Ziddiyyətin həlli – subyekt və obyektlər arasında o münasibətlərin həyata keçirilməsidir ki, burada subyektin olmalı olduğu halla olduğu hal arasındakı uyğunsuzluq aradan qalxmış olur” ifadəsindən aşağıdakı tərfi almaq olar:

Təfəkkür – subyekt və obyektlər arasında nəzəri olaraq o münasibətlərin həyata keçirilməsidir ki, burada subyektin olmalı olduğu halla olduğu hal arasındakı uyğunsuzluq aradan qalxmış olsun.

Onu da qeyd edək, “ziddiyyət”, “nəzəri”, “həll” ifadələrindən ikisinin – “ziddiyyət” və “nəzəri”, “ziddiyyət” və “həll”, “nəzəri” və “həll” – və ya hər üçünün formal təsvirlərini “təfəkkür” anlayışının birinci tərifində nəzərə almaqla, onun daha dörd formal tərifini qurmaq mümkündür.

Adil Əsədov təfəkkür anlayışının formal təriflərindən çıxış edərək eyni zamanda “təfəkkür üsulu” anlayışının da formal təriflərini təklif edir. Beləliklə, “üsul”, “nəzəri”, “həll” və “ziddiyyət” ifadələrinin formal təsvirləri əsasında “təfəkkür üsulu” anlayışının təriflər sırası təqdim olunur:

Təfəkkür üsulu – ziddiyyətin nəzəri həlli vasitələrində hərəkət formalarının qərarlaşdırılmış ardıcılığıdır (1).

Əgər “nəzəri” ifadəsini “praktikin inikası” ifadəsi ilə eyniləşdirsək, onda

Təfəkkür üsulu – ziddiyyətin praktik həlli vasitələrində hərəkət formalarının qərarlaşdırılmış ardıcılığının inikasıdır (4)

definisiyasını qura bilərik.

“Ziddiyyət subyektin olduğu vəziyyətin olmalı olduğu vəziyyətə uyğunsuzluğudur” mühakiməsi isə təfəkkür üsulu anlayışının başqa bir formal tərfi üçün zəmin ola bilər:

Təfəkkür üsulu – subyektin olduğu vəziyyətin olmalı olduğu vəziyyətə uyğunsuzluğun nəzəri həlli vasitələrində hərəkət formalarının qərarlaşdırılmış ardıcılığıdır.

Adil Əsədov “təfəkkür üsulu” anlayışından çıxış edərək, “məntiq” anlayışına özünəməxsus bir tərif verir.

Əgər “şüur sferasına daxil edilmiş təfəkkür üsulu” və “məntiq” ifadələri arasında bərabərlik işarəsi qoyularsa, onda

Məntiq – ziddiyyətin nəzəri həllinin şüur sferasına daxil edilmiş vasitələrində hərəkət formalarının qərarlaşdırılmış ardıcılığıdır

kimi tərif verilə bilər.

Əgər “intuisiya” və “şüur sferasından kənarda qalan təfəkkür üsulu” ifadələri arasında semantik eyniyyəti təsdiq etsək, onda aşağıdakı tərif meydana çıxır:

İntuisiya – ziddiyyətlərin nəzəri həlli vasitələrində hərəkət formalarının şüur sferasından kənarda qalan qərarlaşmış ardıcılığıdır.

Adil Əsədov analogi olaraq qeyd edir ki, “üsul”, “ziddiyyət”, “nəzəri”, “həll” ifadələrindən ikisinin – “üsul” və “ziddiyyət”, “üsul” və “nəzəri”, “üsul” və “həll”, “ziddiyyət” və “nəzəri”, “ziddiyyət” və “həll”, “nəzəri” və “həll” – həmçinin üçünün – “üsul”, “ziddiyyət” və “nəzəri”, “üsul”, “ziddiyyət” və “həll”, “ziddiyyət”, “nəzəri” və “həll” – və nəhayət, dördünün də formal təsvirlərini “təfəkkür üsulu” anlayışının ilkin tərifində nəzərə almaqla, onun daha on formal tərifini qurmaq mümkündür.

Fəlsəfi Pentalogiyanın dördüncü bölümü - "Əxlaqın fəlsəfəsi" dir

"Əxlaqın fəlsəfəsi"ni Adil Əsədov mədəniyyətlərin dördbölmümlü tipologiyası üzərində qurmuşdur. Bu tipologiya nöqteyi-nəzərindən, mədəniyyət fenomeni aşağıdakı dörd tipə ayrılır: **cəngavər mədəniyyəti, icma mədəniyyəti, zadəgan mədəniyyəti və şəhər mədəniyyəti.**

Mədəniyyətin bu dörd tipinə uyğun əxlaqın da dörd **tipi** göstərilir. İnsan ləyaqət hissində konsepsiya müəllifi **əxlaqi tiplərin** ən alisi hesab etdiyi zadəgan əxlaqının mənəvi əsasını görür və belə hesab edir ki, əxlaqın hər bir digər tipi də uyğun mənəvi əsasla malikdir. Əgər **mərdlik** cəngavər **əxlaq**ının başlıca mənəvi dəyəri kimi səciyyələndirilə bilirsə, xeyirxahlıq **icmaçı əxlaq**ının mütləq mənəvi dəyəri kimi, ləyaqət, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, **zadəgan əxlaq**ını formalaşdıran mənəvi prinsip kimi, dərrakəlilik isə **şəhərli əxlaq**ının özül prinsipi kimi qəbul edilir.

Əxlaq Adil Əsədovun fəlsəfəsində mədəniyyətin altsistemi kimi və qadağalar sistemi olaraq çıxış edir. Əgər **cəngavər** mədəniyyətində ürəyin haqq **səsini** eşitməmək, yəni **qorxaqlıq** qadağan edilirsə, əgər icma mədəniyyətində kömək istəyənə kömək etməmək, yəni **mərhəmətsizlik** yasaq edilirsə, əgər zadəgan mədəniyyətində insanın öz təbii təyinatına uyğun sosial məkandan kənarda qalması, başqa sözlə, **yazıqlıq** qadağan olunursa, şəhər mədəniyyətində nəticəsi faydalı olan işi görməmək, yaxud nəticəsi faydasız olan işlə məşğul olmaq, yəni **"ağılsızlıq"** qadağan edilir. Əgər cəngavər mədəniyyəti əxlaqı ürəyin haqq səsində duyursa, əgər icma mədəniyyətinin daşıyıcısı transsendental əxlaqın ilkinliyini qəbul edərək əxlaqın dünya üzərində üstünlüyündən çıxış edirsə, əgər şəhər mədəniyyəti əxlaqı utilitarizm prinsipinə tabe etdirməyə meyillidirsə, zadəgan mədəniyyəti əxlaqı insanın həqiqi həyatı təyinatının gerçəkləşməsi ilə bağlayır. Əgər cəngavər mədəniyyətində cəsarətli insan idealdırsa, əgər icma mədəniyyətində xeyirxah insan idealdırsa, əgər zadəgan mədəniyyətində ləyaqətli insan idealdırsa, şəhər mədəniyyətində ağıllı insan idealdır. Adil Əsədov belə hesab edir ki, şəhər mədəniyyətinə xas semantik kontekstdə, əslində, **ağıllı insan = varlı insan** bərabərliyi mövcuddur. Düşünürəm ki, əzabların mənşəyini **cəngavər** taledə, **icmaçı (kəndli)** günahlarında, **şəhərli** səhvlərində, **zadəgan** isə dünyanın öz mahiyyətindən qopub ayrılmasında axtarır. Əgər **cəngavər** sevincli və xoşbəxt çağlarının əsasını öz taleyində axtarırsa, əgər **kəndli** xoşbəxtliyinin mənbəyini özünün savab əməllərində görürsə, əgər **şəhərli** üçün xoşbəxtliyin əsasında ağıllı, düşünülmüş əməllər dayanırsa, **zadəgan** xoşbəxtliyi dünyanın öz ilahi mahiyyətinə qayıdışında görür. Əgər cəngavər mədəniyyəti Taleni mütləqləşdirirsə, əgər icma mədəniyyəti Vahid Tanrını mütləqləşdirirsə, əgər şəhər mədəniyyəti dünyəvi predmetlər arasındakı birmənalı münasibətləri – **Qanunları** - mütləqləşdirirsə, zadəgan mədəniyyəti dünyanın İlahi Mahiyyətini mütləqləşdirir. Əgər Tale kultu cəsarətliliyə xidmət edirsə, əgər Vahid Tanrı kultu xeyirxahlığa xidmət edirsə, əgər Qanun kultu varlanmaya xidmət edirsə, insanın Dünyanın İlahi Mahiyyətinə bağlılıq duyğusu ləyaqətlənməyə və ləyaqətləndirməyə xidmət edir. Cəngavər mədəniyyəti və zadəgan mədəniyyəti "maskulin" təbiətli mədəniyyət, icma mədəniyyəti və şəhər mədəniyyəti isə feminin təbiətli mədəniyyət olaraq qəbul edilir.

Adil Əsədov mədəniyyət tiplərinin hər birinin daşıyıcısı ilə bu və ya digər əxlaqi nəzəriyyə arasında konkret uyğunluğun olduğunu vurğulayır və bu uyğunluq kontekstində hər bir mədəniyyət tipi daşıyıcısının özünüdərk xüsusiyyətini ortaya çıxarır. Bu kontekstdə irəli sürülən müddəa ondan ibarətdir ki, **cəngavər** özünü qəhrəman kimi dərk edir və özünü bir filosof kimi hiss etdiyi məqamlarda insan davranışının əsaslandırılmasından ötrü ekzistensialist etikanı yaradır. **İcmaçı** özünü kütlədən biri kimi dərk edir və özünü bir filosof kimi hiss etdiyi məqamlarda insan davranışının nəzəri əsaslandırılmasından ötrü eqalitarist prinsipə söykənən altruist etikanı yaradır. **Zadəgan** özünü şəxsiyyət kimi dərk edir və insan davranışının nəzəri əsaslandırılmasından ötrü son nəticədə personalist etikanı yaradır. **Şəhərli** özünü fərd kimi dərk edir və özünü bir filosof kimi hiss etdiyi məqamlarda insan davranışının əsaslandırılmasından ötrü pragmatizm və utilitarizm prinsiplərinə söykənən **individualist etikanı** yaradır.

Adil Əsədov məsələyə eyni zamanda psixoloji nöqteyi-nəzərdən yanaşaraq mədəniyyət tiplərinin daşıyıcıları ilə temperament tipləri arasında paralellər aparır. Bu kontekstdə **cəngavər** xolerik tipinə, **icmaçı** - melanxolik, **zadəgan** - fleqmatik, **şəhərli** isə sanqvinik tipinə aid edilir.

Bu konsepsiya çərçivəsində hər bir mədəniyyət tipinin sosial həyatının bu və ya digər fəaliyyət məkanında aparıcı mövqeyə malik olduğu vurğulanır. *Cəngavərin başlıca fəaliyyət məkanının - müharibə, icmanın - əkinçilik, zadəganın - idarəetmə, şəhərlinin başlıca fəaliyyət məkanının isə ticarət olduğu vurğulanır. Əgər hər hansı xalqda cəngavər mədəniyyəti kifayət dərəcədə inkişaf etməyibsə, o xalq öz təhlükəsizliyini təmin edə bilməz. Əgər hər hansı xalqda icma mədəniyyəti kifayət dərəcədə inkişaf etməyibsə, o xalq öz rifahını təmin edə bilməz. Əgər hər hansı xalqda zadəgan mədəniyyəti kifayət dərəcədə inkişaf etməyibsə, o xalq öz müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilməz. Şəhər mədəniyyəti kifayət dərəcədə inkişaf etməyən xalq isə tərəqqi edə bilməz. Bu səbəbdən də haqqında bəhs edilən mədəniyyət tiplərindən hər biri istənilən dövlətdə yer almalıdır.*

Adil Əsədov diqqəti *bu mədəniyyət tiplərindən dördünün də Azərbaycanda mövcud olduğuna yönəldir: Azərbaycanın dağlıq zonalarının əhalisi daha çox cəngavər mədəniyyətinin, Aran zonasının əhalisi daha çox icma mədəniyyətinin, qədim dövrdə, orta əsrlərdə və Yeni dövrdə formalaşan şəhərlərin əhalisi və aristokratik zümrə isə elə kontekstdən göründüyü kimi, uyğun olaraq şəhər və zadəgan mədəniyyətlərinin daşıyıcısıdır.*

Fəlsəfi Pentalogiyanın beşinci bölümü - "Siyasətin fəlsəfəsi" dir. Adil Əsədovun "Siyasətin fəlsəfəsi" onun "Əxlaq fəlsəfəsi" ilə sıx bağlıdır. Belə ki, "Siyasət fəlsəfəsi"nin ilkin tezi olaraq belə müddəə irəli sürülür ki, maskulin təbiətli cəngavər mədəniyyəti ilə feminin təbiətli icma mədəniyyətinin əksqütblü sosiumlar olaraq sintezi dövlət fenomeninin əsasını qoyur.

Bu məqamın daha konkret, daha sadə ifadəsi isə belədir ki, sülhsevər və zəhmətkeş olan kəndli icmaları təbiət etibarilə döyüşkən və mübariz olan köçəri tayfalar tərəfindən əzilərək məhv olma təhlükəsi altında ikən köçəri tayfalardan birinin himayəsinə sığınır, onun vasitəsilə digər köçəri tayfaların təcavüzündən müdafiə olunurlar. Kəndli himayəyə sığındığı andan rəiyyətləşir və vergi ödəyicisi olur. Cəngavər himayəçi olduğu andan zadəganlaşır və vergi hesabına mütəmadi təminat mənbəyinə malik olmuş olur. Rəiyyətin sosial statusu və dünyaduyumu yeni ailə qurmuş qadının sosial statusunu və dünyaduyumunu xatırladır. Zadəganın sosial statusu və dünyaduyumu isə ailə qurmuş gəncin sosial statusunu və dünyaduyumunu yada salır. İki insanın ailə adlı vahid bir sosial strukturda birləşməsindən yeni insanlar, yəni övladlar - oğullar və qızlar - meydana gəldiyi kimi, yuxarıda adları çəkilən iki mədəniyyətin - cəngavər və icma mədəniyyətlərinin – “dövlət” adlı vahid bir sosial strukturda birləşməsindən yuxarıda adları çəkilən digər iki mədəniyyət – zadəgan və şəhər mədəniyyətləri - meydana gəlir. Cəngavər mədəniyyəti **atanın**, əkinçi həyat tərzində formalaşan icma mədəniyyəti **ananın**, zadəgan mədəniyyəti **oğulun**, şəhər mədəniyyəti isə **qızın** mücəssəməsidir. Ailənin təbii sonu valideynlərin övladtötəmə qabiliyyətlərinin, dünyaya yeni insan gətirmə qabiliyyətlərinin tükənməsi ilə şərtləndiyi kimi, dövlətin də təbii sonu, bir tərəfdən, **atanın təcəssümü** olan hakimiyyətin gücdən düşməsi ilə, iqtidarın haqqı gerçəkləşdirmə qüdrətinin üzülməsi ilə, siyasi aristokratizmin yaradıcılıq imkanlarının tükənməsi ilə, digər tərəfdən isə, **ananın təcəssümü** olan, əkinçi həyat tərzində formalaşan icma mədəniyyətinin təkamül imkanlarının tükənməsi ilə və analıq rəmzi olan torpağın və bütövlükdə təbii mühitin erroziyası ilə şərtlənir. Dövlət öz təbii ölümünə doğru irəlilədikcə özünün tərkib hissələrinə parçalanır. Ordu köçəri tayfalara çevrilərək dünyaya yayılır, icmalar yenidən köməksizləşir, zorakılıqlara və ədalətsizliklərə məruz qalırlar. Ədalətin və haqqın müdafiəsində dura biləcək qədər qüdrətə malik dövlətin yaradılması həsrətlə gözlənilir. Siyasi hakimiyyət iqtidarın cəmiyyəti təşkilatlandırma qüdrətindən qüdrətsizliyədək, şəxsiyyətdə daşınan cəmiyyətqurma resurslarının, aristokratik resursların aşkar olunmasından bu resursların tükənməsinə qədər təkamül yolu keçir.

Adil Əsədov belə hesab edir ki, dövlət, marksizmin güman etdiyi kimi, mülkiyyətə malik olan sinfin mülkiyyətdən məhrum olan sinif üzərində, kobud deyilsə, varlığın kasıb üzərində hökmranlıq aparatı kimi meydana gəlməmişdir. O, dövləti hakimiyyətdən və hakimiyyət orqanlarından, həmçinin eləcə də qanundan və qanunvericilikdən daha görkəmli və daha əzəmətli bir hadisə kimi qiymətləndirir və vurğulayır ki, dövlətin yaranması hakimiyyətin və qanunun yaranması ilə də şərtlənməmişdir. Dövlət özlüyündə, özünün xalisliyində və ilkinliyində nə qanunun, nə də hakimiyyətin mücəssəməsi olmamışdır, nə qanunun müdafiəçisi kimi, nə də hakimiyyətin öz təsir dairəsini genişləndirməsi prosesinin nəticəsi kimi meydana gəlməmişdir, nə qanunun, nə hakimiyyətin, nə də hakimiyyət orqanlarının meydana çıxması ilə yaranmamışdır. Adil Əsədov **dövlətin mahiyyətini onun** hakimiyyət

sistemi olmasında deyil, **himayə sistemi olmasında** görünür: dövlət özünün xalisliyində və ilkinliyində insanın zülmədən və zülmkardan himayə məkanıdır. Bu səbəbdən də hakimiyyətin və siyasətin ən mükəmməli himayəni, ən eybəcəri isə zülmü xatırladır. Əgər insanın gördüyü iş onun təbii təyinatını gerçəkləşdirməyə istiqamətləndirilibsə, onun təbii təyinatını ifadə edirsə, onun özünü təsdiqinə yönəlibsə və onun bu işdən zorla qoparılıb ayrılmasına yol verilmirsə, bu insan himayə altındadır. Yox, əgər insanın məşğul olduğu iş onun ürəyincə deyildirsə, onun təbii təyinatının ifadəçisi deyildirsə, onda həmin bu iş az və ya çox dərəcədə olub-olmamasından asılı olmayaraq bütün hallarda insan üzərində zülm və zorakılıqdır. Zülm, zorakılıq – insanın sevmədiyi işi ona gördürməkdir. İnsanları zorakılıqdan xilas etmə isə onlara onların həqiqi həyatı ideallarını açıb göstərməkdir, onlara öz həqiqi təbii təyinatlarını gerçəkləşdirmək, öz sevimli işləri ilə məşğul olmaq inamını, şüurunu və imkanını verməkdir.

Bu səpkidə mülahizələrini davam etdirərək, Adil Əsədov qeyd edir ki, dövlət anlayışı ilə çox zaman assosiasiya olunan hakimiyyət məfhumu dövlətin mahiyyətini deyil, yalnız zahiri əlamətlərindən birini əks etdirir. Dövlət hakimiyyət olmadan mövcud ola bildiyi kimi, **hakimiyyət də dövlət olmadan mövcud ola bilər**. Özündə hakimiyyət resurslarını daşıyan hər kəs bu resursların istifadəsi üçün dövlətdən kənarda da tətbiq məkanı tapa bilər. Məsələn, elə yuxarıda barəsində söhbət gedən ailə hakimiyyəti və ya xidməti statusun verdiyi hakimiyyət. Bundan əlavə, hər bir əmr, hər bir göstəriş, hər bir təklif əslində hakimiyyətdir. Başqalarından nəyisə tələb etmək, başqalarını nəyəsə təhrik etmək səlahiyyətinə və imkanına malik olan hər bir kəs hakimiyyət sahibidir. İcazə verməyin, hətta icazə almağın özü də qismən hakimiyyətdir. İcazə vermək - icazə verənin icazə alan üzərində hakimiyyət sahibi olmasına, icazə alanın qabiliyyətləri və imkanları üzərində sərəncam vermək hüququna malik olmasına işarə vurur. İcazəli olmaq isə ona görə hakimiyyət sahibliyidir ki, insanı öz məxsusi qabiliyyətləri və imkanları üzərində hakimiyyət sahibi edir, ona öz zamanına malik olmaq hakimiyyətini verir. Buraya hətta onu da əlavə etmək olar ki, sual vermək səlahiyyəti də əslində bir hakimiyyətdir, başqalarını müəyyən informasiya verməyə təhrik etmədir, hesabat vermək hökmünü vermədir. Hətta yerində deyilmiş adi söz belə hakimiyyətdir. Hər bir eyham, yerində deyilmiş hər bir söz əslində hakimiyyətə malik olmanın göstəricisidir. «Sözümü eşitmədin»in mənası, «İradəmi yerinə yetirmədin»dir. «Söz demək» «hökm etmək»dir. Başqasını müəyyən əmələ təhrik etməyən söz, əslində söz deyildir, ən çoxu *anlayış*dir. Hətta yalvarış, dua, xahiş, təvəqqe də hakimiyyətdir, lakin gücsüzün güclü üzərində hakimiyyətdir.

Siyasi hakimiyyətə gəldikdə isə, Adil Əsədov belə bir mülahizə irəli sürür ki, mədəniyyətin hər bir konkret tipi öz siyasi idealını **hakimiyyətin** bu və ya digər **formasında** tapır. Cəngavər mədəniyyəti üçün daha çox **tiranik hakimiyyət** forması səciyyəvidir. İcma mədəniyyəti **avtoritet prinsipi üzərində qurulmuş hakimiyyət** forması ilə, zadəgan mədəniyyəti **aristokratik hakimiyyət** forması ilə, şəhər mədəniyyəti isə **demokratik hakimiyyət** forması ilə daha doğmadır. Zadəgan sevdirmə yolu ilə, tiran və despot qorxutma yolu ilə, monarx şirnikləndirmə yolu ilə, demokratik lider isə vəd və inandırma yolu ilə hakimiyyət sürür. Cəmiyyəti idarə etmək, onu nəzarətdə saxlamaq üçün zadəgan ilhamlandırır, tiran və despot hədələyir, monarx stimullaşdırır, demokratik lider isə inandırır.

Səciyyəvidir ki, Adil Əsədov dövlət fenomenini yalnız siyasi anlayışlar vasitəsilə deyil, həmçinin digər qəbildən olan anlayışlar, o cümlədən estetik anlayışlar vasitəsilə xarakterizə edir. Əgər cəmiyyətdə insanlar öz təbii yerlərindədirlərsə, əgər insanlar öz təbii təyinatlarını gerçəkləşdirirlərsə, bu cəmiyyət gözəl cəmiyyətdir. Yox, əgər cəmiyyətdə insanlar öz yerlərində deyillərsə, əgər insanlar öz təbii təyinatlarını gerçəkləşdirmirlərsə, bu cəmiyyət çirkin və eybəcər cəmiyyətdir.

Siyasi təfəkkürün tarixi dinamikası ilə bədii təfəkkürün tarixi dinamikası arasında Adil Əsədov tərəfindən aparılan paralellər də diqqəti cəlb edir. O, vurğulayır ki, tiraniya dövrü poeziyanın, monarxiya dövrü dramaturgiyanın, politiya dövrü prozanın, demokratiya dövrü onların əks tərəflərinin – satiranın, komediyanın, lətifənin, oliqarxiya dövrü arxitekturanın və şəhərsalmanın, imperiya dövrü təsviri incəsənətin gur inkişafı ilə səciyyəvi olduğu halda, teokratiya peyğəmbərlər barədə rəvayətlərin gur inkişafı ilə səciyyəvidir.

İncəsənətin kütləviləşdirilməsi ilə bağlı olaraq isə, Adil Əsədov yazır ki, sirkə, tamaşaya, əyləncəyə ehtiyac, bir qayda olaraq, o zaman yaranır ki, əməlin olacağına ümid qırılmış olur, əməlsizlikdən doğulan gərginlik əməllə aradan qaldırıla bilmir, amma tamaşa ilə, əyləncə ilə, sirkə bir qədər yumşaldıla bilər. Sirkin, tamaşanın ön planda olduğu hallarda cəngavər mədəniyyətinin dəyərləri - cəsə-rət, qüvvət, iradə, çeviklik, dözümlü, dəqiqlik - həyata tətbiq oluna bilmədiyi üçün, gerçək düşmənlə

mübarizəyə, özünü-təsdiqə tətbiq oluna bilmədiyi üçün, oyuna tətbiq olunur, özünü-təsdiqə deyil, özünü-bəyəndirməyə xidmət edir. Həyatı instinktlər həyatda nümayiş etdirilə bilmədiyi üçün, oyunda nümayiş etdirilir, kütlə hadisə yarada bilmədiyi üçün hadisə görüntüsünün tamaşaçısı olur, millət ola bilmədiyi üçün publika olur.

Millətin və xalqın təşəkkülünü isə Adil Əsədov bütövlükdə siyasi hadisə hesab edir: Dövlət onun sərhədləri daxilində məskunlaşan əhalini vahid prinsiplərə uyğunlaşdırdığından, əslində, vahid bir xalqın formalaşmasını şərtləndirir. Xalq hakimiyyətdə olan tayfanın dili əsasında olmasa da, güclü iradəsi əsasında formalaşır. Etnogenez ən azı elə bu səbəbdən də yalnız dövlət fenomeni kontekstində şərh olunduqda məna kəsb edir. Xalqlar dövlətləri yaratmır, dövlətlər xalqları yaradır. Hər bir xalqın qüdrətlilik və suverenlik ölçüsü isə onda daşınan aristokratik resursların ölçüləri ilə müəyyən olunur.

Siyasi fikirlə cəmiyyətin real durumu arasındakı münasibətlərə toxunan Adil Əsədov qeyd edir ki, n təşəkkülü və inkişafı cəmiyyətin özünü-təşkilatlandırma zərurətindən doğulur və hər bir mükəmməl siyasi doktrina nəticə etibarilə cəmiyyətin bu və ya digər formada özünü-təşkilatlandırmasının nəzəri əsasını verir. Bu səbəbdən də siyasi fikir təkcə siyasi iradə göstəricisi deyildir, həm də siyasi təxəyyül və siyasi təfəkkür göstəricisidir. Bu səbəbdən də, əgər siyasət çirkindirsə, bu, təkcə siyasətçilərin, hökmdarların günahı deyildir, həm də sənətkarların günahıdır ki, xalqın təxəyyülünün ifadəçisi ola bilməyiblər, ona görə də xalqın həqiqi ideallarını göstərə bilməyiblər. Bu həm də alimlərin günahıdır ki, xalqın təfəkkürünün ifadəçisi ola bilməyiblər, ona görə də xalqın həqiqi problemlərinin həlli üçün düzgün ideya verə bilməyiblər.

Nəticə/Conclusion

Adil Əsədovun “Siyasetin fəlsəfəsi” ilə bağlı fikirlərinin yekunu olaraq onun belə bir mövqeyini qeyd etmək olar ki, cəmiyyətdə təxəyyülün təmərküzləşmə məkanı incəsənət olduğu kimi, təfəkkürün təmərküzləşmə məkanı elm olduğu kimi, iradənin də təmərküzləşmə məkanı siyasətdir. Qüdrətli təxəyyül sahibi olmayan kəs əsl sənətkar ola bilmədiyi kimi, qüdrətli təfəkkür sahibi olmayan kəs əsl alim ola bilmədiyi kimi, qüdrətli iradə sahibi olmayan kəs də əsl hökmdar, əsl siyasətçi ola bilməz. Əsl sənətkar xalqın təxəyyülünün mücəssəməsi olduğu kimi, əsl alim xalqın təfəkkürünün mücəssəməsi olduğu kimi, əsl siyasətçi, əsl hökmdar da xalqın iradəsinin mücəssəməsidir.

Adil Əsədovun irəli sürdüyü və Fəlsəfi Pentalogiya formatında təqdim etdiyi spiritualist aristokratizm fəlsəfəsinin müxtəlif aspektləri müəllifin Bakıda, Moskvada, Parisdə, Tbilisidə, Minskə çap etdirdiyi əsərlərində əks olunmuşdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Firudin Köçərli. Daha bir uğurlu addım. – “Azərbaycan” qəzeti, 24 fevral 2002-ci il;
2. Həbibbəyli İ. Gözəllikdən teatr estetikasına: teatrın fəlsəfəsi Adil Əsədovun təqdimatında. 525-ci qəzet. 31 oktyabr 2023-cü il
3. Ömər Eldarov. Sənət gözəlliyin fəlsəfəsinin işığında. Fəlsəfə elmləri doktoru Adil Əsədovun “Gözəlliyin fəlsəfəsi” əsəri ilə bağlı mülahizələrim. – “525-ci qəzet”, 04 may 2005-ci il;
4. Kamal Talıbzadə. Filosof sözü: Adil Əsədovun yeni monoqrafiyası - “Gözəlliyin fəlsəfəsi” haqqında. // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutunun Elmi Əsərləri, 2006, № 2(4). c. 193-195;
5. Джейла Ибрагимова. Красота спасет мир - о книге Адиля Асадова "Философия красоты: сущность и ее воплощение в свете спиритуалистического аристократизма" - Бакинский рабочий.- 2009.- 5 декабря.- С. 3.

Nailə Əsədova

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru,
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu

**Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının
dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlər qarşısında
məqalələrin qəbulu ilə bağlı qoyduğu tələblər**

Məqalələr Azərbaycan, rus, türk və ingilis dillərində çap olunmuş şəkildə və elektron variantda təqdim olunmalıdır. Məqalənin yazıldığı dildən əlavə digər 2 dildə xülasəsi verilməlidir. Məqalələrin həcmnin 10-12 səhifə, xülasələrin 15-18 sətir olması tövsiyə olunur.

Məqalələrin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Xülasələr elmi və qrammatik baxımdan ciddi redaktə olunur.

Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı ya əlifba ardıcılığı ilə yaxud istinad olunan ədəbiyyatların mətndə rast gəlinəndi ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, (1) və ya (1, s.119) kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətndə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.

Məqalələrin mətnləri Azərbaycan dilində latın əlifbası, rus dilində kiril əlifbası və ingilis dilində ingilis (ABŞ) əlifbası ilə Times New Roman – 12 şrift ilə 1 intervalla yığılmalıdır.

Məqalələr antiplagiat proqramı ilə yoxlanıldıqdan, rəyçilərin gizli rəyindən sonra sahə redaktoru və ya redaksiya heyətinin mütəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa təqdim olunur.

Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PACS tipli kodlar və açar sözlər göstərilməlidir. Açar sözlər üç dildə verilməlidir.

Məqalələrdə müəllif(lər)in adı və soyadı, işlədiyi müəssisə və onun ünvanı, elmi dərəcəsi və elmi adı (əgər varsa), müəllifin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.

Məqalələrin sonundakı ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalar və s. istinadlara üstünlük verilməlidir.

Jurnalda müvafiq elm sahəsində qabaqcıl olan dünya ölkələrindən daxil olan məqalələrin çapına da yer verilir.

Jurnal yalnız öz profilinə uyğun məqalələri dərc edir.

Yuxarıda göstərilən şərtlərə uyğun olmayan məqalələr redaksiya heyəti tərəfindən qəbul edilmir.

Требования Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики к научным изданиям при приеме статей, отражающих основное содержание диссертации

Статьи должны быть представлены на азербайджанском, русском, английском языках в напечатанном виде и электронном варианте. К статье, написанной на одном языке, должны быть даны резюме на двух языках. Рекомендуется представлять статьи объемом 10-12 страниц, а резюме 15-18 строчек.

Резюме к статьям на различных языках должны быть идентичные и соответствовать содержанию статьи. Статьи должны быть тщательно отредактированы с научной и грамматической точки зрения.

Должны быть ссылки на научные источники, связанные с темой. Список литературы, приведенный в конце статьи, должен быть дан в алфавитном порядке или пронумерован в порядке встречающейся в тексте ссылки на литературу, как, например, (1) или (1, с.119). Если в статье встречаются повторные ссылки на одну и ту же литературу, тогда эта литература должна быть дана под предыдущим номером.

Статья должна быть обсуждена на кафедре или в отделе, где работает автор, а выписка из протокола собрания должна быть представлена редакции.

Текст статей на азербайджанском языке должен быть дан латинским алфавитом, на русском языке – кириллицей, на английском языке – английским алфавитом (CMA), Times New Roman – 12 шрифтом, 1 интервала.

Статьи могут быть представлены к печати после получения тайного отзыва со стороны отраслевого редактора или специалиста из членов Редакционного совета.

В конце статьи автор должен сказать о цели, методологии, научной новизне работы, ее прикладном значении и экономической пользе, соответствующей характеру статьи.

В каждой статье должны быть даны индексы типа УДК и PACS, а также ключевые слова на трех языках.

В статье должны быть указаны имя и фамилия автора, его место работы, адрес и электронная почта.

В списке литературы предпочтение должно быть дано ссылкам из статей, монографий и т.д., написанных за последние 5-10 лет.

В журнале помещаются статьи, поступающие из разных стран мира с развитой наукой.

Журнал печатает статьи, соответствующие его профилю.

Статьи, не отвечающие вышеизложенным требованиям, не принимаются редакционным советом.

Requirements of the Supreme Attestation Commission under the Azerbaijan Republic President to be fulfilled at acceptance of the articles comprising the basic conclusions of the theses by the scientific editions recommended for publication

Articles should be submitted in Azerbaijani, Russian, English languages in printed form and electronic version. In addition to the article written in one language, two summaries of it in other languages are to be presented. It is recommended to present 10–12-page articles and summary in 15-18 lines.

Summaries to articles in different languages should be identical and in conformity with the contents of the article. The articles should be carefully edited from the scientific and grammar point of view.

There should be references to the scientific sources connected to the theme. Literature list cited at the end of the article is to be given either alphabetically or numbered in order of reference to literature met in the text, as for instance (1) or (1, p.119). If in the article there are met the repeated references to one and the same literature, this literature should be given under the previous number.

Article is to be discussed in a chair or department where the author works, an extract from the minutes is to be submitted to the editorial board.

Text of the articles in Azerbaijani should be typed by Latin alphabet, in Russian – by Cyrillic alphabet, in English – by English alphabet (USA), Times New Roman – 12 font, 1 line spaced.

Articles may be submitted to the press after receiving the secret reference on the side of the branch editor or an expert from the members of the editorial staff.

In conclusion of the article the scientific innovation of the work, importance of applying, economic advantage corresponding to the scientific field and character of the work should be clearly indicated.

In every article the indices of UDC and PACS type, as well the keywords in three languages should be indicated.

In article an author's name, surname, his work and home addresses and e-mail are to be indicated.

In Literature List the preference should be given to references from the articles, monographs and oth. written for last 5-10 years.

In the journal there is a room for the articles coming in from the different countries of the world with advanced science.

The journal publishes only those articles which are in conformity with its profile.

Articles not meeting the above mentioned requirements are not accepted by the editorial board.

ELMİ ƏSƏRLƏR
Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal
№ 2 (41) 2023

Redaktorlar:

Rahilə Həsənova
Elnarə Əliyeva
Hafizə İmanova

Kompüter tərtibatı və dizayn:
Səbinə Mustafazadə
Oktay Yusifov

Texniki redaktor:
Adil Həşimov

SCIENTIFIC WORKS
The international scientific and theoretical journal
№ 2 (41) 2023

Editors:
Rahila Hasanova
Elnara Aliyeva
Hafiza İmanova

Printing and design:
Sabina Mustafazade
Oktay Yusifov

Technical editor:
Adil Hashimov

Yığılmağa verilmişdir: 04.12. 2023
Çapa imzalanmışdır: 26.12.2023
Kağız formatı: 60x84 16/1.
Çap vərəqi: 10,9. Tirajı 200.
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun
Redaksiya-Nəşriyyat şöbəsində nəşr olunmuşdur.
Şöbə müdiri: fəlsəfə doktoru Adil Həşimov
Tel.: (050) 337 74 33 Ünvan: H.Cavid pr-ti 117.
Tel.: (99412) 539-28-74
E-mail: elmieserler@gmail.com

Submitted to collection: 04.11.2023
Sent to the press: 26.12.2023
Paper format: 60x84 16/1
Print sheet: 10,9. Copies: 200
Published in the Editorial-Publishing department of IPS
of ANAS, department chief: doctor of philosophy Adil
Hashimov
Phone: (050) 337-74-33 Address: H.Javid ave.117.
Phone: (99412) 539-28-74
E-mail: elmieserler@gmail.com